
TANULMÁNYOK

ARATÓ ANDRÁS

Forradalom, restauráció és legitimáció *Az államszocializmusból való átmenet ideológiai problémái*¹

„Tán forradalmat akarsz forradalom nélkül?”
Maximilien Robespierre (idézi Ozouf 1989)

„A szó és a szóhasználat a politikában
minden más fegyvernél fontosabb”
Reinhard Koselleck (1985: 54)

A közelmúlt kelet-európai szellemisége és történelme jelentős gondolattal gazdagította a politikai filozófiát — az „önkorlátozó forradalom” eszméjével.² És mégis, a jobbára, de nem kizárólagosan nacionalista jobboldali önjelölt radikális forradalmárok már a kezdetektől, az első Szolidaritás megalakulásától fogva gúnyosan elutasították ezt a fogalmat. Persze mindaddig, amíg a stratégiai önkorlátozásnak a rendítetlen szovjet birodalom létéből fakadó geopolitikai okai fennálltak, nem volt teljesen egyértelmű, hogy csupán maroknyi értelmiségi és néhány mozgalmi aktivista hirdeti az önkorlátozó radikalizmust — részint normatív megfontolásokból, részint a történelmi tapasztalatokból okulva. Tekintettel a stratégiai helyzetre, főleg volt olyan kérdéseket feszegetni, melyek elmélyítették volna az ellenzék gyakorlatilag egyébként is szűk-ségtelen ideológiai megosztottságát.

Az önkorlátozás geopolitikai érvrendszerének szerencsés összeomlásával az értelmiségiek és politikusok egy szűkebb köre újból felkapta a radikális forradalom gondolatát. Ennek ellenére az olyan jelzők visszavisszatérő használata, mint békés, bársonyos, szelíd, csendes, vértelen, tárgyalásos, törvényes és alkotmányos azt jelzik, hogy a térség lakói egyelőre több okból is vonakodnak a kelet-európai változásokat a klasszikus értelemben vett forradalomnak tekinteni.

Az alábbiakban először áttekintem, hogy a modern gondolkodás szerint mit is jelent az: forradalom. Másodszor, rámutatok arra, hogy mivel a fogalmi kritériumoknak Kelet-Európában mindössze töredéké-

vel számolhatunk, önkorlátozó forradalomról beszélni — legalább elméletileg — nagyon is indokolt; majd kifejtem, Magyarországra összpontosítva, hogy az így kialakult helyzet milyen erőteljesen befolyásolta a kommunizmus utáni társadalom jogi-alkotmányos fejlődését. Harmadszor, megpróbálok választ adni arra a kérdésre, hogy az előbbiekre dacára egyes politikai körök miért élesztették újjá mégis a radikális forradalmi ideológiát — jobbra, bár nem kizárólagosan a forradalmi restauráció eszmei köntösében — még Magyarországon is, Kelet- és Közép-Kelet-Európa tán legkevésbé forradalmi térségében. Igyekszem felderíteni ennek az újjáéledésnek a politikailag gyenge pontjait, valamint azokat a normatív viszonyokat, melyek továbbra is táptalajul szolgálnak. Gondolatmenetem lezárásaként felvetem egy olyan civil társadalomra orientált ideológia megteremtésének szükségességét, amely a kelet-európai változásokban nem csupán majmolást és restaurációt lát, hanem felismeri a lejátszódott események eredetiségét és radikalizmusát, s ugyanakkor elhatárolódik mindenféle radikális forradalmi elmélettől.

MI AZ, HOGY FORRADALOM?

Ma sem tagadom, hogy ami 1989 és 1991 között Kelet-Közép-Európa három országában történt, az többé-kevésbé békés és vértelen, csendes és szelíd, kialakult és törvényes átalakulás volt. Igen, de vajon nevezhetjük-e forradalomnak ezt az átalakulást? A fenti mellékneveket előszeretettel használó szerzők sajnos csak a jelzőkre, s nem a jelzett főnévre összpontosítják figyelmüket (lásd pl. Bruszt 1989; Miszlivetz 1991). Ugyanakkor a lejátszódott kataklizmák fényében kissé egyoldalúnak, azaz nem elég összetettnek, és — véleményem szerint — elhamarkodottnak látszik a magyar társadalomtudósoknak némely politikusokkal egyetértésben tett azon kijelentése, hogy bármi történt is Magyarországon, az forradalomnak semmiképp sem minősíthető.³ Eltekintve a politikai motivációktól, melyekre még visszatérek, nagyon is valószínű, hogy e fogalomzavar kialakulásáért, legalább részben, a társadalomtudományok és az úgynevezett tudományos történetírás bizonytalansága a felelős.

A forradalmakról szóló társadalomtudományi irodalom jó esetben szubjektív és önkényes, sőt — ha nagyon rosszmájúak akarunk lenni — zavaros és ellentmondásos definíciókkal terhelt. A külső, tudományos megfigyelők és elemzők kizárólagos szemszögükből nem tudták eldönteni, s még kevésbé meggyőzni egymást arról, hogy a forradalom fogalma vajon az egész történelemre, vagy csak a modern korokra vonatkoztatható-e, s hogy tartalmaznia kell-e az erőszakra vagy a társadalmi mozgalmakra való hivatkozást. Nem világos az sem, hogy a meghatározás a kormányforma átalakulására, vagy csak a politikai hatalom birtokosainak lecserélődésére utal. Némely elemző furcsa módon úgy oldja meg az előbbi problémát, hogy egynek veszi a kétféle változást. Nem született egyetértés abban a kérdésben sem, hogy a forradalom vajon elsősorban politikai jelenségnek tekinthető-e; sok megfigyelő például a

forradalomban mindenekelőtt a társadalom szimbólumrendszerének és legitimációs ideológiájának átalakulását látja, mások szemében viszont a szimbólumok változása semmiféle jelentőséggel nem bír. Az elemzők zöme a forradalmat gyors fordulatként értelmezi, ám győzelmét csak nagyon kevesen tartják feltételnek. Akadnak olyanok is, akik a győzelmet időhöz kötik; az egyik felületes vizsgálódó szerint harminc napon belül kell bekövetkeznie. Némelyik definíció a forradalomból általános fogalmat alkot, melyen belül a történelmi példák hosszú sorát követve számos esetet — államcsínyt, palotaforradalmat, katonai hatalomátvételt stb. — különböztet meg. Mások viszont a kategória érvényét néhány esetre, elsősorban a modern kor nagy forradalmaira korlátozzák. Találkozunk olyan kutatókkal is, akik hol a szűkebb, hol a tágabb meghatározást használják, sőt még a fogalmi kritériumokat is változtatják, aszerint, hogy mit kíván érdekük a vitában.⁴

Jelentős erőfeszítések történtek a zavaros állapotok rendezésére. A független változók — forradalmi helyzet (a szuverenitás megosztottsága) és forradalmi következmény (a hatalmi tömbök változása) — kijelölésével, valamint különböző variációik felsorolásával Charles Tilly fokozatosságot tételezett az államcsínyek (forradalmi helyzet, csekély változás), a csendes forradalmak (nagy változások forradalmi helyzet nélkül) és a nagy forradalmak között (Tilly 1978: 190–196). Nem hiszem azonban, hogy a forradalmak esetében szóba jöhet a fokozatosság, elvégre vagy vemhes a kocánk, vagy nem. Komolyabbra fordítván a szót, az államcsínyek, a csendes és a nagy forradalmak voltaképpen nem a forradalom, hanem a társadalmi átalakulás általános fogalmába tartoznak. A csendes forradalmaknak egyáltalán nem is kell politikai eseményeknek lenniük, a puccsok pedig, azonkívül hogy az egyik hatalmi csoportot egy másik, szociálisan azonos hatalmi csoportra cserélik, sokszor alig hoznak változást. Van-e értelme pusztán elméleti megfontolásokból forradalomnak nevezni olyan eseményeket és folyamatokat, melyeket korábban nem tekintettek — legkevésbé a bennük résztvevők — annak? Bár a résztvevők véleménye önmagában még nem mérvadó.

Véleményem szerint semmi haszna, ha a forradalom fogalmának érvényét a modern koron túlra is ki akarjuk terjeszteni, mint ahogy akkor sem jutunk előbbre, ha definíciókat a nagy forradalmakon kívül más történések leírására is alkalmazzuk.⁵ Elvégre a forradalmakat tanulmányozó kutatók is csak az utóbbiakkal foglalkoznak, és a mai kelet-európai helyzet elemzőit is izgató legfőbb vita éppen arról folyik, hogy idetartozónak vehetjük-e a modern történelmet oly mélyen befolyásoló nagy eseménysorozatokat, mint a Dicsőséges Forradalom (ez megelőzte a „forradalom” szó modern értelmének kialakulását), az amerikai forradalom (ez aligha nevezhető „társadalmi” forradalomnak) vagy az 1956-os magyar forradalom (mely nem vezetett sikerre). Bizonyos azonban, hogy a nagy forradalmak leírására szorítókozó kategóriák szintén félrevezetőek lehetnek. Theda Skocpolnak a társadalmi forradalomról alkotott meghatározása — „az ország állam- és osztályszerkezetének gyors és gyökeres átalakulása részben alulról induló osztályjellegű

felkelésektől kísérve, illetve ezek révén” — helyesen tesz különbséget társadalmi forradalom, államcsíny, felkelés, lázadás és a kormányt ellenőrző hatalmi tömörülések cseréje között. Mindazonáltal az idézett definíció kizárja például az amerikai forradalmat (Skocpol 1979). Ezt talán Skocpol nem társadalmi, hanem politikai forradalomnak tekintené, mivel (feltételezhetően) az osztályok összeütközése és az osztályszerkezet változása nélkül zajlott le.⁶ Ám akkor mi az a fogalom, mely alá egy ilyen politikai forradalom és a francia forradalom egyaránt besorolható, mindkettőt kétségtelenül forradalomnak, és — jelentőségükre figyelemmel — a „nagy” jelzőre méltónak ítélve. Skocpol — aki meghatározásából kirekeszti a normatív integráció problematikáját, és ugyanakkor kiterjeszti definícióját az alkotmányok törvényes hatálytalánítására és újrászövegezésére — nem ad választ erre a kérdésre (lásd Arendt 1963).

Itt inkább S. N. Eisenstadtnak a fentiekkel ellentétes felfogása jön segítségünkre; a nagy forradalmak e szerint mindenekelőtt a társadalom régi jelképrendszerével való hirtelen és teljes szakítást, és az új szimbólumrendszer megszületését hozzák magukkal (Eisenstadt 1978). Gondolatmenetét Eisenstadt egy különböző források alapján összeállított, hosszú és bonyolult felsorolással szemlélteti (1. a politikai rendszer erőszakos átalakítása, legitimálása, jelképeinek megformálása; 2. a hatalmi elitek cseréje; 3. a főbb intézményi szféráknak, a gazdaságnak és az osztályszerkezetnek a modernizációhoz — sőt a piacgazdaság megteremtéséhez — vezető változásai; 4. gyökeres szakítás a múlttal, radikálisan új viszonyok létrehozása; 5. millenarizmus, az ember és a személyiség átkovácsolásának vágya, amelyet az utópizmus, a forradalmi élmény és az erős szolidaritás kritériumaival egészít ki). Szerzőnket olvasva az a benyomásunk támad, hogy a világtörténelem egyetlen forradalma sem üti meg a mértéket, az amerikai forradalomról nem is beszélve!⁷

Eisenstadt, helyesen, a modern korra kívánja korlátozni a forradalom fogalmának érvényét, ám a kategória mai használatával már nem sokat törődik. Alain Touraine viszont éppen ezt a problematikát állítja vizsgálódásainak középpontjába. Más társadalomtudósokkal egyetértésben Touraine fölöttébb egyszerű meghatározást javasol: forradalom megy végbe akkor, amikor a demokrácia nevében fellépő mozgalmak lerombolják a kiváltságokon alapuló régi rendszert (Touraine 1985: 129). A szokványos definícióktól eltérően ez a megfogalmazás a hagyomány és a modernség szembeállítására összpontosító tudományos elemzés mellett a résztvevők önmeghatározását is értelmezi; a demokráciára történő utalással súlyt ad a közvetlen szereplők szavainak, függetlenül a többnyire távolról sem demokratikus végkifejlettől. Touraine sajnos nem vizsgálja elég mélyen, hogy milyen összefüggés van a demokrácia forradalmi tartalma és a demokráciaellenesség között (lásd erről Furet 1981). Csupán feltételezi ezt a kapcsolatot, mely szerinte a történelem előrehaladtával érvényteleníti a forradalomban eredetileg meglévő demokratikus elemet.

Touraine azt állítja, hogy a forradalmak kora lejárt. Kijelentését két különálló, végső soron egymásnak ellentmondó érve alapítja. Először kifejti, hogy ma már sehol sem léteznek Régi Rendszerek. Az emberek ma a diktatórikus berendezkedések modernizálásától, illetve a modernizáció mellékhatásaitól, vagy mindkettőtől szenvednek. Ezért az úgynevezett iszlám forradalmat vagy a Szolidaritás-mozgalmat nem tekinthetjük forradalomnak. Mindkettő a modernizáló elitek különböző típusai ellen harcol, amelyek már lerombolták a régi rezsimeket. A nyugati társadalmi mozgalmak sem a stagnálás, hanem a változásokat hajszoló voluntarista túlzások ellen szállnak síkra. Touraine másik érve arra hivatkozik, hogy Latin-Amerikában és Kelet-Európában ma azért utasítják el a forradalmat, mert napjainkra nyilvánvalóvá vált a demokrácia és a forradalom eszméjének különválása; ezt bizonyítja az is, hogy a múlt nagy forradalmi lerombolták a demokráciát, s mindenekelőtt az állam szervezetét erősítették; a forradalmárok még az 1960-as és az 1970-es években is abban reménykedtek, hogy antidemokratikus eszközökkel megdönthetik a liberális demokráciát.

De mi van akkor, ha a történetek résztvevői ténylegesen a forradalom szót használják, mint az Iszlám Forradalom vagy az 1956-os magyar forradalom esetében? Az efféle szóhasználat semmire sem kötelez minket, ugyanakkor nem vonhatjuk ki magunkat hatása alól. Az 1956-os magyar forradalom vonatkozásában Touraine maga sem tiltakozott a fogalom alkalmazása ellen — ami következetlenségével együtt is elgondolkodtató (Touraine 1985: 136). Az 1989-es események kapcsán hasonló kérdések merülnek fel. Az anti-forradalom fogalma, mellyel Touraine a kommunista rendszerek ellen felkelő népi mozgalmakat jelöli, sajnos megmarad a szerző magánhasználatában (Touraine 1985: 140; 1990: 27–28). Ennél is nagyobb baj az, hogy a forradalmak végéről szóló tételének mindkét indoklása vitatható. A „neopatrimonializmus” és a „neotradicionalizmus” irodalma már rámutatott arra, hogy az eredetileg modernizáló rendszerek is konzervatív, régi rezsimeként megjelenő, újfajta kiváltságokkal körülbástyázott politikai és társadalmi szerkezetekké csontosodhatnak.⁸ S jóllehet a forradalmak diktatórikus logikájával kapcsolatos tanulságok nagyon is valóságosak, tévedés lenne feltételezni, hogy létezik egyfajta lineárisan hagyományozódó, mindenütt ható *kollektív* tanulás, mely nem hagyja feledésbe menni azt, amit egy mozgalom és cselekvői valahol egyszer már megtanultak, s ilyenformán szükségképpen meghatározza az eseményekben résztvevők tudatát. A történelemben sajnos mindent újból és újból meg kell tanulni, de nagy kísértések esetén tudni kell félresöpörni az okosságunkat, sőt akár felejtetni is.

Touraine-nek persze teljesen igaza van, amikor a strukturális változások mellett a résztvevők önmeghatározására is figyelmet fordít. A forradalom fogalmának F. Furet, M. Ozouf és munkatársai, R. Koselleck és a *Geschichtliche Grundbegriffe* társszerzői, valamint L. Hunt és K. Baker nevéhez fűződő legújabb fejlődése során sokat hallottunk — kivált a Francia Forradalom kapcsán — a szereplők szavainak jelentő-

ségéről (Koselleck et al. 1975; Baker 1990: 9.fej.; Furet–Ozouf 1989). Az említett gondolkodók az új és specifikusan modern politikai kultúra kialakulásának folyamatában vizsgálták a forradalom fogalomhasználatát, szemantikáját és retorikáját. A forradalommal együtt járó strukturális változásokat semmivel sem hanyagolták el kevésbé, mint nagy elődjük, Hannah Arendt. Kivált Furet szállt síkra a résztvevők megnyilvánulásait figyelmen kívül hagyó populista történetírás ellen. Látható, hogy ezek az elemzések éppen kiegészítik az objektív szemléletű kutatást, amely egymaga képtelen megjelölni azt a határvonalat, ahol a társadalmi szervezeti elvek válsága megkezdődik (Habermas 1975). A francia forradalom előtérbe állítása egy általánosabb, összehasonlító elmélet keretein belül is érvényes lehet. Sőt, a résztvevőkre összpontosító tudományos irodalom egyenesen a francia eseményekből kiindulva határozza meg az eljövendő forradalmárok önértelmezési keretét is szolgáló forradalmi hagyomány szemantikái és retorikai elemeit.⁹ Bizonyos azonban, hogy egy ilyesfajta hagyomány megszületése bonyolítja az összes későbbi forradalom megnyilatkozásainak értelmezését, lévén hogy az új, ám a franciákéival közös tapasztalatok az 1789 és 1795 között kialakult forradalmi tradíció szótárának segítségével fogalmazódnak meg.

Véleményem szerint a forradalomnak, e sokféle tartalommal terhes fogalomnak a jelentése négy¹⁰ értelmezési szinten — kognitív, fenomenológiai, hermeneutikai és jogi-normatív síkon — bontható ki. Mind a négy szintnek sarkalatos elméleti jelentősége van, ám a konkrét esetekben mindig vizsgálni kell, hogy melyiket állítsuk előtérbe. A kognitív síkon azt elemezzük, hogy miként látják a társadalmi folyamatokat a külső szemlélők. Ebben a társadalomtudósok és a történészek tudományos vitáira támaszkodunk. A fenomenológiai síkon a résztvevők szemantikái megjelölésekben és nonverbális szimbolikában kifejeződő élményeire, vágyaira és félelmeire összpontosítjuk figyelmünket, ugyanezt hermeneutikai szempontból nézve pedig az aktorok interpretációs erőfeszítéseit hangsúlyozzuk, azaz, hogy miként hozzák összefüggésbe saját tetteiket a modern forradalmi hagyományokkal. Az utóbbi két dimenzió a szereplők diskurzusaiból, továbbá a hermeneutikus irányultságú történészek munkáiból rekonstruálható. Végül a jogi-normatív síkon azt derítjük fel — a megfigyelők és a résztvevők jogi elemzéseinek segítségével —, hogy milyen helyet foglal el a forradalom fogalma a jogtudományon belül. E négy szint persze kölcsönösen összekapcsolódik egymással. Mindamellet egymástól függetlenül is vizsgálhatók. Például az amerikai és a francia forradalmat csupán három síkon értelmezik „forradalomként”, ám a francia után bekövetkezett, s többnyire „nagy-ként” méltatott forradalmak már mind a négy síkon annak minősülnek.

1. A kognitív-objektív szint

Mind a struktúrákat, mind az eseményeket tanulmányozhatjuk a külső megfigyelő szemével. A vizsgálat tárgya persze mindig az elméletektől függ. Véleményem szerint a társadalmi struktúrák korszerű elmélete a

forralmi változást a társadalmi rendszerek vagy alrendszerek síkjára helyezné. Ebből a szempontból forradalom játszódik le akkor, amikor a társadalmi rendszereket és alrendszereket új, másként szervezett alakzatok váltják fel. Nyilvánvaló azonban, hogy a társadalmi berendezkedéseket nem lehet teljes egészében kicserélni. Ezen a síkon tehát a változások mellett mindig felfedezhető bizonyos fokú folytonosság. A forradalmak rendszerelméletének egyik legfőbb gondja az, hogy miként különítse el a szisztémán belül azokat a szervezeti és koordinációs elveket, illetve intézményi magokat, melyek felváltása ebben a szférában elengedhetetlen, ám ugyanakkor elégséges feltétele is a forradalomnak. A második nehézség abból fakad, hogy bár joggal beszélhetünk agrár-, ipari, kulturális vagy oktatási forradalomról, a mi fogalmunk többnyire a politika területére vonatkozik. Éppen ezért tanácsos hangsúlyoznunk, hogy rendszerszempontból a forradalom mindenekelőtt a politikai alrendszer átalakulása, még akkor is, ha hatása más alrendszerekre is kiterjed.

A kognitív–objektív s főként a rendszerelméleti elemzések harmadik — ám véleményem szerint a szükséges változások körülhatárolásánál könnyebben megoldható — problémája a forradalom időkeretének kijelölése. A struktúrák helyett itt hasznosabb, ha az eseményekre összpontosítunk. Ebből a szempontból akkor beszélhetünk forradalomról, ha megállapíthatjuk, hogy egy bizonyos esemény, vagy még inkább eseménysor jelentős szerepet játszott a minket érdeklő változás beteljesítésében. A vezető társadalomtörténészek ma a politikai eseményeket tartják döntőnek; ezek az események feltételezik a kollektív cselekvést, de nem okvetlenül a kollektív erőszakot, és — szerintem — nem csupán a hatalmi elitek lecserélését, hanem az egész kormányforma átalakulását magukkal hozzák. Ez utóbbi kritériumra hivatkozva a változást, legalábbis a politikai alrendszerben, gyorsnak ítéelhetjük.

Mindamellet a történések előtérbe állításával sem tudjuk behatárolni a rendszerváltáshoz szükséges módosulások körét. Lengyelországban 1956-ban például olyan politikai események, kollektív megmozdulások zajlottak le, melyek végül kormányváltásba torkolltak. De a Gomulka-rezsim hatalomra jutása vajon átalakította-e a kormányformát, a politikai alrendszer szervezeti elveit? Nyugodtan mondhatjuk, hogy nem, dacára a valóban rendkívül fontos politikai reformoknak. A dilemma feloldhatatlan, ha megmaradunk a kognitív–objektív síkon.

2. A fenomenológiai-empirikus szint

A társadalomtudósok nem feltétlenül élveznek előnyt a közvetlen résztvevőkkel szemben; jól teszik, ha beleélik magukat a szereplők helyzetébe, és az ő szemükkel látva igyekeznek leírni és értelmezni amazok tapasztalatait, tetteit. Köztudott, hogy a forradalmárok más, felgyorsult időben élnek; határtalan, mondjuk úgy: „időtlen” karizmatikus pillanatok részesei; ilyenkor lehullanak róluk a társadalmi béklyók, erkölcsileg minden kristályossá válik bennük, a szolidaritás és a cselekvés terjedelme hatalmassá növekedik (Eisenstadt 1978: 175–176;

Koselleck 1985: 46–52). E kivételes percekben — Walter Benjamin szavaival — elnémul a történelmi dialektika (*Dialektik im Stillstand*). Lynn Hunt egyenesen a „mitikus jelen” felmagasztalásáról és dicsőítéséről beszél (Hunt 1984: 27 és másutt). Ezért van minden forradalomban olyan óriási jelentősége az ünnepeknek és a megemlékezéseknek; ezek segítségével próbálják megragadni, sőt intézményesíteni e sajátos időélményt. A forradalmakban maga a nyelv is fontos változásokon megy keresztül: a szereplők szalonképtelenné nyilvánítják a régi rendszer kulcsfogalmait, ugyanakkor nagy hévvel alkotnak új szavakat és kifejezéseket, s keresik a verbális identifikáció új formáit. Széles körben átkeresztelik a városokat és az utcákat, leverik a címereket, ledöntik a szobrokat (Hunt 1984: 20). A mitikus jelen nyelvi világa és közösségi konszenzusa azonban törekeny; a forradalmi szemantika félelemmel terhes. Ez az egyik gyökere annak, hogy minden nagy forradalomban ellenségektől és összeesküvésektől rettegnek (Hunt 1984: 32, 38–39). A radikális forradalmárok szemében a politikai univerzum gonosz lelkektől nyüzsög, és minden apró összebeszélés a nagy összeesküvés bizonyítéka (Furet 1989: 138). A közösség és a konszenzus törekenységének problémáját más oldalról is megközelíthetjük. Mint Hannah Arendt hangsúlyozta, a forradalom harcosai a magánérdekek helyett a közjót és a szabadságot helyezik előtérbe (Arendt 1963). Az efféle hangsúlyeltolódás kedvez az új hatalmak felemelkedésének, nyomában csökken a feszültség, s így lehetőség nyílik a politikai élet demokratizálására s az alkotmányozásra. A forradalomnak tehát megvan a maga árnyékos és napos oldala.

Amikor a szereplők forradalomnak nevezik tetteiket, többnyire élményeik, valamint a lejátszódott események és szerkezeti változások együttesére gondolnak. Minthogy a strukturális átalakulásokat a résztvevők nem mindig látják tisztán, kizárólag forradalmi tevékenységükből, élményeikből, feszültségeikből vagy megfogalmazásaikból még nem következtethetünk magára a forradalomra. Kétségtelen, hogy a forradalmi tettek hatalmas erőként feszegetik a struktúra határait. Ám hogy ezek a határok hol vannak, azt egyedül a szereplők tudatára összpontosítva nem tudjuk megmondani. Előfordulhat, hogy a forradalmárok akkor is csalódást éreznek, amikor a külső szemlélő szerint egyértelműen bekövetkezett az áttörés, s megformálódtak az új szervezeti elvek. A forradalmi élmény természetéből fakadóan állandóságra, a forradalom folytatására törekszik. E jellegzetessége a közösséghez és a konszenzushoz fűződő félelmekhez kapcsolódik, s az alkotmányossággal, valamint a demokrácia intézményesítésével egyaránt összeférhetetlen.

3. A hermeneutikai szint

Az esemény(ek) pusztja elnevezésével még nem derítettük fel a forradalom teljes jelentésvilágát. A résztvevők nyelve a francia forradalom óta nem sokat változott. Ebben a forradalmi élmény hasonlósága is szerepet játszik, de még fontosabb, hogy az aktorok a nagy forradalmakra tekintve értelmezik tetteiket, sőt olykor teljesen azonosulnak történelmi

elődeikkel. Így aztán Franciaországtól Kubáig mindenki „a” forradalomról beszél, a résztvevők magukat „forradalmárnak”, haragosaikat pedig „ellenforradalmárnak” hívják, s ezenkívül is a legkülönbözőbb főneveket illetik a fenti jelzőkkel. A forradalmárok, bárhol is küzdenek, nemcsak arról ismeretesek, hogy az ellenségektől és az összeesküvésektől való örökös félelemben élnek, hanem arról is, hogy előszeretettel lépnek színre — a napi realitásokat félresöpörve — az emberek úgymond valódi, történelmi, racionális érdekeinek és szükségleteinek képviselőiként. Egészen a kubai forradalomig — hacsak nem azután is — a forradalmárok általános meggyőződése volt, hogy szavaik, sőt tetteik a Nagy Francia Forradalom s annak általuk is folytatott hagyományai révén nyerik el értelmüket. Megcsúfolva Marx reményeit, még a marxizmus harcosai sem a jövő jegyében alkották költészetüket. A modern forradalmárok csaknem kivétel nélkül önként ragasztották magukra a jakobinizmus címkéjét, s vereségeiket a Thermidor, a bonapartizmus és a restauráció fogalmaival irták le. Ugyanúgy énekelték a *Marseillaise*-t és az *Ah, ça ira*-t is, mint a régiek, csupán több-kevesebb szövegmódosítással.

A forradalmi hagyomány szemantikai potenciálja felfokozta és merdebe terelte a forradalmi élményt. Ugyanakkor leértékelte a forradalmárok szemében azokat az átalakulásokat, melyek a nagy példa felől nézve nem ütötték meg a mértéket, vagy legalábbis más irányba haladtak. A francia forradalomtól örökölt és Marx által rendszerezett történelemfilozófia fogalmai szerint „a” forradalom egyrészt gyökeres szakítást hajt végre a fennálló állapotokkal, másrészt viszont folytatja az úgynevezett polgári-demokratikus forradalmak által megkezdett utat. A végső cél: a teljesen tiszta lap, a múltra semmiben sem emlékeztető jövő, a szabadságon és együttműködésen alapuló, maradéktalanul emancipálódott társadalom. Minden forradalmi *legitimációs* követelés mélyén ez a zárt történelemfilozófiai rendszerből táplálkozó felfogás rejlik. Hívei — nagyrészt a francia forradalom radikális szakaszának befolyása alatt — úgy érzik, hogy árulás és hűtlenség bármilyen kísérlet, mely szilárd intézmények kiépítésével a forradalom lezárására törekszik. A forradalmi hagyomány szerint a forradalmat forradalomnak, akár permanens forradalomnak, akár a forradalmat belülről szétfeszítő újabb forradalomnak kell követnie.

4. A normatív-jogi szint

Láthattuk, hogy a forradalmi hagyományban — melyre hivatkozva a magukat forradalmároknak nevezők tetteiket értelmezték — nincs helye a lezárásra, a történetek permanensként való stilizációjának elkerülésére irányuló eseményeknek és folyamatoknak. Mint Hannah Arendt rámutatott, az előzmények nélküli és alkotmányozással végződött amerikai forradalmat sem hívei, sem bírálói nem tekintik a tradíció részének. De a főt részletezett feltételek szerint sem az 1848-as magyar, sem az 1918-as német felkelés nem illeszkedik a sorba. A forradalom jogi meghatározása kitérít a kategóriát, teret adva a francia és az amerikai

típusoknak is. Hans Kelsen szerint „akkor következik be forradalom ..., amikor a közösség jogrendjét törvénytelen, vagyis a korábbi törvények által meg nem engedett módon érvénytelenítik és váltják fel egy új renddel” (Kelsen 1945: 117). Kelsen úgy véli: jogi szempontból közömbös, hogy az események erőszakkal vagy erőszak nélkül zajlottak-e, s hogy élükön a kormány, a rivális elitek vagy maguk a tömegek álltak. Kelsen az államcsínyeket is a forradalom kategóriájába sorolja.

Habár Kelsen definíciója hasznos kiindulópontul szolgál, nem árt, ha kiegészítjük egy-két gondolattal. Az államcsínyek például — melyek töréspontot jelentenek ugyan a törvényességben, de nem feltétlenül vezetnek lényeges jogi változásokhoz — egyedül a kelseni tanításban változtatják meg a jogrendszer identitását.¹¹ Ennél is megfontolandóbb azonban két másik ellenvetés. 1. Különbséget kell tennünk az állam (föderáció, kiválás vagy annektálás révén) és az alkotmány eltörlése között.¹² Kelsen meghatározása tehát hiányos, a „község jogrendje” helyett valami olyasmit kellene mondani, hogy „egy máskülönben (első-sorban területileg) folytonos állam jogrendje”. 2. Carl Schmitt nézetei szerint Kelsen definíciója még a forradalom elengedhetetlen feltételeit sem tartalmazza, hiszen amikor az alkotmányt vagy főbb módosítási szabályait ugyanezen módosítási szabályok alkalmazásával helyezik hatályon kívül, akkor a forradalmat csupán elleplezik egy jogi fikció segítségével. Tehát, míg az államcsínyekre hivatkozó érv a definíciót hiányosnak minősíti, addig Schmitt véleménye szerint az még fölösleges elemet is tartalmaz, mivel nincs szükség törésre az alkotmánymódosító eljárásokban.

Az embernek olyan érzése támad, hogy Schmitt politikai problémát csempészett a jogi helyébe, feltételezve, hogy a jogfolytonosság leple alatt politikai forradalom mehet végbe. Mindazonáltal kijelentésének jogi érvénye is van. Mint H. L. A. Hart Kelsentől eltérően hangsúlyozta: ha egy rendszert saját szabályaira hivatkozva alakítanak át, az nem feltétlenül jelenti azt, hogy az eredeti jogrend érintetlenül marad, s ebből még csak nem is következik, hogy logikai ellentmondás lenne az, ha egy alkotmánymódosítási törvényt önmagára hivatkozva megreformálnak (lásd Hart 1983: 173–178). Jogi szempontból egy rendszer gyökeresen átalakulhat a törvényesség sérelme nélkül. Ez esetben általában az 1. számú módosítási törvény töretlenül hatályban marad mindaddig, amíg rendelkezései szerint érvénybe nem lép a 2. számú módosítási törvény. Mondhatjuk-e, hogy egy ilyen jogfolytonosságot és jogrendszerváltozást egyaránt magába foglaló eseménysor jogi szempontból is „forradalomnak” minősül?

Tény, hogy a jogfolytonosság valóban *alcázhat* politikai forradalmat. Ám az általam kidolgozott elméleti keretben ez mindössze annyit jelent, hogy az átalakulás az egyik síkon forradalomnak minősül, a másikon viszont nem. Schmitt-tel szemben úgy vélem, hogy a jogfolytonosság ilyenkor nem *csupán* látszólagos, sőt olyan következményei lehetnek, melyek befolyásolhatják a politikai forradalom jellegét, mi több, eldönt-
hetik, hogy végbement-e egyáltalán forradalom. Tisztogatni, visszame-

nőlegesen igazságot tenni például jóval nehezebb a jogfolytonosság légkörében.¹³ Másfelől, a jogrend változását és a rendszer eredeti módosítási szabályain túllépő alkotmányozást egyaránt magába foglaló teljes jogi cezúrának szintén megvannak a maga sajátos politikai hatásai. Amikor egy szisztémát nem önnön szabályaira hivatkozva alakítanak át, akkor jogúr támad — *exlex* állapot —: a régi rend *már*, az új rend *még* nem érvényes. Az alkotmányosság megszakad, vákuum keletkezik. Ilyenkor minden kormány ideiglenes. Gondoljuk meg: az alkotmányt — Schmitt véleményétől eltérően — korántsem mindig egy teljesen szabad, minden jogi kötöttségtől mentes hatalom hozza létre, azonban a jogi vákuum pillanataiban (de nem amikor a régi rendszer módosítási szabályai révén következik be a teljes változás) éppen egy ilyen hatalom van születőben.¹⁴

A jogi értelemben vett forradalmat tehát háromféleképpen határozhatjuk meg. 1. A jogrend teljes átalakítása a régi felülvizsgálati törvények mellőzésével. 2. A rendszer saját revíziós szabályainak hatálytalánítása még más politikai vagy jogi változások nélkül is. 3. A jogrend teljes átformálódása akár saját revíziós szabályai révén. Az első meghatározással minden jogász meg lenne elégedve, de nem mind állítaná, hogy a jogi értelemben vett forradalomhoz e két feltétel elengedhetetlen. Ám, ha e definíció mindkét feltétele teljesül, a jogi értelemben vett forradalom megtörténte vitathatatlan. Ugyanakkor Kelsen legbuzgóbb hívei a 2-es számú meghatározást szükségesnek és elégségesnek tartanák, a Schmitthez hasonló jogtudósok pedig a 3-as számúval tennék ugyanezt. A magam részéről szkeptikus maradok a kelsen-i álláspont ortodox változatával szemben, lévén az érzéketlen az államcsíny és a forradalom közti különbségre, ám Schmitt nézetét már nem lehet egykönnyen elutasítani. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy amikor egy szisztémát saját felülvizsgálati szabályainak alkalmazásával alakítanak át, akkor jogi értelemben a forradalom bekövetkezte nem elég egyértelmű, sőt vitatható. Az események forradalomként való jogi értelmezését ilyenkor a másik három — a kognitív-objektív, a fenomenológiai-empirikus és/vagy a hermeneutikai — síkon megközelítve kell elvégeznünk.

Hogy forradalomról vagy „nagy forradalomról” beszélhessünk, ahhoz nem kell mind a négy dimenziónak a megléte. Semmit sem bizonyít, ha újból és újból elismételjük, hogy a modern kor 1789 utáni forradalmi mind megfeleltek az összes kritériumnak. Ám ha a kritériumok valamelyike hiányzik, akkor jó okunk van arra, hogy egy eseménysort forradalomnak nevezünk. És viszont: ha csak egy dimenzió van jelen, annak a legteljesebben és a legegértelműbben kell megmutatkoznia ahhoz, hogy az átalakulást határozottan forradalomnak ítélhessük. Erre azonban többnyire nem kerül sor, miként azt a folytonosság őrzésével végbemenő, Tocqueville-féle rendszerszerű változások vagy a szisztéma saját szabályaira hivatkozó, átfogó jogi reformok példái mutatják. Jelentékeny események mehetnek végbe, s a megfigyelő végül mégis csupán két-három feltétel tökéletlen s távolról sem egyértelmű teljesülését nyugtázza. Az ilyen konstellációkat a legnehezebb értelmeznünk.

Az 1989-es kelet-európai átalakulások, melyek egyszerre olyanok, s mégis mások, mint a Nagy Forradalmak, különösen nehéz kérdés elé állítják a történelmi fordulópontok kutatóit. Miről beszélnek az események, és milyen következményekkel járnak, amikor a reformizmus összes értelmezési lehetőségén túllépve, mind az általam „objektívnek”, mind a — néhány országban — „szubjektívnek” nevezett kritériumok szerint forradalomnak minősülnek, ám közben a hermeneutikai dimenzió, a forradalmi hagyomány lényeges elemei hiányoznak belőlük, sőt résztvevők tudatosan elutasítják ezeket s igyekeznek kikerülni a forradalmat annak legteljesebb jogi értelmében. Minduntalan megdöbbenek a forradalom szó elé 1989-ben illesztett jelzőkön: egyfelől törvényesnek, alkotmányosnak és kialakottnak minősítik, utalva az alapok megújulására, ám mégis ódzkodva a gyökeres szakítás gondolatától, másfelől erőszakmentesnek, békésnek, szelídnek, bárszonyosnak és vértelennek nevezik, elvetve az ellenség könyörtelen elpusztításához és az én erőszak révén történő megtisztításához kapcsolódó szóhasználatot, s egyáltalán azt a nyelvet, mely az osztály vagy a nemzet fogalmi szerinti határt barát és ellenség között. A hiány épp olyan beszédes, mint a nyílt tagadás: a forradalom szóval eddig még sem főnévi, sem melléknévi alakjában nem találkoztunk; nem hallani forradalmi igazságról, erkölcsről és jogról, forradalmi személyiségről. Hiányzik az eseményeket és az új társadalom létrejöttét történelmi logikába rendező akár liberális, akár marxista történelemfilozófia, mint ahogy hiányzik az ennél is fontosabb és jellegzetesebb, elképzelt jövőből építkező költészet. Az 1989-es átalakulások résztvevői a nagy forradalmak szellemi fegyvertárából csupán a természetjogi hagyomány normatíváit, az egyetemes jogokat és demokratikus eljárásokat vették elő, noha ezek voltaképpen már kikoptak a forradalmi képzetkörből, s mindenütt egy másik tradíció, a megállapodott alkotmányosság részeivé váltak.

Mindamellert, az önkorlátozó forradalom kelet-európai eszméje úgy két éve már maga is erős támadásoknak van kitéve. A térség jobboldali, tekintélyelvű politikusainak programjában a nacionalizmus mellett a szélsőséges forradalmi elképzelések is egyre inkább tért hódítanak.¹⁵ Meglepő módon, a jobboldali autoritarizmus éppen forradalmi retorikájával vonzotta magához a radikális demokrata meggyőződésű egyéneket és csoportokat. A forradalmi kirohanások még azokban az országokban is hatottak, ahol a lakosság nagy általánosságban közömbös maradt a demagógiával szemben, s a liberálisok furcsamód védekezésre kényszerültek, miközben maguk is az önkorlátozás gondolatának a forradalom eszméjéről való leválasztására törekedtek, ez utóbbin a törvényességet és az alkotmányosságot érve. A radikálisok egyre erősebbek az új politikai pártok és parlamentek nagy részében. A szélsőséges forradalmi elképzelések pedig egyre jobban befolyásolják Kelet-Európát, akadályozva — mint látni fogjuk — a demokrácia fejlődését. Előtérbe kerülésük a forradalom fogalmának mind a négy, itt bemutatott síkján bonyodalmakat idéz elő, s ezek csak akkor vizsgálhatók, ha az adott ország eszmeáramlásait teljes mértékben át tudjuk tekinteni.

MAGYARORSZÁG — RENDSZERVÁLTOZÁS VAGY FORRADALOM?

Az országukban végbement politikai átalakulást a magyarok jobbra *rendszerváltásnak* nevezik. A kifejezés régóta tartja magát, annak ellenére, hogy a miniszterelnök és pártja a *rendszerváltás* fogalmát részé-síti előnyben. A szóhasználat oka alighanem az, hogy a kormányzópárt, az MDF eredetileg a lassabb, kevésbé radikális változásért szállt síkra. A terminológiai konfliktus létrejöttében ugyanakkor főszerepet játszott az, hogy a gyors átalakulást szorgalmazó rivális párt, az SZDSZ 1989-ben kiadott híres kék könyvében, *A rendszerváltás programjában* az előbbi kifejezést tette használatossá. Érdekes, hogy az eredeti fogalom könnyedén túlélte versenytársa, a hasonló hangzású *rendszerváltoztatás* rohamát, mely az átalakulás — felváltott vagy megváltoztatott — tárgya helyett az események alanyára helyezi a hangsúlyt.¹⁶

Változó rendszerek és alrendszerek

Úgy tűnik, hogy a globális alany nélkül végbemenő rendszerváltozás gondolata különösen alkalmas a magyarországi viszonyok leírására. Míg más kelet- és közép-európai országokban inkább csak a régi struktúrák széthullását és a korábbi koordinációs mechanizmusok hatástalanítását konstatálhatjuk, addig Magyarországon már az új alrendszerek, sőt egy átfogó új társadalmi berendezkedés körvonalai is felrajzolódnak. A nomenklatúra szelekciós módszerén alapuló egypárti politikai felállás helyett Magyarország a mind országos, mind helyi szinten szabad választásokat hozó többpárti politika mellett tette le a voksát. Jóllehet a pártrendszer végső jellege még nem látható (nem tudjuk, hogy polarizált, enyhén polarizált vagy két rivális koalícióra váló lesz-e), s a működőképes választói törvény ellenére a teljesen kikristályosodott politikai pártok is hiányoznak, a struktúra mégis ugyanolyan szilárdnak tűnik, mint a háború után kialakult új többpárti európai konstellációk bármelyike. Mi több, a függőség és a központi ellenőrzés régi formáinak felélesztésére tett kísérletek ellenére, Magyarországon az önkormányzatok ma önállóbbak, mint sok nyugat-európai államban, az ellenzék ellenállása miatt hiába próbált meg rájuk telepedni a kormánykoalíció. A kultúra területén Magyarország mára hatálytalanította a politikai kényszer, a cenzúra és öncenzúra elve szerint működő modellt, és a sajtó, valamint a média intézményesítésére tett kormánytörekvésekkel dacolva dinamikus, eleven nyilvános szférát alakított ki. A nyilvános szférának a hatalmi nyomással szembeni ellenállóképessége egészen figyelemre méltó. Tény, hogy a jogrendszer átalakulása még távolról sem maradéktalan, s hogy a bíróságok függetlensége továbbra is napirendi kérdés, ám az alkotmánybíróság (a leghatékonyabb a térségben) teljes — erre felé szokatlan — függetlenségre tett szert, fontos lépést téve előre az alkotmányosság felé. Akárcsak a néhány évvel ezelőtti állapotokkal összehasonlítva azt látjuk, hogy egyre-másra alakulnak az új egyesületek,

s jóllehet hatásuk az országos politikára korlátozott, helyi, regionális szerepük — mely részint a központi médiák révén válik ismertté — nem becsülhető eléggé. Végül a leglényegesebb, a gazdasági szféráról szólván elmondhatjuk, hogy bár az állami szektor privatizációja lelassult, és kísérletek történtek egyes, korábban a vállalatvezetői autonómia révén decentralizálódott ágazatok (időleges?) újraállamosítására, Magyarország mára messze maga mögött hagyta mind a parancsuralom, mind az informális irányítás rendszerét, és a piaci koordinációs elvek megszilárdítása felé halad.¹⁷ A legfontosabb e téren a „közvetett privatizáció”, más szóval a hazai és külföldi tőkét egyaránt felhasználó új magánvállalkozási formák elterjesztése, mely az egyoldalú tulajdoni és foglalkoztatási szerkezetet tisztán piacorientált megoldásokkal helyettesíti.¹⁸ Annyi bizonyos, hogy képtelenség megállapítani: vajon az ország valóban átlépte-e az állami tulajdon által dominált puha költségvetési korlátokkal jellemezhető, redisztributív parancsgazdaságot a piaci berendezéstől elválasztó határvonalat. A politikai alrendszerben történt változásokat szem előtt tartva csak annyit állapíthatunk meg: Magyarország esélyei e határ mielőbbi átlépésére — bár nem függetlenek a politikai döntésektől — továbbra is meglehetősen kedvezőek.

A különböző alrendszerek természetesen nem egyforma mértékben változtak. Többnyire egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy a gazdasági átalakulás messze a politikai rendszerváltozás mögött kullog, hisz emez voltaképpen befejeződöttnek tekinthető. És mégis — legalábbis szerintem — az új központi intézmények és koordinációs mechanizmusok alapjait csaknem minden alrendszerben lefektették, kivéve — eddig még — az állami adminisztrációt, mely továbbra is ellenőrzi a nemzetgazdaság nagy részét. A kormánykoalíció etatizmusa — az államelvűség a legkiemelkedőbb gondolkodók, mindenekelőtt Tocqueville munkásságában a nagy forradalmak számlájára íratott — csak megerősítette ezt a fajta kontinuitást.¹⁹ Ám hogy a kontinuitás mit is jelent, annak megválaszolásához magát az egész rendszert meg kell vizsgálnunk.

Véleményem szerint — bár ebben egyelőre nincs általános egyetértés — a szovjet típusú társadalmak szerveződését a politika parancsa, illetve diszkrecionális hatalma jellemzi (Arató 1982). Magyarországon — úgy látom — e szervezeti elvet a jogállam liberális demokrata uralmának princípiuma váltotta fel. Az új elv — noha sokan vitatják, s még távolról sem tekinthető megszilárdultnak — működik. Nem kell a magyar társadalom minden alrendszerének változási irányát helyeselnünk ahhoz, hogy belássuk: a *Rechtsstaat* (jogállam) kialakulása egy olyan országban, ahol azelőtt egyáltalán nem létezett, mindenképpen rendszerváltásnak tekinthető, s ostobaság azt állítani, hogy semmi lényeges nem történt.²⁰

Némelyek ugyanis éppen ezt bizonygatják, mondván, hogy „ez a rendszer még mindig az a rendszer” (Zsille 1991: 197). Kijelentésüket azzal támasztják alá, hogy a politikai, gazdasági és kulturális életben számos régi ember megmaradt pozíciójában. Érvelésük eltúlozza azok számát és jelentőségét, akik régi kiváltságaitak újakra tudták váltani, és

— ami ennél is fontosabb — összetéveszti a struktúrák, intézmények és koordinációs mechanizmusok újjáalakítását a személycserével. Az efféle nézetek hirdetői nem rettennek vissza attól, hogy javaslaik a kommunista megoldásokra emlékeztetnek, sőt véleményük szerint a régi rendszer tisztogatásainak és a volt nomenklatura tetteinek történelmileg kumulálódó hatásai csak a társadalmi nagytakarítás új módszereivel fordíthatók vissza. A Cseh és a Szlovák Köztársaság, valamint Bulgária ilyen irányú törvényei azt jelzik, hogy a probléma nemcsak Magyarországon létezik. Mindazonáltal, ha a személyekre és az elitekre összpontosítunk, szem elől tévesztjük a gyors rendszerváltás valódi feltételét: az intézmények és a társadalmi interakciós formák átalakulását (Szabó 1992).

Sokan vannak, akik ugyan nem értenek egyet a forradalminak tűnő feketelistákkal és tisztogatásokkal, mégis úgy érzik, hogy Magyarországon a szűk értelemben vett politikai szférán, mondhatni a társadalmi piramis csúcsán túl csaknem minden a régiben maradt.²¹ Ők csupán a pozícióikat őrző hatalmi köröket látják, s bár nem mutogatnak konkrét személyekre és tisztségviselőkre, mégis összetévesztik az elit szociológiai kategóriáját a struktúra és az intézmény fogalmával. Az uralkodó elitek túlélhetik a régi rendet és meglehetősen különböző szerepeket játszhatnak el az intézmények és a koordinációs mechanizmusok átalakulása idején. Az államszocializmusra jellemző, a társadalom fölött hegemoniával rendelkező politikai rendszer átfogó változása semmit sem hagyhat érintetlenül, még akkor sem, ha a különböző társadalmi alrendszerek reformja jócskán lemarad a központi politikai szervező elv átalakulása mögött.

Kétségtelen, hogy azoknak, akik szenvedtek, most visszataszító látni a hatalmon maradt tisztségviselőket, noha közülük nem egy az országos vagy még többször a helyi demokratikus választások révén jutott állásához. Részben ennek köszönhető, hogy a régi rezsim elleni küzdelem engesztelhetetlen harcosaiban felerősödtek a radikális forradalmi indulatok.²² A radikalizmus pedig a forradalmi átalakulás szubjektív elemeinek hiányából, illetve alanyainak csalódottságából fakad.

A forradalmi élmény hiánya

A *rendszerváltás* fogalma különösen alkalmas a magyar viszonyok leírására, s nemcsak az tanulságos, amiről e szó beszél, hanem az is, amiről hallgat. Ez a furcsán színtelen kifejezés nem ébreszt különösebb szenvedélyeket, sem lelkesedést. Az a körülmény kap benne hangot, hogy a magyarok nemcsak alkotmányosnak, konszenzusosnak, békésnek és vértelennek látják forradalmukat — amennyiben egyáltalán forradalomnak tekintik a történeteket —, hanem csendesnek és szomorkásnak is. Az is előfordul, hogy felerősítve a hatást a *rendszerváltás* elé illesztik az utóbbi két jelzőt. És valóban: ha a többi országra, a lengyel Szolidaritás keretében kibontakozó tömegmozgalomra, a keletnémet, csehszlovák és bolgár népi megmozdulásokra, sőt a puccskísérlet idején

indult orosz lakossági ellenállásra gondolunk, akkor a magyar átlagpolgár a sorsfordító változások idején tanúsított közömbösségével tűnik ki. A változás persze itt sem volt egyenletes, ám a döntő események vagy szűk időkorlátok közé szorított²³, jól szervezett békés demonstrációk, vagy a különböző elitek egymás közti összecsapásának formájában zajlottak. A köztársasági elnökséggel kapcsolatos petíciós kampány 1989 novemberében csupán részleges kivételt jelent a szabály alól. Az ezt követő választásokon a lakosság tömeges távolmaradása az urnáktól szintén a magyar forradalom örömtelenségéről tanúskodik.

Nyilvánvaló, hogy 1989–1990-ben a vezető politikusok nagy része a csendes, zökkenőmentes változásokat részesítette előnyben. Erre a stratégiai, geopolitikai megfontolásokon túlmenően egyéb okaik is voltak. Antall József miniszterelnök ugyan maga is alkalmazta közfogyasztásra a (békés vagy csendes) forradalom kifejezést, ám szűk körökben ő inkább egy másik, bírálónak szánt csipős megjegyzéséről ismert: „tetszetek volna forradalmat csinálni” — mondta a kormányfő, egyúttal etatista konzervativizmusának is hangot adva.²⁴ Tamás Gáspár Miklós viszont a rendszerváltozás forradalmi jellegét hangsúlyozta, részben saját pártjának a lengyel típusú radikális reformizmushoz ragaszkodó tagjaival is vitatkozva. A társadalmi forradalom gondolata azonban őt is iszonyattal töltötte el, s a forradalom szót hamarosan már csak negatív értelemben használta.²⁵ Az eredmény az lett, hogy a demokratikus ellenzéknek eredetileg a lengyel típusú radikális reformizmushoz vonzó központi magja a fordulat során az önkorlátozás stratégiája mellett kötelezte el magát, annak ellenére, hogy az elsők közt ismerte föl e stratégia geopolitikai okainak bomlasztó hatását. Noha az ellenzék vezéralakjai egy idő után nem voltak hajlandók intézményi engedményeket tenni a kommunistáknak — mint az Antall vezette MDF csaknem egészen a keserű befejezésig —, az efféle megalkuvások ellen csak egy joghézagon keresztül támadva küzdöttek, kihasználva, hogy a hatályos szabályok az alkotmányos kérdésekben is megengedik a népszavazást. A radikális forradalommal való normatív jellegű szembenállásuk az önkorlátozás geopolitikai hátterének megszűntével is folytatódott. Kijelentették, hogy az önkorlátozáshoz a reprivatizációnak és a politikai igazságtételnek a feladása, valamint a munkavállalók elleni hadjáratoknak az elkerülése is hozzátartozik, s hogy ez a stratégia fontos elvi okokból nem áldozható fel a tömegek forradalmi érzelmeinek oltárán.²⁶

A módszerek természetesen a szóhasználatra is hatottak. 1989-ben, a döntő tárgyalások idején, a végbemenő változások kapcsán (tudtommal egyedül Tamás Gáspár Miklóst kivéve) senki sem beszélt forradalomról. A „német”, valamint a „bársonyos” forradalmakat követően néhány szerző és politikus az eseményekre visszatekintve alkalmanként a forradalom kifejezést vette elő, de mindig az említett jelzőkkel kiegészítve. A társadalomtudósok azonban kitarítottak kételyeik mellett. Többnyire ők is „rendszerváltás”-ról beszéltek, vagy ha helyett valami mást akartak mondani, akkor kölcsönvették a latin-amerikai vitákból ismert „átme-

ner”, a Polányi Károly által bevezett „nagy átalakulás” vagy a Garton-Ashnél olvasott kissé komolytalan „refolúció” (sőt: „reforradalom”) fogalmát.²⁷ Sokan egyetértének Szilágyi Ákossal, aki egész Kelet-Európára általánosítva kijelentette: a legforradalmibb tett az volt, hogy elkerültük a forradalmat.²⁸ Szilágyi nem tagadja, hogy bekövetkezett a rendszerváltás, csupán azt állítja, hogy az eseményeket az „elkerült forradalom”, sőt a „forradalomellenes forradalom” kifejezések írják le a legjobban.

Mindamellet Magyarországon is akadtak, akik különböző jelzőkkel kiegészítve a forradalom szót használták, ám a forradalmi élmény hiányát — ezt senki sem vitatta — még ők sem tudták pótolni, s kezdetben érdekeik sem ezt diktálták. A terminológiai váltást egyébként a föld reprivatizációja mellett elkötelezett Független Kisgazdapárt tagjai körében észlelhettem először; már 1990 augusztusában is voltak árulkodó jelek, de a folyamat 1990 októberében erősödött fel igazán. A kisgazdák kezdetben csupán azt követelték, hogy a kormány döntse el: „békés átmenetnek” vagy „békés forradalomnak” kíván-e részese lenni. Az utóbbi esetben a kormány joggal tart igényt a sajtó lojalitására, s lép fel a kommunista tisztségviselők ellen.²⁹ Miután az alkotmánybíróság 1990 októberében elutasította a föld kizárólagos reprivatizációját, a kisgazdapárt tagjai nyíltan a vértelen forradalom kudarcáról és az ellenforradalom megindulásáról kezdtek beszélni.³⁰ E kijelentések arra szolgáltak, hogy mozgósítsanak egy adott választó kört a reprivatizáció programjának támogatására, mely az első, ellenforradalminak minősített alkotmánybírósági döntés után — szerintük — vértelen forradalomban, illetve a rendszerváltás keretében többé nem volt megvalósítható.

1991 és 1992 során az MDF populista szárnya szintén összeütközésbe került a kommunizmus utáni Magyarország néhány sarkalatos (és úgymond: többségi elv ellenes) intézményével: a sajtóval, a köztársasági elnökkel, valamint az alkotmánybírósággal, mely nem volt hajlandó szabad kezett adni a parlamentnek az előbbi kettővel szemben. Az alkotmánybíróság azonkívül továbbra is akadályozta a koalíció reprivatizációs tervét, s a kormányzópartok politikai igazságtételre irányuló kísérleteit. Így történhetett, hogy az MDF néhány tekintélyes alakja rádöbbsent: az előző rendszerrel kötött megállapodások — melyekből ők is jócskán kivették a részüket — „ellopták”, „elárulták”, „elsikkasztották” a forradalmat.³¹ Ezek az igék persze — éppúgy, mint a második forradalmat³² áhító alig leplezett kijelentések — a nagy forradalmak klasszikus szótárából származnak. „Úgy látszik, nagy ára van annak, hogy a békés forradalomban nem folyik vér, s az utcát sem veszi birtokába a forradalmi nép ... forradalom ez egyáltalán?”³³ Magyarországon az ilyen szövegek részint azok ellen irányulnak, akik ragaszkodnak a kerekasztal mellett kialakított, s később a két legnagyobb párt, az MDF és az SZDSZ által közösen kiegészített játékszabályokhoz, részint pedig azok ellen, akik — mint a sajtó és a médiafőnökök — állítólag hasznot húznak e szabályokból. Hogyan lehet egy meg nem történt forradalmat elárulni? A forradalom azért nem következett be, mert az eliek

elárulták a népet, s megfosztották a győzelem lehetőségétől — fejtette ki éppen az egyik ilyen, alkalmasint a legjelentősebb, elit vezetője. A hatalom a régi emberek kezében maradt — jelentette ki az új kormányzó hatalmat birtokló párt. Érdekes módon, érveiket megerősítik azok, akik a kerekasztal-megállapodásokat, a választási törvényt és a politikai küzdőtér hat párt általi kisajátítását már a kezdetektől fogva árulásnak minősítették.³⁴ E hangadók egyrészt elítélik a parlamenti pártok diktatúráját, másrészt viszont kijelentik hogy „...szövetkezem ezzel a kormánnyal, ezzel a parlamenttel ... ha ... ők is ellenzékben vannak a köztünk és felettünk szervezkedő kommunizmussal szemben...” (Zsille 1991: 199, 200).

A forradalmi hagyományhoz való viszony

A második forradalom hívei tehát voltaképpen nem tudják, hogy egy civil társadalomból kiinduló, alulról jövő, vagy egy felülről kezdeményezett, állami irányítású forradalmat kívánnak-e. Ez a dilemma az egész jakobinus-bolsevik tradícióban jelen van. Mindazonáltal Magyarország új jakobinusai elutasítják ezt a tradíciót, annak ellenére, hogy saját retorikai eszközeik — Csurka szónoklatai a nemzeti és nemzetközi összeesküvésekről, Kónya Imre utalásai a tényleges és az autentikus nép közti különbségre, meg az összes többi, valódi vagy második forradalmat követelő frázis — feltűnően emlékeztetnek e hagyomány szellemi örökségére. Magyarországon azonban negyven évi bolsevik, illetve neobolsevik uralom után tilalmas területre téved, aki nyíltan kölcsönöz ebből az eszköztárból. Ez meghatározza a politika kulcsfiguráinak szóhasználatát. Senki sem nevezi magát forradalmárnak, egyetlen tettről, intézményről, eseményről sem mondják, hogy forradalmi. A régi jelentéseknek az összeesküvésekről, ellenségekről, ellenforradalomról szóló beszédben történő újjáéledése csupán részleges. A lakosságot sokkal inkább az efféle terminológiától tartózkodó ifjú FIDESZ-aktivisták (lásd Fodor 1991) képviselik, semmint azok a populista demagógok, akik szelektíven ugyan, de élnek e nyelvvel. Mindazonáltal a szelektív használat is feltűnő, tekintve, hogy a forradalmi frázisokat éppen a legeltökéltebb antikommunisták szájából halljuk a legtöbbit.

A helyzetet többek közt azzal magyarázhatjuk, hogy a magyar történelemben egy másik forradalmi hagyomány is fellelhető, az 1848-as és az 1956-os évszámokkal jelzett, mely valóban a magyar politika szimbolikus lényegéhez tartozik. Egymáshoz sok szálon kötődő örökségük ereje máig eleven. Az 1867-es kiegyezés óta Magyarországon minden vezetés megpróbálta 1848 szimbólumait a maga legitimálására felhasználni; a március 15-i eseményekre való megemlékezés a 19. század óta fontos és vitatott szerepet játszik. A kommunisták háttérbe szorították az ünnep jelentőségét, az 1980-as évek ellenzéki mozgalmái viszont megkísérelték új életre kelteni szertartásait (lásd Hofer 1992: 30–34). Hasonló történt 1956-tal is: a forradalomra és véres leverésére való emlékezés legfőbb dátumai: október 23-a és június 16-a fontos alkalmakat jelentettek a Kádár-rendszer delegitimálására törekvő ellenzéknek. A delegitimálás

folyamatát tetőzte be 1956 népfölkelésként történt hivatalos újjáértékelése, valamint Nagy Imrének és társainak temetése 1989. június 16-án.

Mindazonáltal Magyarországon nem épp problémamentes 1848, s még kevésbé 1956 örökségére hivatkozni.³⁵ Voltaképpen mindkét évszám a klasszikus forradalmi hagyományokhoz kapcsolódik, s nem túl meggyőző, amikor a kelet-európai, önkorlátozást hirdető politika keretében próbálják meg újraértelmezni őket. Kossuth és társai nem nevezhetők egyszerűen „alkotmányos forradalmároknak”, hiszen nem is létezett modern alkotmány, melynek szabályaira apellálva változást kezdeményezhettek volna, és céljuk egyébként is kifejezetten a rendi Magyarország intézményeinek felszámolása volt (Hofer 1992: 38). A forradalmi diktatúra gondolata sem állt tőlük távol, elvégre nyíltan háborút viseltek az idegen betolakodókkal. Ugyanígy: bár technikailag helyes (és 1986-ban politikailag érthető) volt az 1956. novemberi második szovjet intervenciót követően megalakult munkástanácsokat megtenni a Szolidaritás önkorlátozó forradalmának előfutárává, e párhuzam az egész 1956-os helyzetet tekintve mégis mesterséges és céltalos marad (Kis 1989). Sem 1948–49, sem 1956 nem értelmezhető az erőszakmentesség eszmekörében. Ráadásul 1989-ben egyetlen jelentős politikai erő sem volt hajlandó elővenni 1956 sarkalatos programpontjait, például a közvetlen és az ipari demokráciáról vagy a kettős hatalomról szóló elképzeléseket. 1956 vezető politikai filozófusának, Bibó Istvánnak radikális demokrata gondolatai 1989-ben alig hatottak, dacára annak, hogy az 1980-as években mind a populista írók, mind a demokratikus ellenzék számára ezek jelentették a vezérfonalat.

Ennél is fontosabb, hogy 1848 és 1956 mindenekelőtt *nemzeti felszabadítási* küzdelem volt. A forradalmak belső ellenségei mögött mindkét esetben leküzdhetetlen idegen hatalmasságok álltak. 1989-ben azonban a nemzetközi helyzet inkább csak megkönnyítette az átalakulást, melynek honi ellenlábasai nem rendelkeztek jelentős külföldi támogatókkal. Sőt a késő-kádárista rendszer maga segített destabilizálni számba jöhető harcostársait (például az NDK-t). Ez elvezet minket ahhoz a felismeréshez, hogy az 1989-es változásoknak nem is voltak igazából azonosítható belső ellenfelei. A reform-kádárista, kiváltképp pedig a Kádár utáni rendszer mindvégig távol tartotta magát a „mi” — a nép, kontra „ők” — a hatalom felállástól.³⁶ Azonkívül, bár történetek kísérletek arra, hogy a Nyugatot vagy Amerikát tegyék az átalakulást lassító és a kommuniszták uralmon maradását segítő külföldi hatalom helyébe (lásd Csurka 1991; Zsille 1991), ez nevenségesnek látszik a többségében Nyugat- és Amerika-barát lakosság szemében — mint ahogy valóban nevenséges is, legalábbis a magyarországi változásokat illetően.

Hannah Arendt fogalmaival élve — ám anélkül, hogy elfogadnánk sajátos következtetéseit — elmondhatjuk, hogy 1956 inkább a *felszabadítás*, semmint az új politikai rend alapjainak lefektetése értelmében tekinthető forradalomnak. Bár feléledt egy-két régi intézmény és született néhány új, ezek kapcsolata a jövőbeni fejlődéshez még egyáltalán nem tisztázódott, amikor a külső katonai erő beavatkozása megghiúsított

ta az egész kísérletet. A kérészetű 1956-os forradalom emiatt képtelen támpontokat adni azoknak, akik ma keresik a cselekvés lehetséges útjait. Mi több, az 1956-os hagyomány a legellentétebb magatartásmintákat kínálja: utcai erőszakot és önkorlátozó mértékletességet, pártpluralizmust és tanácsdemokráciát, szövetkezést és ellenségeskedést a reformkommunistákkal.

Az 1956-os veteránok nagy fájdalmára, 1956 és 1848 hagyományainak felélesztéséhez sem 1989-ben, sem később nem voltak megfelelők a körülmények.³⁷ E forradalmak jelképei és emlékei a Kádár-rendszer delegitimálására ugyan alkalmasak voltak, ám a pozitív szimbolikus azonosulásra, netalán a stratégiai iránymutatásra már kevésbé. A békés felvonulások — ha igaz, amit Hofer Tamás mond — 1956 szellemének megidézésével a politikai vezetők elrémisztését kívánták szolgálni, de ki bizonyíthatja, hogy a nyílt utcai zavargások lehetősége kevésbé lett volna ijesztő a lakosság túlnyomó többsége számára. Innen nézve tehát 1956 mindkét fél — a rezsim és az ellenzék — szeme előtt negatív forgatókönyvként lebegett. A politika aktorai a tárgyalások megoldást, a hatalom törvényes átadását tekintették egyedül elfogadhatónak, részint az aktuális lengyel mintát, részint pedig az ellenzék programját követve.

Nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a magyar lakosság 1989-ben inkább konzervatív, semmint forradalmi érzéseket táplált magában.³⁸ A lassú átalakulást és zökkenőmentes földet érést ígérő MDF éppen erre a feltevésre alapozta győzelmét. A forradalmi szimbolikától ódzkodó hangulatra vallott az a körülmény is, hogy a szabadon megválasztott parlament a magyar államalapítás ünnepét (augusztus 20-át, Szent István napját) március 15. és október 23. elé helyezte; továbbá hogy a magyar királyi koronával ékesített címert fogadta el a kossuthi emblémával szemben. Az országgyűlés ezzel is a tradicionális-államelvű, szekularizáció-ellenes, antirepublikánus irányba kívánta terelni a közérzületeket. Az 1956-os veteránok fölöttébb csalódottak voltak, de 1989–1990-ben az általános légkör nem engedte meg, hogy kiálljanak ügyük mellett, már csak azért sem, mert a rendszerváltozás akkor leghatékonyabb erői, a radikál-liberális SZDSZ és FIDESZ csak azokkal az 56-osokkal volt hajlandó szóba állni, akik elfogadták az önkorlátozó, békés és mindenekelőtt törvényes rendszerváltás programját. Az 1956-os hagyomány legszélsőségesebb önjelölt képviselői éppen ez ellen a legutolsó feltétel ellen intézték a legvadabb kirohanásokat, ám a kommunistákkal való nyílt, erőszakos összeütközés emlékeiből táplálkozó törekvéseik összeegyeztethetetlenek voltak az egyesült ellenzék által kialakított és a kerekasztal-megállapodásokban rögzített, valamint a működő magyar alkotmánybíróság döntésével megerősített jogi és alkotmányos normákkal.

Törvényesség és forradalom

Az alkotmánybíróság a kommunizmus utáni magyar történelem egyik legjelentősebb szereplője. Elnöke, Sólyom László már egészen korán,

1990 nyarán, egy nyugati tudósokkal folytatott vitában felpanaszolta a parlament restaurációs szemléletét, és tréfásan kijelentette, hogy ilyen helyzetben a bíróságnak kellene forradalminak lennie.³⁹ A halálbüntetés és a minden állampolgárra kiterjedő központi, komputerizált adatgyűjtés elleni határozatával az alkotmánybíróság bizonyosságot adott eme „forradalmi” vagy inkább újító készségéről. Ám azt e fórum már semmiképp sem ismeri el, hogy Magyarországon jogi értelemben vett forradalom történt volna. A bíróság elnöke az intézmény első évéről közzétett jelentésében azt írja, hogy a magyarországi politikai változások ellentmondásosak voltak: forradalom ment végbe, de az alkotmánybíróság ellenőrzésével, melynek feladata, hogy az átalakulás során őrködjék az emberi jogok felett.⁴⁰ Ám egy alkotmánybíróság csak akkor játszhatja el a jogok őrének szerepét, ha már a forradalmi változás első pillanatától kezdve létezik a döntéseit megalapozó alkotmány. A magyar alkotmánybíróság valójában feltételezi a folyamatos alkotmányos fejlődés létét. Következésképp nagyon is logikus, ha ellentmondásosnak ítéli a magyar rendszerváltozást. A gyilkosságra, súlyos testi sértésre és hazaárulásra vonatkozó korlátozó rendelkezések visszamenőleges hatálytalansítását maradéktalanul elvető, méltán neves döntésében az alkotmánybíróság megállapította, hogy „A rendszerváltás a törvényesség alapján ment végbe ... Az alkotmányt és azokat a főbb rendelkezéseket, melyek a forradalmi változásokat politikai szempontból is életbe léptették az előző jogrend törvényalkotó szabályaihoz ragaszkodva, formailag kifogástalan módon hozták meg...”⁴¹

Meg kell hagyni, a bíróság az 1989. október 23-i, módosított alkotmányt „gyakorlatilag” újnak minősítette, mondván, hogy az egy független, demokratikus jogállam alapokmánya, mely minőségileg más jogi és politikai rendszert hozott létre. A bíróság szerint alkotmányjogi szempontból ez a rendszerváltás értelme.⁴² Más szóval tehát a rendszerváltás helyesen jogállami forradalmat (szó szerint *rechtsstaatliche Revolution*) jelent.⁴³ Itt azonban ellentmondás rejlik. Nem csoda, hiszen egyrészt arról beszélünk, hogy a *Rechtsstaat* a rendszerváltozás során csak folyamatosan alakul ki, másrészt viszont arról, hogy a rendszerváltozás kezdetétől fogva a *Rechtsstaat* talaján áll. „A jogállam nem jöhet létre a törvényesség megsértésével.”⁴⁴ Noha a *Rechtsstaat* csak fokozatosan teremthető meg a jogrendszernek az új alkotmányhoz történő igazításával, a kormányzerveknek mégis kötelességük minden jelen és jövőbeni változást a törvényesség keretein belül tartani. Az alkotmánybíróság tehát abból a bonyolult feltevésekből indul ki, hogy bár a rendszerváltozás során bekövetkezik egy olyan pillanat, amikor a *Rechtsstaat* még nem, vagy csupán mint cél létezik, a törvényesség kizárólag akkor valósítható meg, ha az átalakulás minden percében úgy cselekszünk, *mintha* a törvényesség máris érvényesülne. Ez az álláspont láthatóan nemcsak a forradalom szűk jogi értelmezésével szakít, hanem a politikai forradalmak történelmi logikáját is megkérdőjelezi. Az alkotmánybíróság a törvény betűjéhez való merő ragaszkodáson túlmenően abból a meggyőződésből cselekedett így, hogy a drámai változások idején csakis a

törvényesség megalkuvásmentes védelmével képes tiszteletben tartatni az emberi jogokat.

A megjelölés: „politikai forradalom a törvényesség talaján” egyrészt kifejezi a magyar *rendszer váltás* különböző szintjeinek tartalmát, másrészt újrafogalmazza az alkotmányjog síkján az önkorlátozó forradalom kelet-közép-európai prorámját. A programnak a jog nyelvére fordítása a napnál világosabban beszél. Jogi és alkotmányos szempontból fontolva a dolgokat az alkotmánybírótság Kelsen meghatározása nyomán azt fejtegeti, hogy bár a rendszerváltozás új jogi és alkotmányos rendet léptetett életbe, forradalom nem következett be. Átalakultak ugyan a jogrend önazonosságát biztosító alapelvei, ám ez a jogi és alkotmányos változás a rend saját szabályaira hivatkozva történt. Az említett körülmény azonban — véli Kelsentől eltérően az alkotmánybírótság — nem jelenti azt, hogy a régi jogrend tovább él az új berendezkedés alapjaként. Az alkotmánybírótság Hart némileg meggyőzőbb érveire közelít, amikor azt az álláspontot foglalja el, hogy a régi rendszer módosító szabályainak alkalmazása nem zárja ki egy teljesen új szisztéma létrehozását. Az önkorlátozó forradalom tehát a törvények iránti tisztelettel tartja kordában magát, s vet gátat az egyéni igazságtételre sarkalló törekvéseknek. Az önkorlátozás valójában új jogrendet honosít meg, a törvények uralmát, mely sehogyan másképp nem valósulhat meg. Furcsa módon, a modern diktatórikus berendezkedésekhez viszonyítva, a jog síkján értelmezett önkorlátozó forradalom egyszerre mérsékeltebb és radikálisabb, mint amilyen egy harcok forradalom lehet. A szélsőséges tettek hívei persze nehezen ismerik el e paradox állítás igazságát, bármilyen megalapozott legyen is az.

Az alkotmánybírótság feltevéseit azonban — bár a rendszerváltás alkotmányjogi jelentéséről szóló vitákban egyértelműen ezé az intézményé a vezető, sőt jogilag a döntő szerep — egytől egyig megkérdőjelezték. Némelyek például kétségbe vonták, hogy a *Rechtsstaat* csak saját elveire tekintettel teremthető meg. Csurka és követői szerint ahol nem létezik jogállam, ott az csak a törvényességgel szakítva hozható létre. Meg kell törni a régi rendet, és ez a törvényesség szabályaiba ütközik. Bármiféle jogfolytonosság azt jelentené, hogy a régi rezsim maga is a törvényesség elvei szerint működött. Ugyanakkor a jog uralmának megszilárdulása korai is lehet, késleltetheti az átalakulást és egy olyan berendezkedés létrejöttét, melyben a törvényesség nem egyéb, mint a régi vezetők és tisztségviselők trójai falova.⁴⁵ A törvényesség elveire hivatkozni ott, ahol nincs *Rechtsstaat*, annyit jelent, hogy akadályozzuk a parlament valódi rendszerváltoztatásra irányuló törekvéseit, és megpróbáltatjuk a teljes szisztémaváltás révén végbemenő békés átalakulást. A kormánykoalíció visszaható törvénykezésre irányuló kísérletei megpróbálták ugyan elszakítani az országot a korábbi rendszertől, ám az alkotmánybírósnak a joggal végzett büvészmutatványai lényegi folytonosságot teremtettek a múlttal.⁴⁶ A szóban forgó — az alkotmánybírósnak által elutasított — törvényjavaslat megszövegezői például úgy vélik, hogy *kivételes helyzetben, forradalmi változások idején* ahelyett, hogy csak

a nagy múltú jogállamokban használható módszereket és manipulálható jogelveket alkalmaznánk, inkább az emberek igazságérzetével és magával az igazsággal kellene törődnünk.⁴⁷

E hangadók figyelmen kívül hagyják azt a körülményt, hogy a magyar lakosság az átalakulás egyetlen szakaszában (a tüntetéseken, a népszavazásokon és a választásokon) sem a rendszerváltozás és a törvényesség között kívánt választani, hanem egyszerre adta le voksát mindkettő mellett.⁴⁸ A törvényesség jelenlegi tiszteletben tartása még nem jelenti azt, hogy a régi rezsim *Rechtsstaat* volt, mint ahogy az sem igaz, hogy az új rend őrzi a jogfolytonosságot. A jogszerű átalakuláshoz a bíróság nem a múlt átértékelése, hanem a jelen jobbiztonsága miatt ragaszkodik. Kontinuitásról csak annyiban beszélhetünk, amennyiben a régi rendelkezéseket kizárólag az alkotmánybíróság döntése nyilváníthatja alkotmányellenesnek.⁴⁹ Az alkotmánybíróság azt sem állította, hogy a *Rechtsstaat* már megvalósult, csupán arról beszélt, hogy a jogállam létrejötte olyan folyamat, melyet a kormány mindig és mindenekelőtt az érvényes elvekhez való maradéktalan ragaszkodásával mozdíthat elő a leghathatósabbban.⁵⁰

Nézetem szerint az alkotmány legfőbb hibája kiforratlansága és az alkotmányozó folyamat kirekesztő jellege: hiába biztosított ugyanis az elitek részvétele, a lakosoknak, sőt a nyilvános szférának már nincs valódi beleszólási joga. Emiatt válhat kérdésessé időszakonként az alkotmánynak és vele az alkotmánybíróság döntéseinek legitimitása (lásd Arató [1991]). Másfelől azonban, ha 1989-ben nem született volna meg az alkotmány, akkor Magyarország alighanem elszalasztotta volna az alkotmányozásra megfelelő pillanatot, akárcsak Csehszlovákia és vélhetően Lengyelország tette.

A RADIKÁLIS FORRADALOM ÚJJÁSZÜLETÉSE?

Magyarországon csaknem teljes egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy a rendszerváltozás nem vett forradalmi irányt. Elemzésem is ezt támasztja alá, bemutatván, hogy az átalakulás csak bizonyos szempontok szerint felel meg a modern forradalmak követelményeinek. Vizsgálódásaimból ugyanakkor az is kiderül, hogy abban már egyáltalán nem egyöntetűek a vélemények: vajon a forradalom elkerülése üdvös-e vagy sem.

A jobboldal négy programpontját emelném ki; ezek részint a radikális forradalom irányába mutatnak, részint erősítik a forradalmi érzékenységet: 1. restauráció, 2. elitsere tisztogatások révén, 3. politikai igazságtétel, 4. a tekintélyelvű állam megszilárdítása. Önmagában egyik programpont sem tartozik kizárólagosan a jobboldal fegyvertárába, ám így együtt csak ott található meg, sajátos kombinációjukat a jelenlegi kormánykoalíció képviseli.

Restauráció

A restauráció fogalmának a mai viszonyok között játszott szerepére először Sólyom László, a nemrégiben alakult Magyar Alkotmánybíróság elnöke hívta fel a figyelmemet.⁵¹ Mindazonáltal a restaurációs parlament és a forradalmi bíróság megkülönböztetése Sólyom felfogásában kétszeresen is félrevezető. Láthattuk, hogy az alkotmánybíróság elsősorban, mint a törvényesség öre, s nem mint újító lép elő. Ugyanakkor a magyarországi rendszerváltozás teremtette sajátos körülmények között a forradalom és a restauráció fogalmilag összetartoznak, s nem egymás alternatívái, mint Sólyom véli.⁵² A restaurációs hév — mely François Furet-nak is feltűnt⁵³ — a legkülönbözőbb érdekekből táplálkozik. A restauráció hívei nagyon is eltérő nézeteket vallanak arról, hogy mit akarnak restaurálni. Eppen ezért a restauráció hívei magát a fogalmat sohasem használják. Magam úgy látom, hogy a forradalmi legitimitás, ha csak időlegesen is, összebékítheti a restauráció harcosai közti nézeteltéréseket, leplezván a restauráció valódi összetevőit, s minden figyelmet a hön áhított szakításra összpontosítva; a visszaállítandó „népi-nemzeti hagyomány” tartalmának meghatározása későbbi, az *utált jelennel már leszámolt időkre halasztandó feladat*, melyet a restauráció különböző táboraiból toborzott eljövendő politikai elitek fognak elvégezni.⁵⁴

Azonban ha a restauráció harcosai forradalmat kívánnak, pozitív jövőkép hiányában nem lehetnek meg múltbafordulás nélkül. Minthogy a nyugati forradalmak nagy örökségére nem lehet hivatkozni, s a jelen viszonyokra a sajátos magyar történelem fogalmai sem alkalmazhatók, tradícióikat csak felcsettívén szelektíven használhatják, szemantikai potenciáljukat pedig mozgósítani csak a legnagyobb óvatossággal mozgósíthatják. Ám ha a forradalmaknak a történelmi fejlődés mellett hitet tevő, az igazságos társadalom képét jövőbe vetítő filozófiájáról, a forradalmi legitimitás sarokkövéről nem esik szó, akkor hagyományaik teljesen lecsupaszodnak. Másfelől, e történelefilozófia nélkül a forradalom és a restauráció időlegesen megkülönböztetése is aktualitását veszti — mindkét fogalom szempontjából. Előre vagy hátra — jelentés nélküli szavakká válnak. Semmi akadálya, hogy megpróbáljuk múltra váltani a jövőt tradicionalista, ám semmiképp sem tradicionális módon, a forradalmi-restaurációs történelefilozófia logikáját követve. A kérdés „csak” az, hogy a képzeletbeli múlt jobban lelkesít-e majd, mint a megálmodott jövő. Ha nem élednek fel a forradalmi hagyomány más szemantikai elemei, akkor az ellenségekéről, összeesküvésekről, árulásokról szóló közhelyek meglehetősen üresen fognak kongani.

A restaurációs forradalom nem azért aggasztó, mert visszaállíthat bármit is, Horthy, Rákosi, Bethlen vagy Kádár Magyarországot. Hanem azért, mert ez az ideológia, a konkrét szereplők szándékától függetlenül, legitimációs homlokzatként szolgálhat az új diktatórikus stratégiák számára.

Tisztogatások

Magyarországon éppúgy, mint Lengyelországban, a jobboldal követeli, hogy *gyorsítsák fel* a régi tisztségviselők leváltását és helyettesítésüket új, feltehetően tiszta múltú vezetőkkel.⁵⁵ Mind a magyaroknál, mind a lengyeleknél a kerekasztal-megállapodások rovására írják, hogy az átalakulás a régi hatalom átmentésével, illetve konvertálásával mehetett végbe. A megállapodásokból kizárt lengyel jobboldal a vörös-rózsaszín szövetség ellen szólítja harcba követőit. Az MDF-es radikálisok — annak ellenére, hogy maguk is ott ültek a kerekasztal mellett — most úgy tesznek, mintha egy vörös-liberális tömörülés oltalmazná a régi eliteket.⁵⁶ Tény, hogy az MDF ígérte be a „tavaszi nagytakarítást” — ez volt a választási kampányban az egyik leghatásosabb jelszava —, elhárítandó a kollaboráció gyanúját, mely 1989-ben, a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások lezárultával, majd később, a népszavazást követelő kampány során merült fel vele szemben. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a „tavaszi nagytakarításnak” a párt korábbi ígéreteivel ellentétes programja sohasem intézmények, hanem mindig is személyek ellen irányult.

Hogy kik az efféle kampányok céltáblái? Többnyire az derül ki, hogy a legfőbb vétek nem az előző rezsim kiszolgálása, hanem a jelenlegi kormányhoz fűződő rossz viszony. Az érintettek zöme általában olyan pozíciót tölt be — jobbára a sajtóban vagy az elektronikus média kötelékében —, ahol útjába áll a kormánykoalíció terveinek, vagy ahol — főként az állami és a gazdasági adminisztrációban, illetve a kulturális szférában — előrenyomulásra készen áll egy második harcvonal, mely a kormánypártok híveiből és kiszolgálóiból toborozza táborát. A szakértelem a bolsevizmus utolsó menedéke⁵⁷ — állítja néhány újszerű forradalmár, aki vigyázatlanságában maga is erősen emlékeztet a bolsevikokra.

A kommunista rezsim kontraszelekción kinevezési és előmeneteli rendszere jól ismert. Azonban a kádárizmus utolsó évtizedében a jelöltektől már csak minimális és csak szóbeli politikai hűséget vártak el, és a politikai hatalom jó úton haladt az érdem szerinti kiválogatás bevezetése felé. A hiba nem az emberekben, hanem az intézményekben volt. Ennek megfelelően az átmenet élén álló, és a forradalmi mintát, kiváltképp a kommunista hatalomátvétel példáját elutasító főbb politikai pártok működésük során legalább egyszer hitet tettek a szakértői vezetés mellett, és megbélyegeztek mindenféle politikai feketelistázást. Ám az emberek, tehetségesek és kevésbé tehetségesek, állást keresnek, és nyomást gyakorolnak választott pártjaikra a koalícióban. Őket csak egy új kontraszelekción folyamat elégítheti ki. De hogyan igazolható ez egy olyan időszakban, amikor a gazdasági fellendüléshez minden szakértelemre szükség van? Az elitesere alulról felharsanó forradalmi jelszavai (gyorsítás, tavaszi nagytakarítás stb.) itt fontos szerepet játszanak. Ezekre a harfgokra játszik rá az új hatalmi elit hasonló törekvéseivel. A kormányt érzékenyen érintették azok a hírálatok, melyek szerint, a

valódi rendszerváltást akadályozva, gyakorlatilag érintetlenül hagyja az államapparátust, s olyan vezetők talpára köt útilaput, akiknek szakértelméhez nem férhet kétség; a gyengéjükön talált politikusok ellenségkeresésbe kezdtek, ott persze, ahol ez már szinte szokványos — a kultúra területén. Számukra — az 1793-as, az 1917-es vagy még korábbi jó forradalmárokhoz hasonlóan — elviselhetetlen egy autonóm, politikai hatalomtól független kultúra.⁵⁸ Válaszul a vádakra, hogy nem tisztítják meg soraikat a régi elittől, figyelmüket az intézmények helyett azokra a kiváltságaikat átmentő elitekre összpontosítják, melyek feltehetően a másik oldalt részesítik támogatásukban. A rendszerváltás lassúságát kifogásoló bírálatokra megintcsak emberek odadobásával és nem intézmények leépítésével reagálnak.

Politikai igazságtétel

A politikai igazságtétel szorosan összefügg a személyi tisztogatás, s még szorosabban a forradalmi beszéd kérdésével. A köztük lévő szimbiotikus kapcsolat világosan felismerhető Csehszlovákiában és Bulgáriában, ahol a „megtisztító” törvények nyomán hozható visszamenőleges ítéletek kizárják az állami alkalmaztatást. Az 1944 decembere (!) és 1990 májusa között elkövetővé vált gyilkosok, kínvallatók és „hazaárulók” ellen irányuló magyarországi Zétényi–Tákács törvény esetében már bonyolultabb az összefüggés; a javaslat támogatói a kommunista „új osztály” hatalmának továbbélését szeretnék indítványukkal megakadályozni.⁵⁹ A politikai igazságtétel segít hevíteni a forradalmi indulatokat. Ha rendszerváltás történik, a visszamenőleges jogalkalmazás, a tisztogatásoktól eltérően, politikai forradalmat jelent — (forradalmi) szakítást a törvényességgel. A visszaható törvénykezés tilalma sarkalatos a jogbiztonság szempontjából; e tilalom megszegése annyit jelent, hogy a *Rechtsstaat* nem létezik.

Különleges bizottságokat és törvényszékeket felállítani, elbírálandó a még meg sem írt törvényekre vagy a természetjogra vagy az 1947 előtti szabályokra hivatkozva kijelentéseket és vádakat, vagy felülemelkedni a bírácoknak minden törvényen pusztán saját igazságérzetükre hagyatkozva — ez mind a forradalmi politikai igazságszolgáltatás körébe tartozik, és veszélyesen összeférhetetlen a törvényességgel, illetve az alkotmányossággal s ennél fogva az alapvető jogok védelmével.

A politikai igazságszolgáltatásnak mind pragmatikus, mind normatív akadályai vannak. Mindazonáltal a kérdés ismételt felvetése a nyilvánosság előtt a forradalmi nyelvezet elvencen tartását segíti, ami nagyon is jól jön a „forradalom” „jogi természetét” csak nyűgnek érző politikusoknak.

Az átfogó igazságtétel gyökeres szakítást jelent a múlttal, ám ugyanakkor olyan embereket is bevonna a forradalmi diskurzusba, akik a revolúció más elemeihez, szemantikájához és programjához már nem vonzódnak. Az átlagpolgár egyszerű igazságérzetére hivatkozva a visszamenőleges ítélkezés hívei arra tesznek kísérletet — a pusztá restau-

rációról ábrándozó politikusoknál jóval nagyobb eséllyel —, hogy forradalmi terveiket normatív tartalommal töltsék fel.

A tekintélyelvű állam megszilárdítása

A forradalmak államerősítő logikájáról szóló toqueville-i elmélethez számos bizonyítékot szolgáltatott a francia hagyományokat folytató nagy forradalmak kutatói (Skocpol 1979). Vajon a diktatórikus államokat célba vevő rendszerváltozások követhetnek-e más utat? Ha az önkorlátozó forradalmak kelet-európai stratégiájának ez volt is a szándéka, az 1989 és 1990 között lezajlott események egészen más eredményre vezettek, az etatizmus új formáit idézván fel válaszul a különböző gazdasági és politikai gondokra. Bár az autoritarizmus kritikusai a prezidencializmus intézményétől félték a legjobban, mint a magyarországi helyzet is mutatja, a parlamentarizmus maga sem automatikusan összeférhetetlen az etatizmussal, sőt az autoritarizmus formáival.⁶⁰ Természetesen mindenki tudja, hogy klasszikus formájában a parlament a civil társadalom és az államhatalom közti közvetítést szolgálja, az akaratok becsatornázása, valamint a felsőbbség ellenőrzése és korlátozása révén (lásd pl. Habermas 1991). A modern törvényhozó testületek, legalábbis Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, alakváltozásaik ellenére továbbra is ezt az összetett feladatot gyakorolják. A mai kelet-európai viszonyok között azonban e kettős funkcióval mind a kizárólagos parlamenti szuverenitás igénye, mind a többségi elvű demokrácia működése ellenkezik. Híveik a forradalmi legitimitás megteremtésére egy kikerülhetetlenül forradalmi gyakorlatot szülő kvázi-permanens alkotmányozó gyűlést hoznának létre. Így nyílik meg az a kis ajtó — legalábbis Magyarországon —, melyen keresztül az autoritarizmus visszakapcsolódhat az átalakulás folyamatába.

Az új kelet-európai politikai pártok képviselői az első szabad választások fölötti örömben megfelleltek arról, hogy eredetileg maguk is a hatalom visszaszorítását és a civil társadalomnak a demokráciába való bevonását követelték. Mi több, vezető politikusaik már a demokratikus legitimitást is az országos parlamenti választások eredményeinek fényében értelmekzik át.

Hatalmuk és legitimitásuk csökkenésére a koalíciós pártok a kommunista-ellenes forradalmi retorika felhangosításával és a múltba tekintő törvénykezés, a reprivatizáció és a politikai igazságtétel szorgalmazásával válaszoltak. Kudarcaik továbbá arra készítették őket, hogy a parlamenti szuverenitás legveszélyesebb formája mellett kötelezzék el magukat, és megpróbálják a parlamentet egy *korlátozatlan* kvázi-alkotmányozó gyűléssé alakítani. Csak így tudnának ugyanis a rivális, többségi elv ellenes intézmények működése elé további akadályokat gördíteni, s így igényelhetnék a demokrácia jogcímének elvesztéséért cserébe a forradalmi legitimitást.

A magyar *rendszerváltás* abból a döntő és meghatározó feltevésekből indult ki, hogy nincs alkotmányozó hatalom, illetve alkotmányozó

gyűlés; a régi (illegitim) parlamentet az (önmaga által megválasztott) Nemzeti Kerekasztal látta el, ha nem is minden vonatkozásban, utasításokkal, s csupán megváltoztatta (értsd: részben újraírta) azokat az alkotmányos rendelkezéseket, melyek alapján az utódjának megválasztására sor került. Furcsa módon azonban az alkotmánymódosításhoz kétharmados szavazati többséget előíró szabályt nem módosították. Ezek az előzmények vezettek az alkotmányozói hatalom illúziójához. Miközben legitimitációjának elvesztése arra indítja a jelenlegi parlamentet, hogy valamiféle soha össze nem hívott alkotmányozó gyűléssé igyekezzék átalakulni, a kétharmados törvény — melynek alkalmazásával 1990-ben jelentősen megreformálták az alapokmányt — elvileg módot is ad erre a valódi alkotmányosság intézményesítésének rovására. Ha e stratégia győzedelmeskedik, akkor Magyarország az alkotmányos és törvényes rendszerváltozás útjáról az alkotmányjogi értelemben vett permanens forradalom ösvényére térhet.

E stratégia érvényesülését azonban hatalmas akadályok nehezítik. A kétharmados többség követelménye miatt a jelenlegi parlament csak az ellenzéki pártokkal együttműködve tudott alkotmányreformokat végrehajtani. A konfliktusok éleződésével viszont egyre bajosabb megállapodásra jutni.

A fenti stratégia érvényesülésének másik akadálya maga az alkotmány, helyesebben az alkotmánybírótság.

A harmadik akadály, mellyel a parlamentáris forradalmároknak meg kell küzdeniük, a köztársaság elnöke: Göncz Árpád; újabban az ő személye áll a radikális jobboldal támadásainak középpontjában. A kormányzó pártok itt sem tudták volna összetaborozni az elnök felelősségre vonásához, illetve hatáskörének átértelmezéséhez szükséges kétharmados szavazati többséget, sőt még arra sem voltak képesek, hogy felhatalmazzák az alkotmánybírótságot a hatalommegosztással kapcsolatos vitás konkrét kérdések eldöntésére.⁶¹

Véleményem szerint a koalíciós pártoknak csak akkor lenne esélyük a felsorolt akadályok leküzdésére, ha az érvényben lévő alkotmánnyal szembefordulva nyíltan forradalmi, alkotmányteremtő küldetésükre hivatkoznának.⁶² Látható azonban, hogy a reprivatizáció és a politikai igazságtétel kvázi-forradalmi programja a kormányzó pártokon *belül* nem vonzott olyan széles táborot, hogy ez lehetséges legyen.

A tisztogatásokról, politikai igazságtételről és hatalomközpontosításról szóló különböző restaurációs elképzelések furcsa, ám mégis szabályos elegyet alkotnak. Összességükben a magyar rendszerváltás úgymond csökevényes forradalmiságát lennének hivatva orvosolni. A restauráció programja szimbolikus pótlékokat kínál a forradalmi hagyomány kiüresedett elemeinek helyébe. Az elitcserétől azt remélik, hogy majd kárpótol a társadalom alrendszerében véghemenő változások lassúságáért. A politikai igazságtétel — és tegyük hozzá: a parlamenti abszolutizmus — célja pedig az, hogy felszámolja szép lassan a *rendszerváltás* törvényes és alkotmányos jellegét. Ezen törekvések egyike sem képes azonban a felszabadulás vagy a közszabadság forradalmi élményét nyújtani, legfel-

jobb csak egy szűk, szektariánus kisebbségnek. A klasszikus forradalmi szókinccs elemeinek elszánt használata, az árulás és az ellenforradalom emlegetése, a felgerjesztett félelem az ellenségektől és az összeesküvésektől, a bátortalan kiáltások egy második, ezúttal alighanem véres, lármás és törvénytörő forradalomért — mind-mind kevésnek bizonyultak a közhangulat megfelelő befolyásolásához. Az embernek olyan érzése támad, hogy a második forradalmat sem felülről lehet kirobbantani.⁶³

A volt szovjet típusú társadalmakban a „felülről kezdeményezett forradalom” a legkellemetlenebb emlékeket idézi. Itt az Achilles-sarka az egész radikális forradalmi elképzelésnek. Ráadásul e program minden eleme belső ellentmondásoktól terhes: a restauráció gondolata túlságos bizonytalanságban hagy afelől, hogy mi restaurálandó, és hogy hol a megállás; a politikai kiválasztáson alapuló elitcsere nem változtatja meg a társadalmi mechanizmust és az intézményeket, ráadásul veszélyezteti a gazdaság működését; a politikai igazságtétel bizonytalanságot és félelmet szül, amittől csaknem mindenki ódzkodik; az állam erősítésére tett kísérletek a parlamenti abszolutizmus révén pedig gyengítik a törvényhozó testület hatalmát s végső soron magát a kormányt is.⁶⁴ A hagyományos forradalmi szótár különböző elemeinek használata tehát ebben az összefüggésben nem csupán a tervek legitimálására, a hívek közti szimbolikus kapcsolatok megeremtésére és a támogatók toborzására szolgál, hanem az előálló konfliktusok mederbe terelésére is. Különösen a „barát–ellenség” szembeállítás körül újjáéledő forradalmi jelentéstartalmak hivatottak betölteni ezt a szerepet. Bár e nyelv osztályellentétekre hivatkozó változata már kiüresedett, jobboldali populista átírását nem szabad alábecsülni.

A LEGITIMÁCIÓ PROBLÉMÁJA

A legitimációs kérdéskomplexum magában foglalja a politikai rend érvényességére utaló normatív értelemben vett legitimációt, valamint a lakosságnak, illetve a lakosság politikailag jelentős rétegeinek támogatásától vagy legalábbis indokoltan elfogadó magatartásától függő szociológiai legitimációt. Mindkét problémakör kapcsolatba hozható egyrészt a politikai szisztémával, avagy rezsimmel, *másrészt* magával az adott kormánnyal. A magyar legitimációs helyzetet az teszi különösen bonyolulttá (lásd Bozóki et al. szerk. 1991), hogy míg normatív szempontból a kormány, szociológiai szempontból pedig az új rezsím legitimnek tekinthető, addig normatív értelemben a rezsím, szociológiai értelemben pedig a kormány súlyos legitimációs gondokkal küszködik. A szabad választásokon aratott győzelem, valamint a parlamenti koalíció megalakítása révén hatalomra került jelenlegi kormány mind a törvényes, mind a demokratikus legitimáció feltételeit kielégíti. Ennek ellenére csaknem színre lépéstől fogva szembe kellett néznie a lakossági rokonszenv gyengülésével. A *rendszer váltás* eredményeként létrejött új rezsím vi-

szont, noha élvezi az ország, ha nem is kifejezetten szenvedélyes támogatását, eredeténél fogva bizonyos fokig illegitimnek mondható, lévén hogy születésekor a régi rend szabályai már, az új rend szabályai pedig még nem voltak érvényben (lásd Arendt 1963). A legitimitás problémája tehát két különböző területen nyilvánul meg.

1. Eltekintve az így is, úgy is népszerűtlen gazdasági intézkedésektől és a remélt, azonnali eredmények elmaradásától⁶⁵, a jelenlegi kormány mindenekelőtt két súlyos hibával növelte legitimitációs deficitjét. Először is: a lakosság nagyon rossz néven veszi, hogy a politikai társadalmat kicsinyes pártpolitikai torzalkodások kötik le olyan időben, amikor a közös bajok megoldása érdekében nyilvánvalóan együttműködésre és konszenzusra lenne szükség. A nagykoalíció gondolata fölöttébb népszerű volt a választások napjaiban, és az emberek máig sem értik, hogy miért nem kerülhetett rá sor. Még kevésbé értik a sajtó, a köztársasági elnök és az alkotmánybíróság ellen intézett támadásokat. Másodsor: amikor az új tulajdoni rendszert és a belőle fakadó egyenlőtlenségeket egy tudatos politikai terv nyomán (lásd Offe 1991), ám a lakosság beleszólása, sőt a parlament egyöntetű hozzájárulása nélkül hozták létre, akkor nem nehéz arra a következtetésre jutni, hogy a jelenlegi hatalom egy nagyon szűk réteg érdekeit képviseli.

2. A normatív legitimitációs deficit az alkotmánnyal kapcsolatos már említett nehézségekből fakad. Mivel az új alkotmány a régi alapján jött létre, eljárási és törvényességi szempontból épphogy megüti a mértéket. A helyzetet csak súlyosbítja, hogy az eredeti kommunista alkotmány volt, amit az átalakulás kezdetéig senki sem vett komolyan. Ráadásul a régi országgyűlés, az önjelölt elit és az 1990. áprilisi paktum két pártja — mely a parlamenti választások első fordulójában a szavazatok kevesebb, mint 50 százalékát kapta — alkotmányozó tevékenységével nem tudta a rendszer legitimitását új alapokra fektetni. Elmondhatjuk, hogy a modern, versenyszerű pártpolitika színeiben fellépő szegénylős forradalmi legitimitás nem elég szilárd talapzata az új alkotmánynak. Nem túl meggyőző az a gondolatmenet sem — kivált a szavazókedv későbbi lankadását tekintve —, hogy a szabad választások valamiképp visszamenőlegesen érvényesítik a megrendezésükkor alkalmazott szabályokat.

A forradalmi nyelv akkor éled fel, amikor előtűnnek a kormány legitimitásának szociológiai hiányosságai. Szótárát részint a jelenlegi politikai törekvésekkel mélységesen elégedetlen rétegek, részint a népszerűségük elvesztésétől féltő hatalmi körök használják. Furcsa módon olyan sajátos elképzelésekkel is találkozunk, hogy a kormánykoalíció maga is ellenzékbe szorul valamiféle rejtett erővel szemben. E különböző politikai irányzatokat csakis egy közös ellenség egyesítheti. Az általuk keltett forradalmi hangzavar mindazonáltal egyedül abból nyeri koherenciáját és normatív tartalmát, hogy az „alapítás” legitimitációs hiányosságaira hivatkozik; ezt pedig természetesen már csak egy új, valóban radikális és semmi által nem korlátozott forradalmi játszma orvosolhatja.

A problémára adandó választ keresve végső soron a civil társadalom válságával és az alkotmányosság buktatóival nézünk szembe.

Nem vagyok meggyőződve arról, hogy jól tesszük, ha leszűkítjük az önkorlátozó forradalom eredetileg termékeny gondolatát — egykor a hajdani demokratikus ellenzék is ezt tűzte zászlajára — az önkorlátozás eszméjére. Az önkorlátozás gondolatának a radikalizmustól való megtisztítása elszegényíti a politikai képzelőerőt, és beszűkíti a normatív öngazolás keretét olyan, kizárólagosan Nyugatról kölcsönzött minták kedvéért, melyek maguk is gyakran bizonytalan gyakorlati módszereken és kétségbe vonható szabályokon alapulnak. Voltaképpen csak sajnálhatjuk, hogy az utánzás lázában az emberek (kevés kivétellel) lemondanak a normatív megújulásról, melyre az alkotmányozás idején van igazán lehetőség s nem egy rögzített, szilárd alkotmány mellett. Már a nyugati világ újfajta konfliktusaiból és fejlődési gondjaiból is megtanulhattuk, hogy alkotmányok sem eléggé demokratikusak vagy liberálisak, s hogy az önkorlátozó forradalom eszméje, a demokratikus és a liberális elemeket a civil társadalom gondolatához kapcsoló sajátos elegyével, jelentősen gazdagíthatja közös normatív örökségünket.

Ahol hiányzik az amerikai viszonyokra jellemző konzervatív forradalmi hagyomány — amit Arendt modellértékűnek tekint —, ott az új alkotmány létrehozása egymagában is felszabadíthatja a régi forradalmi dinamikát. Ebből a szempontból az önkorlátozáshoz — ezúttal az alkotmányozó erők korlátozásához — kapcsolódó kelet-európai gondolatot háromféle lehetséges megoldás segítségével lehet újraértelmezni, amely Burke, Madison és Tocqueville nevével kapcsolható össze.

1. Burke megközelítésében:

A kelet-európai alkotmányozók egyenesen belebotlottak Burke figyelemztetésébe, hogy a közelmúlt teljes elutasítása csakis katasztrófához és önkényuralomhoz vezethet. Ezért annak hangoztatása, hogy a radikális alkotmányos változásnak a még annyira is fiktív, de meglévő alapokmány alapján kell bekövetkeznie, lehetővé tette a nagy átalakulás önkorlátozó jellegének megerősítését. Folytatni kell az önkorlátozásnak ezt a formáját. Míképpen Hart bemutatta, nincs abban semmi ellentmondás, ha egy módosítási szabályt önmaga megváltoztatására használunk fel. A módosítási és így a ratifikációs szabályokat, mint amilyenek Magyarországon is vannak, mind a szélesebb demokratikus eljárás, mind pedig a liberalizmus biztonságosabb védelme érdekében minden további alkotmányos változás *előtt* kell átalakítani.

2. Madison megközelítésében:

Mind a mostani, mind pedig a jövőben megteremtendő alkotmányok megkövetelik az alkotmányozás és a törvényalkotás szétválasztását — és bizonyos mértékig még legalább a közvetlenül politikai folyamatoktól való elkülönítésüket is. A mai alkotmányozók rendelkezésére áll a sémák széles választéka, amelyek segítségével teljes alaptörvények elfo-

adásához, vagy a dokumentum fontos részeinek módosításához rendkívüli politikai fórumokat, eljárásokat és eseményeket vehetnek igénybe.

3. *Tocqueville megközelítésében:*

Ha az alkotmányozók kezdettől fogva biztosítani akarják a civil társadalom tartós elkötelezettségét, akkor vegyék fontolóra, hogy mind az alkotmányozás, mind az alkotmányosan létező hatalom tekintélyes részeit a civil társadalom szervezett elemeire hagyják: a helyi és városi önkormányzatokra, a szakmai és alkalmazotti szövetségekre, társadalmi mozgalmakra és állampolgári kezdeményezésekre. A civil társadalom különböző szintjeit lehet aktivizálni, de nemcsak az alkotmány ratifikációját övező konzultációkhoz és vitákhoz, hanem az alaptörvényben meg kell határozni és meg kell védelmezni tanácsadói szerepüket a köznap politikában és a gazdasági életben is. A szociális társulást és a hűsbavágoan érintett választókkal folytatott konzultációkat nem szabad a parlamenti többségek szeszélyére bízni.

E javaslatok mindegyike tartalmazza a parlamenti hatalom, valamint az alapvető jogok és a hatalommegosztás formális korlátozását. Mégis, a valóságban megerősítik a parlamentet a kormánnyal, illetve a kormányt az államapparátussal szemben. Elméletileg ez azért van így, mert csak a legitim parlamentek és kormányok lehetnek erősek és mert a hatalom gondosan kidolgozott átadása a civil társadalomnak inkább jelent pozitív, mint nulla végeredményű játékot. A mostani történelmi összefüggésben, amikor várhatóan több lesz a gazdasági szenvedés, a három „megközelítés” olyan megoldásokat kínál, amelyek megszerzik mind az új rendszer, mind pedig a kormánypolitika elfogadását, továbbá a populista kihívást demokratikus intézményépítésre váltják és biztosítják a jövőben önmaga felülvizsgálatára képes, legitim hatalom normatív megalapozását.

Fordította: Nádai Judit

JEGYZETEK

¹ E tanulmány első változata előadás formájában hangzott el 1990 novemberében, New Yorkban, a New School General Seminar-on, valamint 1991. március 18-án, Budapesten, az Európai Tudományos Központban. Habár fejtegetéseimet kevés konkrét ténnyel támasztottam alá, az „új demokráciákban” újjáéledő forradalmi ideológiákról szóló elemzésem sajnos fölöttébb pontosnak bizonyult. Az elmúlt év gazdag empirikus anyaggal szemléltette érveim helyességét. Tanulmányomnak az új bizonyítékokat és vitákat már figyelembe vevő jelenlegi változata az eredetire épül, de ki is bővíti azt a modern forradalom négy dimenziójának és a jobboldali radikalizmus (véleményem szerint az előbbiekhöz kapcsolódó) négyféle céljának bemutatásával. Ezúton mondok köszönetet Szalai Erzsébetnek és Mislivetz Ferencnek az első változathoz fűzött észrevételeikért. A második, bár nem a végleges változat kidolgozásában a frankfurti Institut für Sozialforschung, valamint a szombathelyi Berzsényi Dániel Szakkollégium munkatársai voltak segítségemre. (Ez a változat 1992 elején készült el „Forradalom és legitimitás” címmel, a Berzsényi Dániel Szakkollégium munkaanyagaként.) Végül pedig hálával tartozom Kis

Jánosnak, aki lényegre törő megállapításával és termékeny bírálataival járult hozzá a végső változat megszületéséhez. Természetesen egyedül én vagyok felelős az itt közzétett tanulmány hiányosságaiért.

- ² A fogalmat Jacek Kuron vezette be, és Jadwiga Staniszkis népszerűsítette, aki mindazonáltal sohasem értette meg normatív tartalmát. (A témáról lásd Arató 1991). Ez az 1989 márciusában íródott tanulmány még mindig jócskán alábecsüli a radikális forradalmi ideológiák jelentőségét a térségben.
- ³ Lásd a *Csendes? Forradalom? Volt?* című kiadványt (Bozóki et al. [szerk.] 1991). Ebben a kötetben Sükösd Miklós („Ki beszél itt forradalomról? Az átmentés mint erkölcsi probléma” című előadásában) sajnos egy kalap alá vesz azokkal, akik a posztkommunista rendszerváltás után még egy második forradalomra áhítoznak. Sükösd félreérti álláspontomat. Egyrészt félek bármiféle második forradalomtól, s még a gondolatát is elutasítom, másrészt nem értek egyet azzal, hogy az *átmentés* — értsd: a régi kiváltságok újakra váltása — lenne napjaink központi problémája; nem gondolom továbbá, hogy a kádárizmus totalitárius rendszer volt, sem azt, hogy a civil társadalom kimaradt volna az átmenettel kapcsolatos küzdelmekből. Úgy vélem, hogy a rendszerváltás önkorlátozó forradalomként zajlott le, s nyomában nem kell semmiféle új forradalomnak következnie. Megvan persze a veszélye, hogy az önkorlátozó forradalom a jobboldal radikális forradalmává vagy a centrum önkorlátozó liberalizmusává degradálódik. Amikor azt mondom, hogy meg kéne őrizni az önkorlátozó forradalom szellemét, ezen azt értem, hogy óvni kéne a demokratikus részvételt és a nyilvánosság befolyását biztosító, a változásokban eddig is hatékonyan közreműködő, törvényes és alkotmányos intézményeket.
- ⁴ Charles Tilly például a lehető legtágabb értelemben használja a forradalom fogalmát, szemben a francia tudósokkal, akik szerint a „nagy”, azaz a szűk értelemben vett forradalmak kora lejárt (lásd Tilly 1991: 1–2). Tilly a forradalmak újjáéledéséről beszél, és a kelet-európai eseményeket is forradalomként értelmezi; hogy ne kerüljön ellentmondásba önmagával, kénytelen volt két évvel ezelőtti kidolgozott, tág jelentésű forradalomfogalmát megváltoztatni, és kihagyni belőle a „fegyveres harc” kritériumát (lásd Tilly 1989: 3). Tilly önkéntelenül is azt szemlélteti, hogy miként konstruál a politikai retorika „forradalmat”, pedig ennek lehetőségét — mondván, hogy „idealizmus” — éppen cáfolni szeretne volna. Egyébként, amit Tilly „materializmusnak” tart, az valójában az értelmezésbeli szubjektívizmus egy fajtája (lásd Tilly 1991: 17). Ráadásul a Tilly által bírált Keith Baker is nyilvánvalóan téved, amikor a forradalmakban nem lát többet, mint „az eszmék átalakulását” (Baker 1990).
- ⁵ Tilly például soha meg sem kísérelte, hogy felvázolja azt, amit egyébként a tág értelemben vett forradalom igazolásának tekint, nevezetesen egy nomologikai elméletet, mely a „forradalmakat” irányító kauzális kapcsolatok feltárásával igyekszik megragadni a nagy forradalmak lényegét.
- ⁶ Könyve egyszer utal az amerikai forradalomra az „Amerikai Függetlenségi Háború” című fejezetben (63. o.). A politikai forradalmakra a Dicsőséges Forradalmat és a Meiji Restaurációt hozza fel példaként (4. jegyzet, 294. o.).
- ⁷ Eisenstadt mintha egyetértene ezzel, amikor kijelenti, hogy az említett feltételeket egyetlen esemény sor sem elégíti ki, csak a „nagy forradalmak”, de azok aztán minden átalakulási formánál inkább.
- ⁸ Touraine már nem a régi rendszer eltörlésére helyezi a hangsúlyt, s fejtegetéseiből az tűnik ki, hogy az *előző* rezsim *forradalmi* mozgalommal történő *erőszakos* felszámolása tesz eleget a forradalom minden feltételének. Véleménye szerint azonban forradalmi mozgalmakkal már nem találkozhatunk (lásd Touraine 1990: 27–28).
- ⁹ Baker 1990: 203. szerint századunk a forradalmak százada, mert „a világ férfiai és asszonyai nem unták meg újrajátszani és újraírni az 1789-ben kitalált forgatókönyvet”.
- ¹⁰ Felülvizsgálom a „Revolution, Civil Society and Democracy” című, már idézett tanulmányomban kifejtett nézeteimet, németül: *Transit*, Bécs, 1990, 1.

- ¹¹ Kelsen szerint a töréspontok után ilyen identitásváltozás következik be, mivel megszakad a jogrendnek az „eredeti történelmi alkotmányhoz” fűződő kapcsolata, melyre érvényesége épült. Vö: J. M. Finnis „Revolutions and the Continuity of Law” című érdekes (bár következtetéseiben vitatható) tanulmányával (1973).
- ¹² Carl Schmitt: *Verfassungslehre*, 92–96. o. Schmitt az alábbi megkülönböztetést teszi: 1. az alkotmányozó hatalom avagy az alkotmány eltörlése (*Verfassungsvernichtung*); 2. alkotmánycseré avagy a régi alkotmány helyett egy új létrehozása (*Verfassungsbeseitigung*); 3. az alkotmánytörvények felülvizsgálata (*Verfassungsrevision*). Schmitt szerint — amivel én nem tudok egyetérteni — mind az 1. mind a 2. forradalomnak tekinthető, függetlenül attól, hogy a rendszer saját szabályainak alkalmazásával ment-e végbe a változás. Ráadásul úgy tűnik, hogy Schmitt bizonyos helyeken azonosítja az alkotmányozó hatalom változását magának az államnak (az állam kontinuitásának) változásával, miközben pedig más, meggyőzőbb összefüggésekben (pl. i. m. 50. o.) kitűnik, hogy az államot, kivált mint nemzetközi jogi entitást meg kell különböztetnünk az alkotmányozó hatalomtól, mely változhat is az adott államon belül. Franciaország attól még Franciaország maradt (még ha a jakobinus kormány meg tagadta is az adósságok visszafizetését), hogy a monarchikus szuverenitás népszuverenitássá alakult. Annyi bizonyos, hogy a fenti különbségtételek alapján az átalakulásokat négy típusba sorolhatjuk: a) az állam, b) az alkotmányozó hatalom avagy a szuverenitás elve, c) az alkotmányok és d) az alkotmánytörvények változásaira utalva. Bár a jelen tanulmány céljait figyelembe véve a b) és a c) nem jön számításba, mégis hajlok a gondolatra (Schmitt nyomán), hogy az átfogó alkotmánymódosítás, illetve egy teljesen új alkotmány megszövegezése az érvényben lévő törvények mellőzésével — akár egy államcsíny során — már jogi értelemben vett forradalomnak tekinthető, még akkor is, ha a szuverenitás elve (például monarchia vagy demokrácia) a régiben maradt. Nem ez történik (Schmitt engedelmeivel), amikor a törvények mellőzésével csupán néhány alkotmányos szabályt változtatnak meg, illetve amikor új alkotmányt vezetnek be, mint a franciaországi Ötödik Köztársaság megalakulásakor. Mindamelletl tisztában vagyok vele, hogy ezek az utóbbi különbségtételek erősen vitathatók.
- ¹³ Éppúgy, mint *törvényesen* visszaállítani azokat a tulajdonviszonyokat, melyeket a jogelődnek tekintett rezsim szüntetett meg. Lásd Ethan Klinsberg érdekes elemzését (1992: 92 skk).
- ¹⁴ Az alkotmányozó hatalom csak a permanens forradalmakban szabadul meg teljesen a „jogi” valóság állandó jellegétől. Mivel nem vethetjük el a permanens forradalmak elvi lehetőségét, a forradalom jogi meghatározását kissé módosítanunk kell, hogy a jogrend eltörlésére *vagy* (nem pedig „és”) egy másik jogrenddel való helyettesítésére is utalhassunk.
- ¹⁵ A régi kommunista rendszerek tekintélyelvű politikusai hatalmuk megőrzése érdekében gyakran kihasználták a nacionalista irányzatokat. Bár jó néhány ország akad (Magyarország, Lengyelország, Cseh Köztársaság), ahol a nacionalizmus nem képvisel jelentős politikai erőt, a jobboldali forradalmi autoritarizmus mindenütt megtalálható, hol több, hol kevesebb befolyással.
- ¹⁶ A *rendszer váltás* szót az angol *exchange of systems* fejezi ki pontosan, az angol eredeti mégis gyakran a *change of systems*-t használja az olajozottabb szöveg hatás kedvéért.
- ¹⁷ Meglepő módon a térség számos országa, élükön a volt szovjet köztársaságokkal, csak most vezet be az informális irányításon és a „sem terv, sem piac” koordinációs mechanizmuson alapuló hibrid gazdasági formációt, mely 1968-tól jellemezte a Kádár-kor Magyarországot.
- ¹⁸ Sajnos 1991 vége óta nemcsak az állami vállalatok privatizációja, hanem az új magánvállalkozások létrejötte is lelassult (lásd Petschnig 1992: 26–27, 101 skk.). Petschnig meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy Magyarország csak félgözzel halad a piacgazdaság felé, rámutatván, hogy még az új cégek is szorosan függenek az állami szektortól, az állami adópolitikáról nem is beszélve.

- ¹⁹ Ezen a ponton eltér a véleményem Kis Jánosétól, aki azt állítja: minél véresebb egy forradalom, és minél nagyobb tömegek támogatják, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy az államhatalom megőrzi kontinuitását (lásd Kis 1991).
- ²⁰ Lásd Szalai P. megállapítását (1991).
- ²¹ Lásd például Tellér 1992. Bár ezen a ponton nem értek egyet Tellér Gyulával, helyeslem ama stratégiai fontosságú érvét, mely a túlélő elitek elleni forradalmi jellegű támadások helyett, a civil társadalom hatalmi ellensúlyt képező önszerveződését szorgalmazza. Sajnos a személyekre és elitekre összpontosító leegyszerűsítő szociológiai diagnózisa éppen az előbbi módszer hívei alá ad lovat; az SZDSZ-en belül (melynek Tellér oszlopos tagja) azok köré toboroz tábor, akik a koalícióban a politikai tisztogatások és perek tervein dolgoznak. Kis János — noha elismeri az elitek hatalmon maradásáról szóló tételt — válaszában a kormánykoalíció tekintélyelvű politikájának és magatartásának szerkezetformáló hatásait hangsúlyozza. A kétféle álláspont különböző stratégiai következményekkel jár. Tellér gondolatmenete a régi rezsim túlélő ellen minden új erőt szövetségbe szólit — az SZDSZ-en kívül az MDF-et, s alighanem a magát szociáldemokrataként újraértelmezni igyekvő volt állampártot, az MSZP-t is belcérte. Kis érvei viszont a modern diktatúra-ellenes erőket, más szóval az ellenzék javát fogják össze, nem zárva ki az MSZP bizonyos elemeit sem.
- ²² Sükösd Miklósnak igaza van, amikor kiemeli, hogy a rendszerváltás *után* forradalmat, voltaképpen "második forradalmat" követelő erők a hatalomátmentés ellen hirdetnek harcot. Még az is elképzelhető, hogy némely radikális demokrata a civil társadalomról szónokolva prezentálja saját ilyen irányú nézeteit. Mindazonáltal teljesen helytelen a civil társadalom demokratizálásának átfogó gondolatát összekapcsolni az átmentés elleni küzdelemmel és a második forradalom tervével. Mint kifejtettem, az önkorlátozó forradalom eszméje a rendszerváltás egyik lehetséges értelmezése, mely nem íz reményeket különböző eljövendő akciókhoz. Más kérdés, hogy törekedhetünk az önkorlátozó forradalom szellemének megőrzésére a kialakuló intézményekben. Ehhez azonban nem forradalomra, hanem a születőben lévő liberál-demokratikus jogállam konkrét alkotmányos programjára van szükség (Sükösd 1991: 95 skk.).
- ²³ Egészen másként értelmezi ezeket a demonstrációkat Hofer Tamás (1992). Nem vonom kétségbe ezeknek a Budapesten lezajlott tüntetéseknek a jelentőségét és szerepüket a fennálló rendszer delegitímálásában. Elhiszem, hogy e megmozdulások rituális keretet adtak a szimbolikus konfliktusok kiváltásához és az ellenzék készenléti egységének megerősítéséhez. Még az is el tudom fogadni, hogy mindez „forradalom-játék” volt, azaz hogy e tüntetések játékosan szembesítették a hatóságokat az erőszakos összeütközés lehetőségével. Mindamellet 1989 és 1990 legális demonstrációi sem voltak többek, mint az őket megelőző illegális és félig legális akciók, azaz — Hofer saját szavaival — „olyan nyomást kifejtő lehetőségek, amelyek mégis szelídebbek és némileg biztonságosabbak voltak, mint egy frontális ellenzéki megmozdulás lett volna” (35. old.). Egyszóval, a nem forradalomként megélt békés rendszerváltozás jellegzetes, nyilvános formájának tekinteljük őket.
- ²⁴ Érdemes összevetni a *Magyar Nemzet* 1990. május 23-i számában közzétett kormánybeszédét, melyben többek közt így szól: „Magyarországon forradalom zajlott le, amely ... követel ... még lemondást és türelmet ... az elmúlt két esztendő békés forradalmában...”, egy másik, Kónya Imre által is idézett kijelentésével, mely így hangzik: „ha gyors változást követelnek, tetszettek volna forradalmat csinálni; így csak lassan, törvényes úton folyhat az átmenet” (*Magyar Nemzet*, 1990. okt. 11.). A fenti sorokat azért nehéz értelmezni, mert míg az első idézet látszólag azok ellen az MDF-tagok ellen irányul, akik a gyors változásokat az erős állami intézmények fellépésétől várják, addig a második az államparátus folytonosságát kifogásoló liberálisokat veszi célba. Sem Böröcz Józsefnek, sem az idézetet kommentáló Csizmadia Ervinnek (*Magyar Hírlap*, 1991. dec. 7.) nem sikerült tisztáznia, hogy kiről és kihez beszélt Antall József. Csizmadia érvei meggyőztek arról, hogy e sorok — legalábbis elhangzásuk idején — azt jelentették: nem történt forradalom, tehát ne vessétek a szememre, ha politikám néhány örökölt intézményre támaszkodik. A kijelentés azonban értelmét veszti, mihelyt a populista indulatok jelentős tényezővé

válnak, noha lehet, hogy éppen ezeknek az indulatoknak az MDF-en belüli képviselőit akarta a kormányfő szavaival provokálni-manipulálni. Képtelen vagyok eldönteni, hogy miként is állt a helyzet, amikor a mondat először elhangzott.

- ²⁵ Hasonlítsuk össze az SZDSZ 1989 tavaszán tartott kongresszusához intézett beszédét — itt azt fejtegeti, hogy az alulról kezdeményezett reform forradalomnak tekinthető, és egy népi, ámbar „vértelen és törvényes” forradalom mellett érvel (In: *Szabad Demokraták*. Budapest 1989. 4–5. old.) — „Tájkép csata előtt” című cikkével (*Élet és Irodalom*, 1989. aug. 4.), melyben a „társadalmi forradalmat” puszta a „politikai szabadsággal” állítja szembe. Figyelemre méltó, hogy ez a második cikk elutasít mindenféle hadjáratot a kommunizmusból itt maradt tiszttségviselők ellen.
- ²⁶ *A rendszerváltás programja*. 67–69. old. A demokratikus ellenzék egyes vezetői ma alighanem úgy vélik, hogy a magyar rendszerváltozást károsan befolyásolta a tömegmozgalmak és az általános lelkesedés hiánya. Ez azonban nem jelenti sem azt, hogy egy alulról kirobbantott második forradalomra, sem azt, hogy egy felülről kezdeményezett, állami tisztogatásra vágyának. Mindkettő veszélyeztetné az első „vértelen forradalom” vívmányát, az alkotmányos demokrácia rendjét (lásd Kis 1991).
- ²⁷ Lásd mindenekelőtt Bozóki 1991. Bruszt László az egyedüli neves kutató, aki (meglehetősen szűk értelemben) használja a forradalom fogalmát. Lásd például Bruszt 1989.
- ²⁸ Lásd erről a szerző előadását (Szilágyi 1991: 61–63, 77–78, 81–83). Szilágyi fejtegetése összhangban van azzal az interpretatív modellel, amelyet magam a „posztmodern forradalom” név alatt írtam le a félrevezető „Interpreting 1989” címmel angolul megjelent cikkemben, in: *Demokratikus Ánnetek*, a Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1991 (a rövidített magyar szöveg a *Buksz* 1992. nyári számában található).
- ²⁹ *Magyar Nemzet*, 1990. aug. 6.
- ³⁰ Lásd például *Magyar Nemzet*, 1990. okt. 4., valamint *Magyar Nemzet*, 1991. márc. 26.
- ³¹ Lásd Csurka 1991, valamint Fekete Gy., *Magyar Fórum*, 1992. jan. 1.
- ³² Lásd a *Magyar Hírlap* 1992. júl. 13-i számában, a 3. oldalon olvasható, az MDF egyik vezetőjétől származó megjegyzés: „Magyarországon nem tulajdonreformra, hanem forradalomra van szükség.” A második forradalom ideológiájának újjáéledéséről ld.: Szabó: „Akadozó rendszerváltás”, 13. o. Szabó Kónya Imre egyik (1991 augusztusában írt) ellentmondásos cikkét elemzi; ebben az MDF parlamenti vezetője határozott intézkedéseket sürget, kiscsprűzendő — elsősorban a tömegkommunikációból — a régi rendszer tiszttségviselőit. Jellemző Kónya „jakobinizmusára”, hogy miközben tisztogatásokat követel, jól tudja: ez ellenkezik a nép, bár mondhatni, csak az „empirikus nép” érzéseivel. Kónya tanulmányát kivonatossan közli a *Magyar Hírlap* 1991. szept. 5-i száma. Beke Katának, az MDF egyik liberális tagjának — azóta kilépett a pártból — választát a *Magyar Hírlap* 1991. szept. 27-i számában olvashatjuk.
- ³³ Fekete i. m. 9. o. „A legpesszimistább forradalmat éljük, mondják, holott a forradalom elárulásáról van szó...” — írja a szerző.
- ³⁴ Valamikor tevékeny pártjának neve — Magyar Október Párt — fölöttébb árukkodó; az elnevezés közvetlenül utal 1956-ra és burkoltan az orosz októberre. E párt alapítója a néhai Krassó György 1956-os veterán volt, aki, mindig is másként gondolkodó lévén, sohasem rejtette véka alá forradalmi meggyőződését. Álláspontját ma főként Zsille Zoltán és Nagy Jenő képviseli.
- ³⁵ Lásd Pomogáts Béla: Ezerkilencszázötvenhat halotti leple. *Magyar Hírlap*, 1992. jún. 16.
- ³⁶ Deák István: A belső ellenség alkonya. *Magyar Nemzet*, 1990. máj. 17.: Bruszt 1989; Szilágyi 1991; Böröcz 1991.
- ³⁷ Lásd a *168 óra* 1992. márc. 24-i és a *Magyar Hírlap* 1992. márc. 16-i számában az 1992. márc. 15-i tüntetésről szóló riportokat és beszélgetéseket. Az 56-osok zavarodottsága nyilvánvaló. Némelyikük azt kifogásolja, hogy nem jutott nekik jelentős szerep, mások viszont inkább a régi bűnök megtorlását sürgetik. Legtöbbjük a forradalmat kívánja

- folytatni, ám nem világos, hogy kit tekintenek ellenségüknek, a kormányt, az alkotmánybíróságot vagy az ellenzékét. Természetesen gyűlölik a régi rezsim megmaradt képviselőit, főként a jobbra az MSZMP-ben tevékenykedő néhány keményvonalas kommunistát, ám ennek ellenére panaszaiuk a szociális biztonság összeomlását és a munkásrészvétel nélkül végbemenő privatizációt illetően éppen ezeknek a „baloldali” erőeknek a bírálataira emlékeztetnek.
- ³⁸ Konzervatív, amennyiben a lassú, kádárista modernizáció nem volt igazán ellenére. Lásd Tamás G. M. 1991. Ezt az állítást azok sem vonják kétségbe, akik (mint Schöpflin Gy.) rámutatnak a modernizáció kétértelműségeire.
- ³⁹ Lásd még dolgozatát, mely az ACLS 1990 júniusában Pécsen tartott konferenciájára készült.
- ⁴⁰ Az alkotmánybíróság első éve, Budapest, 1991. febr., kézirat, 21. old.
- ⁴¹ A Magyar Alkotmánybíróság 2086/A/1991/14 számú, 1992. márc. 3-án született határozata. Kézirat, 6. old.
- ⁴² Uo. 5. old.
- ⁴³ Uo. 8. old.
- ⁴⁴ Uo. 7. old. Még az egyéni igazságtételre és az igazságtalanságokra hivatkozó jogos igények sem szolgálhatnak alapul a törvényesség, s kivált a jogbiztonság elveinek megsértéséhez.
- ⁴⁵ Hack P. és Kukorelli I. szemléletesen mutatja be ezt a gondolatmenetet a *Magyar Hírlap* 1992. máj. 14-i számában, a 7. oldalon és az 1992. jún. 6-i számban, szintén a 7. oldalon.
- ⁴⁶ Csurka I.: Az alkotmánybíróság döntéséhez. In: *Magyar Fórum*, 1992. márc. 12.
- ⁴⁷ Zétényi Zs. *Magyar Fórum*, 1992. ápr. 2.
- ⁴⁸ Kukorelli i. m.
- ⁴⁹ Hack Péter, aki egyébként kitart a jogbiztonság elve mellett, szintén kifogásolja, hogy egyes múltból örökölt rendelkezések továbbra is érvényben maradnak, s ráadásul még alkalmazzák is őket. Lásd A jogbiztonság ígérete, *Beszélő*, 1992. júl. 4. Noha a régi rendeleteket egytől-egyig hatályon kívül helyezni nyilvánvalóan nem lenne praktikus, az alkotmánybíróság döntésére várni gyakran szintén veszélyekkel jár, ezt példázza az a médiáról szóló 1974-es kormányrendelet, melyet az alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősített, ám ennek ellenére átmenetileg érvényben hagyott.
- ⁵⁰ El kell ismernünk, az alkotmánybíróság alighanem valószínűleg tekinti a régi alkotmányt, s mint ilyet alkalmasnak arra, hogy saját rendelkezéseire hivatkozva szövegezzék át. Az alkotmánybíróság eme felfogásához a kommunista alkotmányok kettős természete szolgál kiindulópontul; ezek az alapokmányok ugyanis az alkalmazás szintjén látszattörvényeknek tekinthetők, noha formailag éppúgy néznek ki, mint minden más alkotmány; igaz, technikailag alacsony színvonalúak, és tele vannak ellentmondásokkal, ám ez cseppet sem zavaró, lévén hogy senki sem gondolt gyakorlati érvényesítésükre. Lásd Arato A. 1992.
- ⁵¹ Az SZDSZ számos vitairata és tanulmánya is foglalkozott már ezzel a kérdéssel. Lásd Tamás G. M. 1991., továbbá Szabó 1992.
- ⁵² Ez a véleménye Tamás Gáspár Miklósnak is (lásd 1991).
- ⁵³ *Le Débat*, 1990. nov.–dec. Magyarul: *Népszabadság*, 1991. márc. 15.
- ⁵⁴ E stratégia hívei valójában azt remélik, hogy az „Európát utolérni” vágyók egy részét is maguk mellé állítják. Az utóbbiak szemében nemcsak a gyökeres szakítás jelszava lehet vonzó, hanem az a gondolat is, hogy — úgymond — visszapörgessék a történelem filmjét addig a fölöttébb határozatlan pillanatig, mely megfelelő kiindulópontja lehet a nemzet fejlődésének. Az úgynevezett nemzeti liberálisok — Magyarországon ezek mind az MDF-en belül vagy ahhoz nagyon közel találhatóak — a fejlődés kiindulópontját, határozatlansága ellenére vagy talán éppen azért, inkább a magyar múltban keresik, semmint,

mondjuk, a mások által javasolt 19. századi Angliában, ami nyilvánvalóan nem találkozna a lakosság rokonszenvével. Hogy az „utolérés” és a „film visszapörgetése” még meg is férhet egymással, azt e gondolat hirdetői Habermásra támaszkodva állítják; Habermas e két fogalmat „Die überholende Revolution” című munkájában kapcsolta össze ugyancsak vitathatóan (Habermas 1990). El kell ismernünk, hogy egyedül a Cseh Köztársaság esetében ez az összefüggés akár igazolható is. De mi volt Kelet-Németország a kommunista uralom előtt? Egyszerűen csak egy tőkésország?

- ⁵⁵ Bulgáriában és a Cseh Köztársaságban ez a jobboldal egészen más jellegű: inkább liberális, semmint populista-autoritárius. Érdekes módon mégis több eredményt értek el e vonatkozásban, elfogadtatván az úgynevezett „megtisztító” törvényt. Lengyelországban is csupán hajszálon múlt az ügynőkök leleplezése, amit csak nagy nehezen tudott megghiúsítani a Walesával együtt felszólaló parlamenti ellenzék, majd később az alkotmánybíróság. A forradalmi jellegű igazságtételi tervek mellett egyedül a volt Kelet-Németországban álltak ki a jobboldali körökön kívül más csoportosulások is, éspedig az egykori polgárjogi aktivisták, akik úgy érezték, hogy a nyugati pártok, a kormánnyal karöltve, „kisajátították” forradalmukat.
- ⁵⁶ Csurka az ellentmondást észelve az SZDSZ–MDF paktumot tette meg a kerekasztal-egyezmények helyett dühének céltáblájává. Azonban még így is bajban van, mivel pártjának vezetője, Antall úr mindkét megállapodásban aktívan részt vett; ráadásul az MDF éppen e második egyezségnek köszönheti azokat a többségi szabályokat (konstruktív bizalmatlansági indítvány, a kétharmados törvények zömének eltörlése), melyeket Csurka oly szívesen kijátszana ellenfeivel, helyesebben ellenségeivel szemben. Csurkát persze az sérti, hogy az MDF megadta ezeknek az engedményeknek az árát — mint kiderült, nem is csekélyet —, éspedig a köztársasági elnöki posztot az SZDSZ-es Göncz Árpádnak.
- ⁵⁷ Lásd erről Csurka: Néhány gondolat, 2. o.
- ⁵⁸ Lásd például Mona Ozouf: Public Spirit. In: Ozouf (ed.) 1989.
- ⁵⁹ Lásd Eörsi J.: A győztesek törvénye. *Beszélő*, 1991. nov. 16. Ebben a cikkben a szerző lejegyzi Csurka Istvánnak a törvény parlamenti vitájában elhangzott megállapításait. Csurkának a törvényjavaslattal kapcsolatos véleménye abszurdnak tűnik — az ugyanis egyáltalán nem érintené a gazdasági vezetőket —, s egyedül abból a szempontból van értelme, hogy Csurka a törvényt egy átfogó forradalmi stratégia részének tekinti.
- ⁶⁰ Lásd Juan Linz és Donald L. Horowitz vitáját a *Journal of Democracy*, 1990. 1. és 4. számában. Lásd továbbá: Elnöki rendszer vagy parlamentarizmus? *Politikatudományi Szemle*, 1992. 1. és 2. sz.
- ⁶¹ Elmondhatjuk, hogy a magyar országgyűlésben a szavazástól való tartózkodás egy gyengécske „nem”-nek felel meg, hiszen az 51 százalékot az összes szavazóra tekintettel számolják ki. Az említett esetekben azonban a két frakció belső ellentéteit leplezendő tartózkodott a szavazástól, ugyanis számos tagjuk, a koalícióval együtt, igent mondott volna mindkét törvényre.
- ⁶² Csurka mostanában bevallottan alkotmányellenes kormányintézkedéseket javasol, helyesebben követel; ezeket ő szerint — de nem az alkotmánybíróság szerint — a köztársasági elnök alkotmányellenes cselekedetei indokolják. Lásd Néhány gondolat...
- ⁶³ Kis e két fogalmat két lehetőségnek tekintik, én viszont hajlok a gondolatra, hogy egy megoldást képviselnek. Lásd Az elit megmaradásának elvéről, 5. o.
- ⁶⁴ A parlament gyöngülése nem vezet a kormány erősödéséhez. Emez egyre szorosabb függőségbe kerül saját apparátusától, mely újabb és újabb engedményeket kikényszerítve nemzeti színekben építi át a kádárista igazgatást. A meglévő államapparátus aládúcolása csak megőrzi és újratermeli a kádárista rezsim gazdasági csődjét előidéző kliens rendszert, és a mindent az elietek belső alkudozása révén elintéző döntési mechanizmust. Az államapparátus erősödése ezért nem eredményez és nem is eredményezhet szilárd kormányt. Ellenkezőleg, az utóbbi két év tanúsága szerint csak gyengécskéhez és kapko-

dáshoz vezet. Amikor ez már mindenki számára nyilvánvalóvá vált, megindult a nemzeti egység nevében folytatott ellenségkeresés a parlamentben, a sajtóban, sőt az egész társadalomban. Ez a hajtóvadászat Csurka írásaiban már csaknem eszelőssé válik. Lásd Néhány gondolat...

⁶⁵ Weber nyomán úgy vélem, hogy szoros értelemben ezek nem a legitímáció, hanem a gazdasági érdekek kérdésköréhez tartoznak. Például, amikor azért csorbulnak egy réteg gazdasági érdekei, mert érezhetővé válnak a szociológiai értelemben vett legitímáció kompenzációs hatásai.

HIVATKOZÁSOK

- Arató, A. 1982. *Critical Sociology and Authoritarian State Socialism*. In: Held D.–J. Thompson (eds.): *Habermas. Critical Debates*, Oxford: Blackwells Publishers
- 1991. *Revolution, Civil Society and Democracy*. In: Z. Rau (szerk.) *The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union*. Boulder, Colorado: Westview Press, 1991 (Magyarul: *Mozgó Világ*, 1990. 8.)
- [1991] (megjelenés alatt) *Dilemmas of the Power to Create Constitutions in East Europe*. In: *Cardozo Law Review*
- 1992. *The Dilemmas of the Power to Make Constitutions in East Europe*, *Cardozo Law Review*, ősz
- Arendt, Hannah 1963. *On Revolution*, New York: Viking
- Baker, Keith 1990. *Inventing the French Revolution*. In: *Inventing the French Revolution*, Cambridge University Press: Cambridge
- 1990. *Inventing the French Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bozóki András 1991. *Forradalom vagy átmenet*. In: Bozóki et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?*
- Bozóki A. et al. (szerk.) 1991. *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest: T–Twins
- Bruszt, László 1989. *The Negotiated Revolution in Hungary*. *Social Research*, (New York) Summer
- Csurka István 1991. *Meg nem történt forradalom*. In: Bozóki et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?*
- Eisenstadt, S. N. 1978. *Revolution and the Transformation of Societies*. New York: The Free Press
- Finnis, J. M. 1973. *Revolution and the Continuity of Law*. In: A. W. B. Simpson (ed.) *Oxford Essays in Jurisprudence*. Oxford: Clarendon Press
- Fodor Gábor 1991. *Nemzedékek és forradalom*. In: Bozóki A. et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?*
- Furet, F. 1981. *Interpreting the French Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press
- 1989. *Terror*. In: Furet–Ozouf (eds.) 1989. *Critical Dictionary of the French Revolution*, 138.
- Furet, F.–M. Ozouf 1989. *Critical Dictionary of the French Revolution*, Cambridge Mass., Harvard University Press
- Habermas, Jürgen 1975. *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press
- 1990. *Die überholende Revolution*. Frankfurt/M, Suhrkamp
- 1991. *Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: MIT Press
- Hart, H. L. A. 1983. *Self-referring Laws*. In: *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, Oxford: Clarendon Press
- Hofer Tamás 1992. *Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben*. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Hunt, Lynn 1984. *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. Berkeley: University of California Press

- Kelsen, Hans 1945. *General Theory of Law and State*, Cambridge; Mass.: Harvard University Press
- Kis János 1989. The restoration of 1956–1957 in a Thirty Year Perspective. In: *Politics in Hungary: for a Democratic Alternative*, Boulder, Colorado: Social Science Monographs
- 1991. Az elit megmaradásának elvéről. *Beszélő*, febr. 9.
- Klinsberg, Ethan 1992. Judicial Review and the Hungarian Ttransition from Communism to Democracy: The Constitutional Court, the Continuity of Law and the Redefinition of Property Rights. *Brigham Young Law Review*, 1.
- Koselleck, Reinhart 1985. Historical Criteria of the Modern Concept of Revolution. In: *Futures Past*. Cambridge: MIT Press
- Koselleck, R. et al. 1975. *Geschichtliche Grundbegriffe*, Stuttgart
- Lynn, Hunt 1984. *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. Berkeley: University of California Press
- Mizslivetz, F. 1991. The Unfinished revolutions of 1989: The Decline of the Nation State. *Social Research* (New York) Winter
- Offe, Claus 1991. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in Eastern Europe. *Social Research*, New York (58) Winter
- Ozouf, Mona 1989. Revolution. In: Furet–Ozouf (eds.) *A Critical Dictionary of the French Revolution*. Cambridge, Mass.; Harvard University Press
- Petschnig Mária Zita 1992. *Jelentések az alagútból*. Budapest: Pénzügykutató Rt.
- Skocpol, Theda 1979. *States and Social Revolutions*, Cambridge University Press: Cambridge
- Sükösd Miklós 1991. Ki beszél itt forradalomról?... In: Bozóki et al. (szerk.) *Csendes? forradalom? Volt?*
- Szabó Miklós 1992. Akadozó rendszerváltás. In: *A váltás rendszere*. Budapest: Politikai Tanulmányok Intézete
- Szalai Pál 1991. 1989-ben még megvolt. In: Bozóki András et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?* 61–65.
- Szilágyi Ákos 1991. Forradalom és ellenforradalom a Szovjetunióban. Pártok és eszmé-áramlatok. In: Bozóki et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?* 61–63; 77–78, 81–83.
- Tamás Gáspár Miklós 1991. Gondolatok a rendszerváltásról. In: Bozóki et al. *Csendes? Forradalom? Volt?*
- Tellér Gyula 1992. Az elit nem vész el, csak ..., *Beszélő*, febr. 2.
- Tilly, Charles 1978. *From Mobilization to Revolution*. Reading, Mass: Addison and Wesley
- 1989. Changing Forms of Revolution, *Working Paper of the Center for Studies of Social Change*, New School for Social Research, jan.
- 1991. Europe's Changing Revolutions, 1492–1992, *Working Paper of the Center for Studies of Social Change*, New School for Social Research, okt.
- Touraine, Alain 1985. Social Movements, Revolution and Democracy. *Graduate Faculty Philosophy Journal* (New York)
- 1990. La nascita delle società post-comuniste. *Problemi del socialismo*, (Milano) ápr. 4.
- Zsille Z. 1991. Békés ellenforradalom? Reklamáció az elmaradt rendszerváltozás ügyében. In: Bozóki A. et al. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?*, 197. o.

SZABÓ MÁTÉ

A társadalmi mozgalmak szektora és a tiltakozás kultúrája Magyarországon*

A modern társadalmakban a társadalmi-politikai mozgalmaknak a változó társadalmi problémák és konfliktusok alakulása, illetve a politikai lehetőségstruktúrák megszabta politikai tér függvényében dinamikusan változó „szektora” létezik (Zald–McCarthy 1987: 161–185, 293–319). A mozgalmak szektora a politikai rendszer differenciált, különféle mozgalmotípusokat magába foglaló sajátos „szelete”; a különféle mozgalmak a társadalom tagjait a politikai nyomásgyakorlás céljából közvetlenül mozgósítják a szervezett és intézményesített politikai formák — pártok, érdekképviselők, önkormányzatok stb. — által elhanyagolt avagy nem megfelelően intézményesített témákra. A társadalmi mozgalmak változó összetételű szektora minden demokratikusan szervezett modern társadalomban létezik, hiszen az intézmények sehol sem képesek adekvát módon követni a folyton változó társadalmi igényeket.

A mozgalmi szektor természetesen nem csupán politikailag releváns, vagy egyenesen politikai orientációjú mozgalmakat foglal magába, hanem vallási, kulturális mozgalmakat is. Az összes társadalmi mozgalmak és a kollektív cselekvés más formái azonban kölcsönösen hatnak egymásra, osztoznak a társadalom mobilizálható erőforrásaiért folyó versenyben a kollektív cselekvés létrehozásáért, hatnak rájuk a társadalom uralkodó kulturális mintái, együttesen hatnak a társadalom szerkezetére, és válnak a társadalmi szerkezetváltozás hatásainak és következményeinek hordozóivá. Ez az összes mozgalmak látens közösségére utaló összefüggésrendszer indokolja a mozgalmi szektor kategóriájának használatát (Zald–McCarthy 1987: 121–143).

* A tanulmány elkészítéséhez az Ernst Reuter Wissenschaftskolleg „Collegium Budapest” ösztöndíja nyújtott segítséget.

A társadalmi mozgalmak világa jóval tágabb a direkt politikai mozgalmaknál. A különféle vallási, kulturális, életmód- és rétegmozgalmak nem minden esetben és nem szükségképpen politikai jelentőséggel bíró társadalmi aktorok. A dinamikusan változó mozgalmi szektorban a politikailag releváns mozgalmak köre is folyton átalakul különféle intern, a mozgalom belső fejlődésétől, és extern, a mozgalom környezettől függő hatások következtében. Így például a nonkonformista vallási, avagy életmódmozgalmak némelyike szándéka ellenére is telítődhet politikai jelentőséggel, viszont létezhet politikai szerepvállalás nélkül is. Jelen tanulmány elsősorban a politikai folyamatok számára releváns társadalmi mozgalmakkal kíván foglalkozni a posztkommunista Magyarországon. A társadalmi mozgalmak politikai szerepe gyorsan és radikálisan változott a posztkommunista átmenet folyamán, és a különféle kelet-közép-európai országokban eltérő volt e változás dinamikája (Szabó 1991b). Itt csak Magyarországgal és azon belül is csupán az 1992–1993-as év néhány, a politikai tiltakozás szempontjából fontos mozgalmával foglalkozom, a történeti-összehasonlító módszer alkalmazása nélkül.

A mozgalmi szektornak és tiltakozási kultúrájának itt persze csak a körvonalait lehet érzékeltetni néhány szereplőjének rövid bemutatásával. A továbbiakban megkísérlem a Demokratikus Chartát, a LAÉT-et, a skinheadeket és az Alternatív Hálózat csoportjait, valamint az MDF-en belüli radikális mozgalmakat összevetni egymással és bizonyos nyugati tapasztalatokkal. Azért éppen ezeket a mozgalmakat választottam ki a különféle társadalmi-politikai mozgalmak közül, mert bár bizonyos előzetes formák a rendszerváltás előtt is megvoltak, ezek a tiltakozások, illetve mozgalmak a rendszerváltás hatalomátvételi periódusát követően, az intézményesedés szakaszában mobilizálódtak, és ennyiben a mozgalmak új generációját képviselik, és már az új politikai keretfeltételek mellett fejlesztették ki dinamikájukat. A vizsgált 1992–1993-as időszakban elsősorban ezek a mozgalmak jelentkeztek harsány tiltakozó akciókkal.

Nagyon sok társadalmi-politikai kezdeményezés, amely a megelőző rendszer válságának termékeként jelent meg, lényegesen átalakult a megváltozott társadalmi feltételek között, és sok átmeneti mobilizációs forma jelent meg a válság legutolsó szakaszában és a hatalomátvételi periódusában. Elsősorban a diák- és ifjúsági mozgalmakra, a környezetvédelmi mozgalom különböző kezdeményezéseire, az 1956-os rehabilitáció, Nagy Imre újratemetése és a kárpótlás témakörében létrejött kezdeményezésekre, valamint a „rég” és az „új” típusú mozgalmi szerveződés közötti „köztes” formára, a taxisblokádra utalnék, melyeknek az elemzése (Szabó 1990; 1991; 1992, 1993) nem illeszthető be a jelen elemzés keretei közé. Itt az új politikai rendszer intézményesedési szakaszának új politikai mozgalmairól kívánok áttekintést nyújtani, elsősorban a politikai tiltakozás szempontjából. Az új mozgalmi generáció bemutatása nem teljes, hiszen nagyon fontosak a politizáló vallási mozgalmak, a foglalkoztatás és munkanélküliség témájában keletkező

iniciatívák és az etnikai csoportok politikai mobilizációja. A mozgalmi szektort teljes keresztmetszetében, vagy egy adott mozgalomtípust komplexitásuk és differenciáltságuk következtében szinte lehetetlen egyetlen tanulmányban bemutatni, még az olyan kis országok esetében is, mint Magyarország. Céлом az, hogy az új politikai mozgalmak generációjának egységes szempontok szerinti összehasonlító elemzése alapján néhány általánosnak tűnő tendenciát és problémát fogalmazzak meg, amelyek tanulságosak lehetnek a posztkommunista átmenetek mozgalmi szektorával kapcsolatos regionális összehasonlító elemzések és a magyar politikai rendszer elemzése szempontjából egyaránt.

A társadalmi mozgalmak és a politikai tiltakozás viszonya sokféle lehet. Nem minden politikai tiltakozás mögött áll társadalmi mozgalom, és nem minden társadalmi mozgalom folytat közvetlen politikai tiltakozást. Létezik azonban a politikai tiltakozások szélesebb körén belül a társadalmi mozgalmak politikai tiltakozásának egy szelete, amelynek feltérképezése fontos mind a politikai folyamatok, mind pedig a társadalmi mozgalmak megismerése szempontjából.

Az elemzett mozgalmakkal kapcsolatos empirikus alapú kutatások hiányában elsősorban a sajtóban megjelenő elemzésekre, megnyilatkozásokra, vitákra, a mozgalmak tiltakozásával kapcsolatos televíziós és rádiós közvetítések anyagára, valamint a mozgalmak nyilvános rendezvényeinek látogatására szorítkoztak forrásaim. A tárgyalt kezdeményezések egy részével kapcsolatos anyagot egységes szempontok alapján igyekeztem feldolgozni az ELTE Állam és Jogtudományi Karán a Politológia Tanszék egyik kutatószemináriumán, ahol a hallgatókkal együtt sok érdekes interjúkból és résztvevő megfigyelésből származó anyagot tárgyaltunk meg és részben dokumentáltunk. A társadalmi mozgalmak politikai tiltakozásának elemzésében alkalmazott kutatási módszerek a nyugati társadalomtudományban kidolgozottak, alkalmazásuk azonban igen drága (pl. vezető napilapok hosszabb távú tartalom-elemzése, video- és filmdokumentációk készítése, rendszeres vitaszemináriumok szervezése és aktivistákkal és ellenfelekkel stb.), ezért finanszírozása nem állt módomban. A saját empirikus alapú kutatás hiányosságai következtében nem tudok foglalkozni a mozgalmak társadalmi bázisának, támogatóik motivációjának alaposabb elemzésével.

A rendelkezésre álló anyagot megkíséreltem a nyugati mozgalomkutatás elméletében és módszertanában kialakult kategóriák szerint (dinamika, akcióformák, szervezet, célok, ideológia és utópia) értelmezni, úgy, hogy az elemzés megmutassa a Magyarországon kialakulóban levő mozgalmi szektor vizsgált aktorainak azonosságait és különbségeit. Ezt követően megpróbálok a nyugati mozgalomkutatás kategóriáinak, a politikai-adminisztratív ellenőrzésnek és a politikai lehetőségstruktúrának a felhasználásával értelmezni az új magyar politikai rendszer reakcióit a társadalmi mozgalmak politikai tiltakozására. A politikai tiltakozásnak így kettős perspektívájú elemzésére kerül sor, először a mozgalmak, majd az állami-politikai szervezetek szempontjából, azaz mozgalom „intern” és „extern” szemszögből.

A kutatás eddigi eredménye csupán azt teszi lehetővé, hogy bizonyos kiinduló téziseket és hipotéziseket fogalmazzon meg azzal a folyamattal kapcsolatosan, amely remélhetőleg a nyugati demokráciákéhoz hasonló tiltakozási kultúra kialakulásához vezet mind a mozgalmak, mind pedig a többi politikai aktorok oldalán. Ez a folyamat korábban nem indulhatott meg az autoriter rendszerben, illetve a rendszerváltás éles konfliktusainak idején, csupán most, a posztkommunista politikai rendszer konszolidációjával kerülhet rá sor, a politikai kultúra átalakulásának függvényében. A jelen tanulmány megfogalmazta tézisek és hipotézisek is bizonyosan átmeneti érvényűek csakúgy, mint az itt elemzett mozgalmak, amelyek közül 1993-ban a LAÉT eltűnni látszik, míg az MDF-mozgalmárok önálló politikai mozgalmat és szervezeteket alkottak, feladva a „szervezeten belüli mozgalom” átmeneti állapotát. Az elemzés funkciója nem lezárt eredmények rögzítése, hanem a mozgalmi szektorról és a tiltakozás kultúrájáról a diskurzust megindító kérdésfeltevések kialakítása.

Mi a tiltakozás kultúrája? A kifejezés a politikai kultúra sajátos részaspektusát jelenti: az elfogadott tiltakozási akcióformákra, illetve a rájuk történő politikai-adminisztratív reagálásra vonatkozik. Alanyai a legkülönbözőbb, a politikai kultúrában szerepet játszó aktorok. Ennyiben a mozgalmi szektoron messze túlmutató jelentősége van, hiszen beszélhetünk a különféle érdekképviseleti szervek vagy politikai pártok, esetleg szubkultúrák és etnikai csoportok tiltakozási kultúrájáról is.

A tiltakozás alanyainak kultúrája szerves kapcsolatban áll a politikai rendszer legkülönbözőbb elemei (önkormányzatok, rendőrség, bíróságok, tömegkommunikáció, közvélemény stb.) részéről a tiltakozásra történő reagálás kultúrájával. A tiltakozásra persze nem csupán az államhatalmi vagy az államigazgatási szervek reagálhatnak, hanem a politikai rendszer más alanyai is, a politikai pártok, az érdekképviseletek, a társadalmi mozgalmak is. A tiltakozási kultúra így az aktív, a tiltakozó szubjektum és a reaktív, a tiltakozásra valamilyen formában reagáló szubjektum közötti viszony jellemzője, a kölcsönösen elfogadott alapértékek, fratlan szabályok, kommunikációs formák, tárgyalási és erőszakalkalmazási technikák összességének szabályozója. A társadalmi mozgalmak például egyszerre rendelkeznek aktív és reaktív tiltakozási kultúrával. Vannak „össznezmeti” avagy „rendszer-specifikus” minták, amelyek a politikai kultúra egészébe illeszkednek, de ezek is a különféle aktorok közötti viszonyrendszerek komplexumára épülnek.

Ma Magyarországon a mozgalmak tevékenységét jellemző tiltakozási kultúra vonatkozásában is történelmi újrakezdésnek, vagy éppen kezdetnek lehetünk a tanúi és részesei — annak összes nyitott kérdésével, problémájával és konfliktusával együtt. A mozgalmi szektorral és tiltakozási kultúrájával kapcsolatos konfliktusok megoldása a politikai rendszerben olyan tanulási folyamat része, amely különféle, akár ellentétes alternatívákhoz vezethet; a kevésbé nyitott hagyományok továbbéléséhez és újjáéledéséhez, de a modern demokráciákban elért tanulási és toleranciaszint eléréséhez is. Ma még nem tudhatjuk, hogy mi és

milyen lesz ennek a folyamatnak a néhány éven belül intézményesedő eredménye, csupán a kezdeteiben meglévő lehetőségeket, korlátokat és dilemmákat kísérlelhetjük meg felrajzolni.

A MOZGALMI SZEKTOR

A társadalmi-politikai mozgalmak a politikai rendszer nagyon mobil tényezői, amelyek gyorsan abszorbeálják az új problémákat és igényeket, és intenzív és direkt mobilizáció révén politikai nyomást gyakorolnak a rendszer szervezetebb, ám kevésbé mobil és flexibilis aktoraira, a pártokra, az érdekképviseleti szervekre, és a különböző szintű képviselői és igazgatási szervekre. A mozgalmak kevésbé szervezett jellegük következtében nem olyan hatékonyak a politikai problémák megoldásában, mint a pártok, de laza szerveződésük és gyors reagálásuk következtében annál gyorsabban tudnak „rámozdulni” az új társadalmi problémákra és konfliktusokra. Általában nem közvetlenül saját maguk adnak megoldást az általuk felvetett problémákra, hanem a témát felvállaló politikai szervezetek kényszerülnek a rájuk gyakorolt politikai nyomás következtében kialakítani azt. A társadalmi-politikai mozgalmak így fontos „jelző” funkciót látnak el a modern demokráciákban a társadalom és a politikai szervezetek közötti közvetítésben. A modern társadalmakban a mozgalmi szektor plurális és differenciált szerkezetű, a mozgalmak sokaságát és sokféleségét foglalja magába. Nem csupán a „demokratikus”, a „civil” mozgalmak, hanem az őket ellenző és velük szemben álló totalitárius, vagy autoritárius, antidemokratikus „ellen”-mozgalmak is részei a mozgalmi szektornak, amely a meghatározott politikai értékeket elfogadó mozgalmak mellett felöleli az összes egyéb mozgalmat is az adott politikai rendszerben (Lo 1982; Zald–McCarthy 1987: 247–273). A mozgalmi szektor a maga komplexitásában és ellentmondásosságával önmagában egyáltalán nem válságjelenség a politikai rendszerekben; kiterjedése a normális fejlődés velejárója is lehet, vezethet a destabilizálódás, ám ugyanúgy a politikai innováció és megújulás felé is.

A társadalmi mozgalmak mobilizációs dinamikájának elemzésében ahhoz hasonlóan kell eljárunk, mint ahogyan a közgazdaságtan a vállalat működésének vizsgálatában. Az egyes vállalat, példánk esetében egy csokoládégyár, mindig rendelkezik individuális dinamikával, ugyanakkor része az élelmiszeripari vállalati szektorának, azon belül az édesiparének és az összgazdasági vállalati szektornak is, amely azután a nemzetközi globális és regionális gazdasági trendek tárgya és alanya. Ennek megfelelően a mozgalmok kutatás absztrakciós szintjeit is el kell különítenünk egymástól. Egy konkrét békemozgalmi kezdeményezés dinamikája része a politikai mozgalmak és azon belül a békemozgalmak szektorának, de fejlődését természetesen meghatározza a mozgalmi szektor egészének a dinamikája — például Magyarországon, az európai valamint a volt szocialista, avagy a kelet-közép-európai országok fejlődésében.

dési trendjei, és a békemozgalomokra ható globális összefüggések is. Így tehát a mozgalmokutatásban az elemzési síkok sokaságával kell dolgoznunk, aminek eredményeképpen az egyes konkrét mozgalom dinamikája többféle szektoriális szint és globális-regionális tendencia metszéspontjaként jelenik meg. Ezeknek a szinteknek itt csupán egy, a politikai mozgalmakat jellemző szeletét kívánom felvillantani, amelyet részletesebb elemzésben ki kell egészíteni a regionális és a globális trendeknek, valamint a mozgalmi szektor más alrendszerének vizsgálatával, például vallási és kulturális mozgalmak szempontjaival, hiszen ezek hatása nagyon lényeges a politikai mozgalmak fejlődése szempontjából is.

A mozgalmi szektor fogalmát azért is kell itt röviden általában jellemeznünk, mivel a volt „szocialista” országokban sajátos jelentéstartalmak gátolják a társadalmi mozgalmak jelentőségének, a politika folyamatában betöltött szerepüknek a megértését. A régi rendszer marginalizálta a valódi és fetiszizálta a „pszeudo”-, az „ál”-mozgalmakat, amelyek valójában nagy, felülről irányított bürokratikus szervezetek voltak (hivatalos szakszervezetek, Béketanács, KISZ, Népfront stb.). Lehetetlenné tette, hogy kialakuljon a mozgalmi szektor fejlődésében — például az angolszász demokráciákban meglévő — sokgenerációs kontinuitás. A rendszerváltás pedig létrehozta „a rendszerváltó mozgalom” mítoszát, amely vulgáris megfogalmazásában igen közel kerülhet a korábbi „munkásmozgalmi” mítoszhoz. A „rendszerváltó mozgalom” is a régi rendszer válságából eredezteti önmagát, ám hajlamos arra, hogy a rendszerválság „megoldásának”, a „történelem végének” tekintse magát.

A társadalmi mozgalmak szektora az autoriter rendszerekben mindenképpen válságot jelent a rendszer számára, de sajátos, ám normális jelensége az erőszakmentes politikai konfliktusmegoldás intézményesítésére felépülő modern demokráciáknak. A társadalmi-politikai mozgalmak tiltakozása és konfliktusai nem csupán a rendszerválság és a hatalomváltás, hanem az intézményesítés időszakának is szükségszerű kísérőjelenségei a közép-kelet-európai rendszerváltásban. Sőt az intézményesedés folyamatának korrekciója hiányos marad, ha nem kíséri egyebek között a társadalmi mozgalmak kihívása és kritikája.

A mozgalmi szektor Magyarországon csak manapság van kialakulóban. A mozgalmak nem tartozhattak „normális” jelenségek közé abban a politikai rendszerben, amely üldözte és marginalizálta őket, sem a rendszerváltásnak abban a szakaszában, amikor a posztkommunista hatalomváltás érdekében a különféle mozgalmak „rendszerváltókként” akcióegységet alkottak a régi rend képviselőivel szemben. Magyarországon az első szabad választások eredményeként létrejött hatalomváltás után, az új politikai rendszer kiépülésével párhuzamosan alakul ki a társadalmi mozgalmak szektora. Azok a társadalmi kezdeményezések tartoznak ebbe, amelyek a demokratikus politikai rendszer szervezeti kiépülésével párhuzamosan választják, illetve öltik magukra a mozgalom mobilizációs-tiltakozási formáját. Nem kerül be ide az összes nonkonformista társadalmi-politikai kezdeményezés, mint a korábbi, a minden

„másságot” valamilyen formában üldöző és kirekesztő rendszerben, hiszen ezek számára nagyon sokféle szervezeti-intézményes forma áll nyitva (egyesületek, pártok, szekták és egyházak, klubok stb.). A mozgalmi szektornak és a tiltakozási kultúrának Magyarországon megvan az előtörténete, amely visszanyúlik a polgári társadalom fejlődésének kezdetéig, s bizonyos élő hagyományai ma is elevenek a mozgalmak és tiltakozásuk egy részében. E tanulmánynak azonban nem az a célja, hogy rekonstruálja ezt a hagyományt, illetve mai hatásait, ezért csupán utalunk erre az egyes mozgalmi aktorok „ideológiáját és utópiáját” elemző részeknél.

INTERN TÉNYEZŐK

A mozgalmak kialakulásának okai

A posztoszocialista rendszerek mozgalmi szektora kialakulásának okai a társadalmi-politikai rendszer szerkezetváltozásának kísérőjelenségeként — folytonosan és hosszabb távon is elkerülhetetlenül — fellépő társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai válságjelenségekben keresendőek, melyekre adekvát politikai válaszokat aligha lehet elvárni a frissen intézményesedett politikai rendszertől. A „válságkezelés válsága” ebben a szituációban ugyancsak szükségszerű és elkerülhetetlen, s egyaránt jellemzi a kormányzati és az ellenzéki pártok működését. Így nagy tér nyílik az intézményeken kívüli politikai megoldások keresésére.

Az említett tendenciák mellett a különféle mozgalmak mobilizációját szituatív tényezők határozzák meg. Így a liberális demokráciát veszélyeztető bürokratikus és autoriter vonások a politikai rendszer működésében a *Charta* és az *alternatívok*, a gazdasági struktúraváltás szociális következményei a LAÉT, a fiatalok munkanélkülisége és perspektíva-vesztése, a politikai nevelés hiányosságai a *skinheadek*, az állami szerepvállalás és a kormányzati felelősség, valamint az MDF programjának nemzeti-szociális céljai közötti feszültség a *kormánypárti radikalizmus* létrejöttéhez járultak hozzá. A mozgalmi mobilizáció a célkitűző szakaszban a komplex társadalmi problémákat leegyszerűsítő, a szélesebb körű mozgósításhoz megfelelő politikai formulák kialakításával kezdődik. Ezek a formulák az ágazati politikai kérdéseket világos igen-nem alternatívákká változtatják, és a pozitív alternatívát, a mozgalom céljának elérését a kiváltó okok és problémák megoldásaként sugallják. Mint Otthein Rammstedt (1978) német szociológus megjegyzi, a mozgalom a keletkezés motívuma és a célja közötti közvetlen kapcsolat létrehozására törekszik, s a problémamegoldás esetében önmagát teszi feleslegessé.

Dinamika, mobilizáció

A társadalmi mozgalmak nem azonosak a tömegcselekvéssel (Turner–Killian 1987), jóllehet gyakran és széles körben alkalmazzák a politikai tiltakozás eszközeként a tömegek mozgósítását. A tömegcselekvés a kollektív cselekvési formák spontánul, szituatíven keletkező és elmúló alakzata. Ezzel szemben a társadalmi mozgalmakban a célok, a szervezet és a stratégia vonatkozásában egyaránt stabilabb, tartósabb és intézményesedett formák léteznek. A társadalmi mozgalmak nem előzmények nélküli, teljesen spontán cselekvési formák. A kollektív cselekvés előzetesen kialakított formáihoz kapcsolódnak. A mozgalmak keletkezésének magyarázatában ezeknek a „megelőző alakzatoknak” a sokrétűségére hívták fel a nyugati kutatások a figyelmet, s ezt a magyar tapasztalatok is megerősíteni látszanak. A *Charta* és a *médiaellenes megmozdulások* mögött kialakult politikai szervezetek álltak, a *skinheadek* és az *alternatívok* ifjúsági szubkulturális hálózatokból épülnek fel. A *LAÉT* a nemzetközi szakirodalomban „átmeneti team”-ként leírt (Zald–McCarthy 1987: 257–258) formát jelent, ahol a kisszámú elkötelezett aktivista szervezi a széles körű, de eseti és meghatározott hozzájárulást (aláírás stb.) nyújtó támogatók jóval szélesebb körét. A társadalmi mozgalmak nem a semmiből keletkeznek, hanem reaktiválódó vagy aktiválódó társadalmi hálózatok működésére épül fel mobilizációjuk. A mobilizáció célja az erőforrások mind szélesebb körű bevonása a mozgalom céljának megvalósítására, amelyet különféle akcióformák alkalmazásával, és sajátos akciórepertoár kialakításával kívánnak elérni a vizsgált mozgalmak.

Akcióformák

A különféle politikai mozgalmakban a mobilizációs stratégiák közös eleme a tiltakozás mozzanata. A demonstratív, esetleg akár kényszerítő jellegű politikai tiltakozó akciók a mozgalmak működésének sajátos „erőforrásai”. Míg a politikai pártok céljaik elérésére a választók támogatását kívánják megszerezni, a mozgalmak sajátossága — egy amerikai kutató szellemes megállapítása szerint — a „tiltakozás mint erőforrás” bevetése. Ennek megszervezése zajlik a különböző mobilizációs kampányok során, amelyek jellege az alapul fekvő célok, a választott akcióformák és a mozgósító szervezetek sajátosságainak függvényében alakul ki.

A tiltakozás mint erőforrás felhasználása az összes mozgalmat jellemzi, de eltérő ezen belül a megválasztott stratégiák és az akcióformák jellege és a mozgalom tiltakozási kultúrájában elfoglalt helyük. Joachim Raschke (1985: 294) hamburgi politológus nyomán az intézményekhez való viszony és a cselekvés hatásainak orientációja alapján hasonlíthatók össze a különféle mozgalmak akcióformái.

I. táblázat

	Intermedier	Demonstratív	Direkt-kényszerítő
intézményes	x	x	–
többdimenziós	x	x	x
antiinstitucionális	–	x	x

Raschke az intézményes kereteken belül elhelyezkedő, illetve az intézményeken kívüli, sőt a velük ellentétes, ellenük irányuló mozgalmi akcióformákat állítja szembe egymással tiszta típusokként, de megengedi a két tiszta típus keveredését a többdimenziós akcióformák esetében. A társadalmi mozgalmak politikai tiltakozását többnyire a két tiszta típus keveredése, a többdimenziós akcióformák jellemzik. Adott mozgalom eltérő konfliktustípusokban eltérő intézményes és intézményellenes akcióformákat alkalmazhat, sőt kombinálhatja is őket egymással ugyanazon konfliktusban kifejtett tiltakozásaiban, például a konfliktus eszközalódománya esetén, vagy ha az intézményes akcióformák lehetőségei hatástalannak bizonyultak. Vannak persze az intézményessel nemigen párosítható intézményellenes akcióformák, amilyen a terrorizmus, illetve olyan mozgalmak, amelyek határozottan elutasítják az intézményellenes akciókat. A legalitás-intézményesség értelmezésében igen nagyok lehetnek a különbségek a mozgalmak, illetve a hatóságok, avagy az alkotmány felfogása között, ez pedig az akcióformák extern és intern felfogása közötti ellentmondásokhoz és ellentétekhez vezethet.

Az intézményes, az intézményellenes és a többdimenziós akciókat magába foglaló mozgalmi stratégiákat Raschke három akcióforma kombinációjával írja körül. Az intézményes stratégiák közvetítő és demonstratív akcióformákat alkalmaznak, de nem alkalmazzák a direkt-kényszerítő formákat. A közvetítés a mozgalmak és az intézmények közötti közvetítést szolgálja (pl. összehasonlítás, aláírásgyűjtés, petíciók, tárgyalás, informálás). A demonstratív akcióformák a szélesebb nyilvánosság számára tartalmazznak „üzenetet” a mozgalom céljairól, ideológiájáról, értékeiről, s ezt minél szélesebb körben tudatosítva igyekeznek nyomást gyakorolni a közvéleményre céljuk elérése érdekében (pl. Greenpeace-akciók). A direkt-kényszerítő akcióformák a közvetlen célélérést, avagy az arról való tárgyalások kikényszerítését szolgálják, és ennek érdekében ellenfeleiket vagy a szélesebb társadalmi-politikai környezetet, sokszor az államhatalmi-államigazgatási szerveket kényszerítik valamilyen tevékenység végrehajtására, vagy pedig a túrésére (pl. a bombariadós fenyegetés avagy az üléstrájkos blokádnál a direkt kényszerítést kombinálhatja a demonstratív hatással).

Az intézményes kereteken belül maradó mozgalmi stratégiák az intermedier és a demonstratív akcióformákat ötvözik, míg az antiinstitucionális stratégiák a demonstratív és a direkt-kényszerítő formákat kombinálják. A többdimenziós stratégiák mindhárom akcióformát tartalmazhatják, amint ez például a taxisblokádnál történik.

A *Charta* tüntetési és tömegdemonstrációi a többdimenziós stratégián belül egyaránt felvonultatják az intermedier és a demonstratív akcióformákat. A *LAÉT* éhségstrájkja és népszavazási kampánya az anti-institucionális mobilizációs stratégiához áll közel, és a demonstratív akciók mellett direkt-kényszerítőeket is alkalmaz. A *skinheadeknél* nem beszélhetünk világos döntésről az intézményes és az antiinstitucionális stratégiák között, és összefér náluk a parlamenti pártokkal való konzultáció intézményes közvetítő akcióformája az erőszakos bűncselekményeket is tartalmazó direkt kényszerítéssel. Az *Alternatív Hálózat* aktivistái az eddigiekben az antiinstitucionális mobilizációs stratégián belül megelégedtek a demonstratív formák alkalmazásával, de egyes tagszervezetek vitáiban stratégiai alternatívaként megjelennek a direkt-kényszerítő akciók is. Az *MDF* radikális „mozgalmainak” tiltakozása a demonstratív formák mellett direkt-kényszerítőeket is alkalmaz (éhségstrájk, piactéri illegális árusítás és tüntetés, felhívás a médiák működésének zavarására stb.).

A tiltakozás kultúrája szempontjából elgondolkodtató, hogy Magyarországon a direkt-kényszerítő eszközök különféle formái is teret kapnak a mozgalmak akció-repertoárjában. Ez a stratégia és akcióforma ugyanis az államhatalommal, illetve az ellenkező célkitűzéseket támogató mozgalommal konfrontálódva bizonyos szituációkban könnyen az erőszak eskalációjához vezethet. Ezt az eskalációt sikerült elkerülni a taxisblokáé esetében, ahol azonban a tiltakozás gyors kiterjedése miatt igen nagy volt a tét, amely kölcsönös önmérsékletre bírta a szemben álló feleket, és a konfliktus viszonylag gyorsan intézményes megoldási kereteket nyert. Ugyanakkor tapasztalati tény, hogy a direkt-kényszerítő tiltakozási formák alkalmazása nem szorul ki a több generáción keresztül kialakult mozgalmi szektorral és tiltakozási kultúrával rendelkező országokban sem a mozgalmi tiltakozás repertoárjából (pl. a vissza-visszatérő fuvarozó, vagy agrárius blokáéok, úttorlaszok), sőt egyes amerikai elemzések tanúsága szerint némely „erőszakos” mozgalom gyorsabb sikert ért el, mint „békésebb” sorstársai (Gamson 1975).

Az akcióformák és a stratégiák körüli vitákban a modern demokráciákban elterjedt gyakorlatnak megfelelően a magyar mozgalmak szellemi horizontján is végigvonul az erőszak-erőszakmentesség, a legalitás-legitimitás, valamint az ezekkel összefüggő ún. állampolgári engedetlenség problémaköre (Csapody 1991). A jogellenes, jogsértő tiltakozások igazolására Magyarországon is többen — például a *LAÉT*, az *alternatívok*, az *MDF radikálisai* — gyakran hivatkoztak az állampolgári engedetlenségnek az eredeti kontextusból kiragadott fogalmára. Az állampolgári engedetlenség definiálása igen nehéz feladat. Magyarországon ez a tiltakozási forma még mindig annyira gyökértelen, hogy szinte teljesen önkényesen igénylik maguknak a legkülönfélébb, a hatósági előírások megszegésére felszólító tiltakozó akciók. A fogalom parttalan kiszélesítésének tendenciája devalválhatja ezt az egyébként igen fontos és érdekes tiltakozási formát a hazai tiltakozás kultúrájában. A jogi elbírálás enyhítésének igényén túl a polgári engedetlenség akcióformáit

alkalmazó mozgalmaknak igyekezniük kellene az állampolgári engedelmességi kampányokat jellemző kifinomult és flexibilis, a hatóságokkal való együttműködést és az erőszak eszkalációjának elhárítását szolgáló technikákat és eljárásokat (Ebert 1983) felhasználni. Ezzel nagymértékben gyarapíthatnák a magyar tiltakozási kultúrát mind a tiltakozók, mind pedig a politikai-adminisztratív ellenőrzés szervei. Az állampolgári engedelmesség egyébként sem csupán a tiltakozók által szubjektíve annak minősített akcióforma a plurális demokráciákban, hanem szükség van arra, hogy más releváns aktorok, köztük a bíróságok is, nyilvánosság közvetítésével kialakított társadalmi-politikai diskurzusban létrejött konszenzus alapján annak ismerjék el. Ugyancsak hiányzik még nálunk a tiltakozás gyakorlatából és a hatóságok reakcióiból az arányosságnak és az együttműködésnek az a kölcsönösen elfogadott mércéje a politikai kultúrából, melynek alapján kerülnek bevetésre a nyugati demokráciákban a különféle akcióformák és reakciók mindkét oldalon, s ezáltal megelőzhető a kofliktusoknak a taxisblokádhöz hasonló kiéleződése. Az ilyen tiltakozások jogi-politikai minősítésével kapcsolatos problémák megválaszolásában folytonosan rá vagyunk utalva a politikai kultúrán belüli és a politikai kultúrák közötti konszenzus kialakítására. A világos jogi szabályozáson túlmenően ugyanis a modern demokráciák gyakorlatában a társadalmi tiltakozás felvetette jogi-politikai kérdéseket időről időre és az adott helyzetben fennálló társadalmi konszenzus alapján válaszolják meg, akár a jog betűjével ellentétesen is. A mozgalmak ugyanis korlátozott mértékben, de alkalmazzák az ülösztrajkos blokádot, az engedély nélküli tüntetések stb., a jogellenes magatartások egész sorát tiltakozó akcióikban, amelyek illegálisak, de legitimként próbálják elfogadtatni a társadalmi nyilvánosság közvetítésével.

A demokráciákban állandó elméleti és gyakorlati — cselekvésekkel folytatott — kommunikáció zajlik a politikai kultúra sajátos szegmentumának, a tiltakozási kultúrának a kialakításáért. Ebben a folyamatban a nyugati demokráciákban jelentősen kiszélesedett — a jogrendszer lényeges változásán túlmenően is — a tiltakozási kultúra, aminek eredményeként a társadalom egyre növekvő része fogadja el, illetve alkalmazza a nem-konvencionális politikai tiltakozás különféle formáit mint a politikai konfliktusmegoldás legitím eszközeit, akcióformáit. Magyarországon és a többi ún. posztiszocialista rendszerben ez a tiltakozási kultúra csak manapság van kialakulóban, ami bizonytalanná teszi az állami szervek, a mozgalmak és a nyilvánosság reagálását a tiltakozás új, korábban ismeretlen formáira.

A nyugati demokráciákban a kialakult informális értékelési és alkumechanizmusok egész sora teszi „kalkulálhatóvá” a tiltakozás stratégiáját és a politikai-adminisztratív rendszer reakcióit. (Ilyenek pl. a rendelkezésre álló enyhébb akcióformák kimerítésének kölcsönös elvárhatósága, a koordináció és a kooperáció a tiltakozók és a rendőrség között — a tüntetések bejelentésén túlmenően is — az erőszakos atrocitások elhárítására stb). A Kádár-rendszerrel szembeni tiltakozások, illetve a rendszerváltás élményei csak korlátozott érvénnyel átvihető

tapasztalatokat jelentenek az új, demokratikus tiltakozási kultúra számára, amelyet a „kísérlet és a kudarc” pragmatikus aprómunkájával, a mindennapokban kell a mozgalmaknak és a tiltakozásaikra reagáló állami-politikai szervezeteknek kialakítaniuk. Ma Magyarországon ennek a folyamatnak még csak a kezdeteinél tartunk.

Szervezet

A tárgyalt politikai mozgalmak viszonya a szervezetekhez változó, akárcsak önálló „mozgalmi szervezetük” kialakításának dinamikája. A *Charta*, mint a demokráciáért tiltakozó mozgalom, olyan „esernyőszervezet” (umbrella organization), amely elvileg támaszkodhat az összes „demokratikus” politikai szervezetre — s egy részük segíti is őket szervezeti és anyagi forrásaival, valamint politikusaik részvételével —, amennyiben nem lépnek fel a támogató kompetenciáját veszélyeztető, konkurens politikai szerveződés kialakításának igényével. A *Charta* szervezetfejlődési perspektívája így a periodikusan ismétlődő akcióegység szervezése, amelyben jelentős és erős támogató szervezetekkel rendelkezik, viszont önálló szervezeti alternatívái korlátozottak, elsősorban koordinatív funkciókra szorítkoznak. A *LAÉT* mobilizáló kampányait informális hálózati szerveződésre és az „átmeneti team” intenzíven dolgozó magjára építette fel. A demonstratív és a direkt-kényszerítő stratégiák alkalmazása után azonban már önálló pártszervezet kialakításáról is folyt a vita a *LAÉT*-ban, amely új, intézményesített politikai erővé kívánta változtatni a kampányokban mozgósított társadalmi tiltakozást. Ez a lépés persze mindenképpen visszahat majd az addigi spontán szerveződésre.

Mind a *Charta*, mind pedig a *LAÉT* akcióiban a tömegkommunikáció bizonyos szervezethelyettesítő funkciót lát el (Molotch 1979). A hatvanas évek amerikai mozgalmaival kapcsolatosan fogalmazódott meg és igazolódott be később az a tézis, hogy a lazán koordinált, szétszórt tiltakozó kampányokban a médiák kvázi-szervező funkciókat látnak el az információk nemzeti, avagy más szélesebb körű terjesztésével és közvetítésével (Oberschall 1978). Ez a kapcsolat azonban veszélyes médiafüggőséghez vezethet, mert megmutatkozott az amerikai tapasztalatok alapján, hogy látványos és nagy hírértékű akciók híján a médiák érdeklődése rohamosan megcsappan, ami a saját szervezeti hálózatot nélkülöző kampányok gyors összeomlását idézheti elő. A *LAÉT* dilemmája így az eredeti, a médiafüggő informális hálózat fenntartása, illetve az önálló, formalizált szervezet létrehozása között fogalmazódik meg.

A formális szervezet nem mindig szükséges a mozgalmak sikeres működéséhez. A laza, hálózati szerveződésnek vannak előnyei a tiltakozás politikája számára. A mozgalmi hálózatok, mint azt Alberto Melucci olasz szociológusnak a milánói mozgalmi szektort hosszabb távon elemző kutatásai bebizonyították (Diani–Eyerman 1992), túlélték a mozgalmi szervezetek és tiltakozó kampányok gyors változásait, és képesek voltak közvetíteni a letűnt mozgalmak felhalmozta személyi és

anyagi erőforrásokat az új mozgalmi szervezetekhez és mozgalmakhoz. A gyorsan változó tiltakozási és mobilizációs témákra a hálózatok flexibilisen mobilizálhatóak, ezzel szemben a stabilabb formalizált szervezetek nehezebben alkalmazkodnak hozzájuk.

A *skinheadek* és az *Alternatív Hálózat* összefogta ifjúsági szubkulturális csoportok (Rác 1989; 1992a; 1992b) más minőséget jelentenek a szervezeti modell szempontjából. A különféle szubkulturális csoportok hálózatai jó talaját jelentik akár a több generáción keresztül mozgalmi mobilizációnak és betagozódhatnak a nemzetközi kulturális trendeket közvetítő mobilizációs hullámokba is (Gábor 1992). Ezek a sajátosságok figyelhetőek meg a magyar *skinheadek* és az alternatív csoportok esetében is. Mindkét irányzat ifjúsági szubkulturáknak a nyolcvanas évekre visszanyúló hagyományaival rendelkezik Magyarországon, jóllehet politikai mobilizálásuk viszonylag új fejlemény, amelyhez a belső politikai keretfeltételek megváltozásán túl a nemzetközi kapcsolatrendszer is hozzájárulhatott. Mind a *skinheadek*, mind pedig az alternatívok esetében a mozgalmak belső, szubkulturális kommunikációjában nagy szerepet töltenek be a kulturális-művészeti médiumok, amelyek mint szimbolikus-expresszív közvetítők részben helyettesítik a szervezetek integráló erejét.

Az illegális és erőszakos politikai akciókra kész *skinheadek* egy része „titkos” (clandestine) szervezeteket alkot, amelyek a nyugati tapasztalatok szerint a terroristákénál kevésbé hierarchikusan szervezettek, és nem a látványos politikai merényletekre, hanem a „mindennapi” politikai motivációjú erőszakcselekmények megszervezésére irányulnak. Ilyen politikai aktivitás már Magyarországon is megfigyelhető, mint a néhány nyilvánosságra került bűnügy megmutatta. A nyugati alternatívok „autonómista” irányzatában is megvan a politikai tiltakozás erőszakos eszközeit főleg a legális demonstrációkhoz kapcsolódva alkalmazó vonal (Szabó 1984), amelynek hazai megjelenése szintén nem kizárt. Ez azonban ma még nem jellemzi az erőszakmentes politikai tiltakozás megszervezésére 1992 októberében Budapesten megalakult Alternatív Hálózat tagszervezeteinek működését, a Hálózat maga pedig nem szervez közös politikai akciókat, csak információs és kommunikációs hálózatot biztosít a tagszervezetek számára.

Érdekes színteret jelentenek a mozgalmi szervezetek palettáján a legnagyobb kormányzó párton, az *MDF*-en belül szerveződő különféle „mozgalmak”, amelyek tiltakozó akciókat közvetlenül a kommunista és liberális ellenfelek vélt feltalálási helyei (pl. médiák) ellen és — először csak közvetetten, majd pedig önálló politikai mozgalmakat és szervezeteket alkotva közvetlenül is — a saját pártjuk vezette kormány politikája ellen irányítják. Ezek a mozgalmak a „szervezeteken belüli mozgalom” típusát jelentették (Zald–McCarthy, 1987: 185–223), amíg nem váltak ki „anyaszervezetükből”. Az első pillantásra kissé ellentmondásos szerveződéstípus elterjedtebb, mint gondolnánk például az egyházak és a szekták több évezredes viszonyában, avagy közelebbről a nyolcvanas évek magyar mozgalmi közül a felsőoktatás diákközösségei keretében

létrejött szakkollégiumi mozgalomban. A „szervezetten belüli mozgalom” sokfélék és különféle okokból szerveződnek meg. Esetünkben a társadalmi-politikai mozgalomként induló MDF gyors „néppárttá” szerveződése tekinthető ilyen oknak, ami feltehetőleg a széles és autonóm módon működő mozgalmi hálózat, valamint a nagy ütemben szervezeti pozíciókat kialakító pártelit közötti gyorsan növekvő távolságot és ezáltal konfliktuspotenciált teremtett. A párton belül a politikai irányzatok és a személyiségek vitáiban és konfliktusaiban a gyorsan mobilizálható hálózatok kitűnően bevethető erőforrást jelenthetnek. A szervezetten belüli mozgalom így a szervezetten belüli konfliktusmegoldás eszközüvé is válhat, ugyanakkor kifelé is érvényesítheti érdekeit a tiltakozás eszközeivel.

A fenti példák is mutatják, hogy milyen sokféle szervezeti modell játszhat szerepet a társadalmi mozgalmak megszervezésében. A felsorolt modellek, a szervezetek közötti tiltakozó akcióegység szervezése, a médiafüggő átmeneti team, a szubkulturális hálózatok és a szervezetten belüli mozgalmak egyaránt ismertek a modern demokráciák gyakorlatából.

Célok

A társadalmi mozgalmakban oly fontos célkitűző aspektus az egyik lényeges különbség a tisztán szubkulturális jelenségekhez képest, amelyek ugyan befolyásolják tagjaik, illetve résztvevőik motivációját és cselekvését, de nem a mobilizációhoz megfogalmazott célok elérésére, hanem a szubkulturális identitás szimbolikusan közvetített fenntartására (Raschke 1985; Rammstedt 1978). A mozgalmi célok jellege eltér a politikai pártokétól, amelyek az ágazati politikák teljes spektrumában alternatív politikai programot fejtenek ki. A mozgalmak ezzel szemben szelektíven megfogalmazott politikai céljaik, valamint „háttér”-ideológiáik és utópiáik között közvetlen kapcsolatot hoznak létre, a megvalósítás igényével megfogalmazott ágazati politikák közvetítése nélkül. A célélérés stratégiája a mozgalomnál az intenzív mobilizáció, a politikai pártoknál pedig a politikák hosszabb távú megvalósítása. A mozgalmi célok megfogalmazása persze eltérő módon történik, eltérő a mozgalmi célok domináns orientációja, és a megvalósítás stratégiái is különfélék lehetnek.

A célok sokfélesége és eltérő státusa figyelhető meg az új magyar mozgalmi szektor esetében is. A *Charta* esetében a változó, aktuális tiltakozási témák világos értékrend alapján kerülnek kiválasztásra és állnak össze koherens orientációvá. A Tilly-féle megkülönböztetés (Tilly 1978) alapján a *reaktív, az új hátrányok elhárítását és a proaktív, az új előnyök elérését* szolgáló célkitűzések között a *Charta* esetében a demokratizálódás elért eredményeinek védelmezéséről van szó az új hátrányokkal szemben. A LAÉT esetében kevésbé világosan körvonalazottak azok a politikai értékek, amelyek alapján a változó témákat és akcióformákat kiválasztják. Itt is a reaktív, az új hátrányok elhárítását célzó tiltakozás

volt a jellemző az eddigi működésben, bár megjelentek a proaktív, az új előnyök elérését célzó követelések is. A LAÉT világos „single-issue” követelés jegyében, az általános forgalmi adó bevezetésének üteme és mértéke ellen indította el tiltakozó akcióit, azonban úgy tűnik, nem lesz képes új témák integrálására kampányainak kudarca után. A Charta és a LAÉT között a célkitűzés és a célelérés stratégiájának a viszonyában is jelentős eltérés figyelhető meg. A Charta változó aktuális célok érdekében lényegében ismétli akciórepertoárját, a LAÉT pedig azonos cél érdekében változó és egyre radikálisabb akcióformák sorozatát vetette be. Ennek a stratégiának a dinamikája, illetve a célok és értékek vonatkozásában kevésbé flexibilis megfogalmazás vet fel olyan problémákat, amelyek elvezetnek a LAÉT pártalapítási törekvéseihez, illetve a tiltakozási potenciál differenciálódásához a „középosztályi” és a „szegény” tiltakozók között. Míg a Charta a jelenlegi szervezet, célok és stratégia mintái alapján ezen a szinten viszonylagosan stabilizálódhat, a LAÉT-et stratégiai, szervezettefejlesztési dilemmákba sodorta a „single-issue” orientáció, ez ugyanis a célelérés elmaradása esetén az új témák bevezetéséhez szükséges világos politikai értékrend hiányában hasonló válságokat idéz elő.

A célok síkján tipizálhatók a mozgalmak például a hatalomorientált, a szociális-jóléti, avagy a szociokulturális célkitűzések dominanciája szerint (Raschke 1985: 114–116). A Charta e vonatkozásban inkább a politikai kultúra átalakítása, mintsem a hatalom újraelosztása körül szerveződött mozgalom. A LAÉT-et kezdeti szociális-jóléti célkitűzéseinek dinamikája, gyors radikalizálódása a stratégia és az akcióforma vonatkozásában egyre inkább a hatalom újraelosztására orientálódó mozgalommá tették. Mindkét kezdeményezésnél hiányzik a mindennapi élet struktúráinak közvetlen átalakítására irányuló célkitűzés, ennek megszervezése csak szélesebb társadalmi hálózatok segítségével volna lehetséges. Ehhez viszont mind a Charta, mind pedig a LAÉT túlságosan kampány-, illetve akcióorientált, és laza hálózati szerveződésük a mozgalom akcióinak megszervezését, nem pedig a közvetlen, mindennapi konfliktusmegoldást szolgálja.

A magyar *skinheadek* és az *alternatívok* szubkulturális hálózatai ezzel szemben éppen fordított logikára épülnek fel. Mindkét mozgalomtípusnál szociokulturális jellegű kezdeményezések hálózatairól van szó, melyeknek funkciója elsősorban a mindennapi társadalmi, politikai és kulturális élet átalakítása és konfliktusmegoldásainak befolyásolása. A *skinheadek* és az Alternatív Hálózat tagszervezeteinek demonstratív politikai akciói éppen ezeknek a sajátos és jól körülhatárolható szociokulturális milióknak a bázisán épülnek fel. A *skinheadek* a mindennapi erőszakot és agressziót, az *alternatívok* pedig a mindennapi erőszakmentes tiltakozást és konfliktusmegoldást viszik bele szubkulturális milióikból a tiltakozás kultúrájába. E szubkulturális hálózatokon felépülő, szociokulturális változásra orientált mozgalomtípusok számára a hatalmi politizálás külsődleges. Politikai célkitűzéseik és akcióik a „nagy”, a „felnőtt” nyilvánosság szférájában ennek megfelelően nem igazán auto-

nóm jellegűek, többnyire más, közvetlenül hatalmpolitikai orientációjú irányzatokhoz kapcsolódva, velük együttműködve, sőt néha azok „eszközeként”, instrumentalizálva jelentkeznek.

A szubkultúrákra épülő mozgalmakban a célok megfogalmazása kevésbé világos és rendszerezett, mint a kifejezetten politikai orientációjú mozgalmaknál. A szubkultúrákban a belső nyilvánosságon belüli utópikus fantáziálás, kifelé pedig a szubkultúra szimbólumainak és céljainak demonstratív, avagy erőszakos tiltakozó akciók révén történő terjesztése és propagálása a jellemző, ez részben magának a szubkulturális hálózatnak a fenntartására, részben a társadalmi-politikai környezet befolyásolására irányul. A szubkulturális mozgalmak hajlamosak a már kialakult célrendszerrel rendelkező politikai szervezetek céljainak esetleg radikalizált átvételére, kifejezett, avagy ki nem mondott akcióegységben történő támogatására, akár „szervezetten belüli mozgalommá” szegődve. A skinheadek egy része ezt a különféle keresztény-nemzeti pártok és mozgalmak keretében teszi, míg a Hálózat tagjai számára közelálló partner a Charta „esernyőszervezete”, amelynek tüntetésein a politikailag legaktívabb hazai alternatív kezdeményezések is részt vesznek. A skinheadek és az alternatívok céljai inkább reaktívak, mint proaktívak, a hátrányok elhárítását, nem pedig új előnyök szerzését szolgálják. Az alternatív kezdeményezéseken belül a proaktív célok inkább a kevésbé politikai jellegű kezdeményezések, az alternatív életforma-mozgalmak jellemzői, a politikában a reaktív célkitűzések az uralkodók. Mindkét kezdeményezés nemzetközi kulturális trendek részese, tehát a mozgalmi hálózatok nemzetközileg elterjedt célrendszerei számukra eleve adott keretek, amelyeket hallgatólagosan elfogadnak, illetve közvetítenek a magyar társadalmi-kulturális közegbe. A skinheadek és az alternatívok a nem-konvencionális politikai stílussal saját szubkulturális értékeik alapján kívánják a politikai kultúrát átalakítani, és a közvetlen hatalmpolitikai célkitűzések kívül esnek perspektívájukon. Céljaik és az érvényesítésükre irányuló eszközök vonatkozásában érdemes még egyszer aláhúzni azt az alapvető különbséget, hogy a skinheadek erőszakos akciói ellenkeznek a modern demokráciák erőszakmentes politikai konszenzusával, míg az alternatívok a nemzetközi tapasztalatok szerint integrálhatóak abba, ha bizonyos feszültségekkel is.

Az MDF-en belüli „mozgalmárok” hatalmpolitikai céljaikat a kormányzó párton belüli politikai irányzatként az eddig említett célkitűzések közül talán a legvilágosabban fogalmazták meg, és markáns arcúval rendelkező „ideológiákra” építenek, a magyar „népi” gondolat gazdag hagyományába ágyazva követeléseiket. Ebben az esetben az „ideológikus” jelleg jól illeszkedik a pragmatikus hatalmpolitikai célkitűzésekhez. Ugyanis pártpolitikai irányzatként, „szervezetten belüli mozgalomként” céljaik megfogalmazásának és céltelérési stratégiájuknak az a jellegzetessége, hogy az elfogadott és kialakult keretként szolgáló párt ágazati politikák szintjén kidolgozott programjának egyes elemeit a mozgalom értékrendje és ideológiája alapján radikalizálják, és bizonyos

konkrét követelések érdekében mobilizálják tagságukat, illetve támogatóikat a párton belüli és kívüli politikai nyomásgyakorlás céljából (médiák, piacok, kulturális „önvédelem” stb). Az itt vizsgált célrendszerek közül talán a leginkább proaktív, új előnyök elérését célzó irányzat ez, amely azonban retorikájában erőteljesen felhasználja a „sérelmek” és hátrányok elleni fellépés mozgósító erejét. E mozgalom célkitűzéseinek orientációja egyesíti magában a hatalomorientált, a szociális jóléti és a szociokulturális elemeket.

Markánsan különbözik a radikális populizmus a Charta és a LAÉT single-issue-orientációjától, mert felhasználja ugyan a single-issue radikalizálódásának stratégiáját (lásd média-ügy), azonban párton belüli mozgalomként a single-issue politizáláson túl általános politikai célkitűzésekkel, az ágazati politikai programok módosításának az igényével is fellép. Nem hiányzik belőle a határozott szociokulturális hangsúly sem, amelyet azonban nem szubkulturális hálózatokra, hanem a felvállalt „magyar”, „népi” értékekre, életmódra, kultúrára kíván alapozni. Jelen vannak a szociális-jóléti célkitűzések is. Politikai mozgalomként azonban mégiscsak a hatalompolitikai jellege dominál.

A mozgalmak céljai mindig a stratégiák, az akcióformák, a mobilizációs minta összefüggésében értelmezhetők mint a külső politikai lehetőségstruktúra szempontjából adekvátak vagy inadekvátak, mivel ezek vezetnek sikerhez avagy kudarchoz a célok megvalósításában. Önmagában a célok világos megfogalmazása, koherenciája, érvelése, ideologikus alátámasztásuk mértéke, avagy belső demokratikus megszerveződésük, illetve a demokrácia értékeinek felvállalása nem jelentenek elégséges sikertényezőket. Sőt, az USA-beli mozgalmak empirikus vizsgálata azt is bebizonyította, hogy a plurális demokráciában sokszor a demokráciától egyértelműen idegen, erőszakos, kényszerítő eszközöket alkalmazó és célokat valló mozgalmak is komoly részsikereket érhetnek el agresszív politikai stílusuk révén, amely vonzóvá teszi őket a médiák számára, s megsokszorozza demonstratív hatásukat (Gamson 1975). A mozgalmi szektor az eltérő és ellentétes célokkal és orientációkkal rendelkező mozgalmak pluralitását foglalja magába a plurális demokráciában, ezért ennek a pluralizmusnak a megjelenése Magyarországon a demokrácia fejlődését jelzi.

Ideológia és utópia

Az ideológia és utópia a mozgalmakban a célok megfogalmazásával összefüggő, de önálló szintje a politikai gondolkodásnak. A magyar mozgalmakban általában implicit, rendszerezetten ki nem fejtett gondolatrendszerek látják el ezt a funkciót, amelynek jelenlétét a politikai akciók stílusa, a célok minősége, a mozgalmak belső kommunikációja, vitái, vezető személyiségeik írásai együttesen mutatják meg (Zald-McCarthy 1987: 337–393). A Charta esetében az alkotó értelmiségi szövívők munkássága, szellemisége világosan dokumentálja azt a civil-liberális-demokrata szellemiséget, amely az akciók jól megtervezett

arculatát jellemzi. A LAÉT kevésbé tud „saját” értelmiségi elitet felmutatni, de markáns profilú vezetőinek nyilatkozatai és az akciók stílusa, valamint visszhangjuk a plebejus-demokratikus politikai kultúrát, a szociálisan elkötelezett „népi” igazságosság eszményét, a „morális” alapú ökonómia igényét sugallják, mindez párosul a tisztán képviseleti berendezkedéssel szembeállított közvetlen-demokratikus elemek hangsúlyozásával és a piacgazdaság szociális következményei elleni erőteljes tiltakozással. Az „ellenfél” a Charta esetében a politikai eliten belül a civil-liberális értékeket veszélyeztető irányzatok és támogatóik, a LAÉT-nál pedig a „szociális elkötelezettség” nélkül politizáló új elit. Ideológiájukban is tükröződő támogatottságukat tekintve, a Charta a politikai elit egyik irányzatának tömegtámogatással rendelkező mozgalma, a LAÉT pedig általában a politikai elittel mint egészszel szemben lépett fel, igazi „népi” tömegmozgalom kíván lenni. A Charta populizmustól mentes civil, a LAÉT pedig demokratikus-szociális populista mozgalom, s ennyiben szellemi-politikai orientációjuk alapján potenciálisan elég nagy különbség van közöttük, még akkor is, ha a jelenleg kormányzó politikai elit elleni tiltakozásuk pillanatnyilag inkább közösségüket sugallja. Mindkét típusú mozgalomnak vannak nemzetközi előzményei, és a rokon mozgalomtípusok elterjedtek a modern demokráciák mozgalmi szektorában, továbbá vannak bizonyos hagyományaik a korábbi magyar politikai gondolkodásban és kultúrában, sőt a hetvenes-nyolcvanas évek tiltakozó mozgalmaiban is.

A magyar *skinheadek* a mozgalom, illetve szubkulturális trend nemzetközileg elterjedt értékrendjét sajátos magyar tartalmakkal töltik ki. A sajátos ellenségekkel mellett egy részük a magyar politikai gondolkodás és politika rasszista, agresszív, fasiszta hagyományaihoz kapcsolódik jelképeiben és célkitűzéseiben egyaránt. A magyar *skinheadek* már a mozgalom másod-harmadgenerációját alkotják. Az *alternatív mozgalmak* ugyancsak nemzetközi trendekbe illeszkednek, de igyekeznek megtalálni a maguk kapcsolódási pontjait a magyar valósággal és a magyar anarchizmus hagyományaival. Megvannak az elődeik a nyolcvanas évek Magyarországon, amelyekkel szemben azonban már egy újabb politikai generációt képviselnek. Így mindkét mozgalomtípusról megállapítható, hogy több politikai generáció ifjúsági szubkultúrájában vannak jelen Magyarországon, „túlélték” a rendszerváltást, ami cáfolja azt az elképzelést, hogy létezésük teljesen függetleníthető a magyar társadalom belső problémáitól és igényeitől, s csupán külső hatások, avagy a hiányos és torz politikai lehetőségstruktúrák eredménye lenne. Jóllehet mindkét mozgalomtípus vonatkozásában minden bizonnyal marginális, szubkulturális jelenségről van szó, de kulturális-politikai hatásuk közvetítésével az aktivisták szűk körén túl is van bizonyos társadalmi-politikai relevanciájuk, elsősorban a fiatalok politikai szocializációjában. A *skinheadek* nem rendelkeznek saját „értelmiséggel”, azonban jelen vannak a tömegkultúrában. Az alternatívok viszont igen sok szálon kapcsolódnak a kulturális-tudományos élet olyan csoportjaihoz és személyiségeihez, amelyek, illetve akik multiplikáló szerepet játszanak ideológiájuk és

értékeik vonatkozásában. Mindkét mozgalomtípus jelentőségének megítélésénél figyelembe kell venni — közvetlenül politikai hatásuk és működésük mellett — jelenlétüket a mindennapi, a tömeg- és a „magas”-kultúrában és főleg az ifjúsági kulturális-művészeti életben.

A skinheadeknek és az alternatívoknak sok közös sajátosságuk mellett különböző és ellentétes az ideológiájuk és utópiájuk. A skinheadek rasszista, nacionalista, militarizált és hierarchikus társadalommodellje, az erőszak „macho” elfogadása és kultusza ellentétes az alternatív ideológiák és utópiák erőszakmentes, antimilitarista, a bázisdemokráciára és a szolidaritásra, valamint az ökológia és a feminizmus értékeire építő elképzeléseivel (Szabó 1989). Jóllehet az alternatív bázisdemokrácia és az ökológia-értelmezés bizonyos pontokon ütközik a képviselői demokrácia és a piacgazdaság gyakorlatával, azonban egyaránt érintkezik a „civil” (Charta) és a „népi” (LAÉT) demokratikus elképzelésekkel. A skinheadek társadalommodellje általában a modernizáció és a demokrácia tagadására épül fel. Az alternatívok beleillenek a „demokraták konszenzusába”, a skinheadek viszont nem. A skinhead és az alternatív társadalommodell elsősorban az erőszak és a tolerancia kérdésében áll szemben egymással demokráciaelméleti szempontból. Ugyancsak választóvíz az erőteljes nacionalizmus és a rasszizmus, amelyvel az alternatívok a tolerancia maximalizálásának, illetve a „globálisan gondolkodni–lokálisan cselekedni” elvénél a nemzetállam logikáját tagadó és az anarchista társadalomelméletekhez is kapcsolódó követelményét állítják szembe (Szabó 1992b). Az agresszív nacionalizmusukkal a skinheadek — mint a gyakorlati politikai kapcsolódás is mutatja — az ideológia síkján is az MDF-en és más keresztény-nemzeti pártokon belüli radikális „mozgalmárokhoz” állnak közel.

Az MDF „mozgalmáira” elsősorban a magyar populizmus, a „népi” hagyomány sajátosan értelmezett megújításának törekvése a jellemző, s így bizonyos rokonságot mutatnak a LAÉT populizmusával és a szélsőségesek esetében a skinheadek eszméivel is. Bizonyos modernizáció- és liberalizmus-kritikájuk még az alternatívokhoz is közelíti őket, fellelhető néhány közös vonás a piacgazdaság és a képviselői demokrácia bírálatában, és az újrafogalmazott „népi” gondolat nyit az ökológia felé. Idegen tőlük viszont a Charta „civil”-liberális és az alternatívok nemzetek feletti, a tolerancia maximalizálását valló gondolkodása. A liberálisok a saját párton belül is az ellenség táborához sorolódnak, s időnként még a mérsékelteteket sem kíméli a radikális kritika.

A „jó élet” valamilyen pozitív társadalommodellje látens utópiák és ideológiák formájában van jelen a formálódó magyar mozgalmi szektorban: a több értelmiségi kötődéssel rendelkező mozgalmaknál világosabban jelenik meg, a kevesebb vagy hiányzó értelmiség esetében a politikai stílusból és kultúrából rekonstruálható. Az „ideológiák és utópiák” differenciált szellemi spektruma jellemzi a mozgalmi szektort. A magyar politikai gondolkodás hagyományának megfelelően kevesebb a rendszerezettebb, önállóan kifejtett ideológikus, elméleti igényű dokumentum, viszont jól körülhatárolható politikai kultúrák és stílusok

jelenítik meg a meglévő ideológiai irányzatokat. A rendszerváltás a liberális demokrácia és a piacgazdaság korábbi hagyományaira, illetve a mai nyugati modelljeire orientált politikai irányzatokkal nem kedvezett az önálló politikai ideológiák megfogalmazásának, és ez ellen hatott a marxizmus-leninizmus hosszú ideig dogmatizált ideológia-központúsága is. Így a magyar mozgalmak inkább a programok, a publicisztika, a kulturális-művészeti és szimbolikus manifesztációk, illetve a politikai stílus és kultúra síkján fogalmazzák meg pozitív társadalommodelljüket és a fennálló társadalmi-politikai rendszer kritikáját.

EXTERN TÉNYEZŐK

A politikai-adminisztratív ellenőrzés

A társadalmi mozgalmak politikai-adminisztratív ellenőrzésének és a politikai rendszer reakcióinak Joachim Raschke (1985: 354–359) nyomán két ideáltípust különíthetjük el, az ún. *elhárítást* és a *szelektív-reformista toleranciát*.

Az elhárítás magának a mozgalomnak többnyire erőszakos kiiktatását jelenti, a mozgalom alapjául szolgáló társadalmi igényekre és problémákra való tartalmi reagálás nélkül. Főszereplői az államhatalom szervei és az állami erőszakszervek: a titkosszolgálatok, a politikai és az általános rendőrség, a különféle fegyveres erők és a bíróságok. Tiszta típusait a totalitárius rendszerek jelentik, ahol teljes „mobilizációs stop” van érvényben a hivatalos szférán kívülről jövő társadalmi kezdeményezések számára. De a társadalmi öntevékenységet az elhárításra épülő rendszerekben sem lehet teljesen felszámolni, és a mozgalmak bizonyos típusait akár a rendszer saját ideológiájával és normáival ellentétesen is tolerálják valamilyen formában.

A szelektív-reformista ellenőrzés a társadalmi problémák részleges megoldására, a tiltakozóknak a rendszerbe való kooptálására és integrálására, illetve bizonyos követeléseik elfogadására és teljesítésére törekszik. Főszereplői a képviselői és az igazgatási szervek és a különböző társadalmi-politikai érdekképviselőket ellátó szervezetek. Tiszta típusai a modern demokráciák.

A két ellenőrzéstípus persze csak papíron létezik tisztán, valós esetekben az elhárítás és a szelektivitás valamilyen kombinációja érvényesül. Vannak mozgalmak, amelyek esetében minden demokráciában szükséges az állambiztonsági informálódás és adott esetben az állami erőszak felhasználása visszaszorításukra (Marx 1979). Így bizonyos mozgalmakkal mindenütt foglalkoznak információszerzés céljából a különböző civil és katonai titkosszolgálatok, hiszen meghatározott társadalmi-politikai válsághelyzetben erőszak-alkalmazás révén kell stabilizálni a társadalmi-politikai rendet, márpedig ilyen válsághelyzetekben a mozgalmak egyes típusainak mobilizációja valószínűsíthető. A mozgalmak tiltakozó akcióival állandóan kapcsolatba kerül a rendőrség,

néha pedig más fegyveres erőket is felhasználnak megmozdulásaik ellen, még a modern demokráciákban is. A mozgalmi tiltakozással kapcsolatos jogviták és jogsértés esetén nagyon jelentős a különböző típusú és szintű bíróságok szerepe, főleg az állampolgári engedetlenség megítélésében.

Magyarországot az elhárítás rendszerének alkalmazása csak a legsötétebb sztálinista időszakban, illetve 1956 után néhány évig jellemezte. Ezt követően a hatvanas évektől egyre inkább erősödtek a szelektív tolerálás elemei. Ez a fejlődés azonban csak a pártelit mindenkor visszavonható engedménye volt, és nagyon határozott korlátokba ütközött a tolerancia (mindenféle tüntetés erőszakos felszámolása, a mozgalmi szervezetek és hálózatok nyilvános és legális működésének tilalma stb.). Csak a rendszerváltás folyamán, illetve azt követően intézményesítették és szabályozták normatív módon a szelektív–reformista tolerancia elveit, és teremtették meg politikai–adminisztratív feltételeit. Ma tehát a politikai–adminisztratív ellenőrzés Magyarországon a frissen kialakított szelektív toleranciára épül föl, azonban az elhárításnak masszív hagyományai vannak jelen a politikai–adminisztratív ellenőrzést gyakorló apparátusokban, és a társadalom nagy többségének politikai szocializációját is az ilyen típusú élmények határozzák meg, ami lehetővé teszi az elhárítás továbbélését bizonyos szegmensekben és szervezeti kultúrákon belül. A különféle új politikai irányzatok és a megújuló állami–adminisztratív intézmények feladata a különböző mozgalmak tiltakozó akciói feletti ellenőrzés stratégiáinak és a reakcióknak a kialakítása, és ezen belül különösen érzékeny kérdés az elhárítás továbbra is szükséges mértékének és formájának a meghatározása.

Túlzás volna azonban a magyar politikai–adminisztratív ellenőrző szervektől az elhárítás és a szelektív tolerancia olyan egyensúlyának kialakítását elvárni, amely a modern demokráciákban is csak tendenciaként létezik. Mint a nyugati mozgalmak elemzői rámutattak, az ott már régóta fennálló liberális jogi szabályozás és a más minőségű politikai kultúra ellenére állandó vitakérdés a politikai–adminisztratív ellenőrzés és reakció szerepe a mozgalmakkal kapcsolatosan (Neue soziale 1988; Raschke 1985: 359–363). Ezt a problémát persze elsősorban maguk a mozgalmak és aktivistáik tartják ébren, de szerepel a téma a szélesebb nyilvánosságban, sőt eltérő és ellentétes a megítélése néhol még a politikai–adminisztratív ellenőrzés szervein belül is (ilyen tipikus eltérés sőt olykor konfliktus támad a rendőrség vezetői és a rendőrök szakszervezetének véleménye között). A politikai–adminisztratív ellenőrzés stílusa gyorsan változhat akár egy adott konfliktuson belül is, nem beszélve arról, hogy eltérő mércéket alkalmaznak a különféle mozgalmakra és konfliktusokra. A tiltakozás kultúrája szempontjából persze világosak a választóvonalak a tüntetési jog szabályait megtartó, avagy szándékosan megsértő mozgalmi stratégiák között.

Ebben a vonatkozásban Magyarországon főleg a *Charta* nagylétszámú rendezvényeinek erőszakmentes megszervezése a jog előírásain túlmutató, a spontán kollektív cselekvést szabályozó fegyelem és együttműködés pozitív példáit nyújtotta. A másik végletet a *skinheadek* tiltakozása

és illegálisan előkészített erőszakos akcióik példázzák, és az *MDF radikálisai*, akik legális, de eldurvult és eszkalációra hajlamos tüntetéseket szerveztek például a TV és a Rádió azóta leváltott vezetői ellen. Mindkét utóbbi mozgalomnak megvan a maga „története” a tiltakozás erőszakmentes, demokratikus kultúrájának szándékos szétzilálásában, így a skinheadek a már régóta ismétlődő erőszakos „fajvédő” akciókban, az MDF-radikalizmusé pedig a taxisblokádnak elleni tüntetésben. A skinheadek és az MDF-radikálisok nem önmagában azzal jelentenek veszélyt a tiltakozás kultúrájára, hogy megsértik, hiszen a nyugati demokráciák gyakorlatában is rendszeresen megteszik ezt a különféle mozgalmak, a tiltakozási kultúra egésze emiatt még sem kerül veszélybe. A társadalmi mozgalmak politikai-adminisztratív ellenőrzése olyan feladat, amelyet a hatóságoknak és a tiltakozóknak egyaránt meg kell tanulniuk a modern demokráciákban, és ez a tanulási folyamat mindkét oldalon tévedések és eredmények sorozata. A probléma az, ha valahol hiányzik a tanulási készség, és ez sajnos előfordulhat mind a hatóságok, mind pedig a mozgalmak oldalán, ezért kell ezen a területen a nyilvánosságnak állandóan éberrel őrködni és megfelelő kritikus tömeget felvonultatnia mindkét oldal ellenőrzésére. Ilyen reakciók voltak nálunk a „Tegy a gyűlölet ellen!” kampány, vagy a „Fekete Doboz” bizonyos dokumentációi és az „Amnesty International” támogatása. A nyugati demokráciákban elterjedt, „A polgárok figyelik a rendőrséget” típusú kezdeményezések nálunk még nem bontakoztak ki igazán.

Magyarországon több konfliktus előtérbe állította azt a problémát, hogy megfelelő-e a kormányzó pártok, különösen az MDF politikai reakciókészsége a társadalmi tiltakozásra, illetve ezzel összefüggésben a politikai-adminisztratív ellenőrzés szervei felett gyakorolt politikai ellenőrzés ellentmondásosságát. A flexibilis politikai reakciókészség hiányát széles körben tudatosította a *LAÉT* népszavazási kampányának fogadtatása. Az adminisztratív reagálás mind a szociális elkötelezettségű gazdaságpolitika, mind pedig a közvetlen demokrácia vonatkozásában felmerült igényekre azt mutatta, hogy a kormányzat nem volt kész és képes a mozgalom által megfogalmazott követeléseknek még rituális módon történő elfogadására sem. Ezzel szemben éppen hogy túlzott nyitottságot és flexibilitást figyelhetünk meg a kormányzati reagálásban a *skinheadek* politikai akcióival szemben. A *Charta*, vagy a „Tegy a gyűlölet ellen” kampánya ezen a ponton megkísérli a „demokraták konszenzusát” helyreállítani, azonban — a mai német, osztrák példákkal ellentétben — hiányzik a vezető kormánykörök részéről az ilyen civil mozgalmak demonstratív támogatása.

A politikai lehetőségek struktúrája

A mozgalmak politikai terét a demokráciákban a politikai lehetőségstruktúra következő elemei határozzák meg (Kitschelt 1986):

- a) a politikai rendszer nyitottsága-zártsága
- b) a politikai szövetségek stabilitása

- c) a potenciális szövetségesek és támogatók jelenléte
- d) az elit nyitottsága és toleranciája a tiltakozással szemben
- e) a kormányzat politikai–adminisztratív ellenőrzési és végrehajtási képessége.

A politikai tiltakozással kapcsolatos konfliktusokban az első szabadon választott kormányzat meglepő zártságot és elhárító attitűdöt mutatott a taxisblokád idején a megfogalmazott társadalmi igényekkel szemben, hogy azután „gyengének” mutatkozzék saját politikájának és célkitűzéseinek érvényesítésében. Ehhez a kudarchoz hozzájárult a politikai lehetőségstruktúra nyitottsága — amely azóta tovább nőtt —, a megosztottság a politikai eliten belül, és a politikai koalíciók, így többek között a kormánykoalíció, valamint a kormány és az ellenzék közötti együttműködés instabilitása, továbbá a mozgalmak követeléseire nyitott potenciális politikai támogatók (pártok, szakszervezetek stb.) könnyen elérhető volta. A kormányzati politika merev stílusa a politikai lehetőségstruktúra nyitottsága és flexibilitása következtében így szükségképpen „gyengítette” a kormányzat politikacsinálási képességét a különféle éles belpolitikai konfliktusokban (médiák, taxisblokád, fajüldöző atrocitások stb.) a tiltakozókkal (MDF-radikálisok, taxisok és támogatóik, bőrfejúek) szemben. A kormányzati politikának ez az attitűdje a politikai lehetőségstruktúra adott szerkezetének teljes ignorálására épül, hiszen sokkal inkább a flexibilis, szelektív reagálás felelne meg a valóságos helyzetnek és lehetőségeknek, nem pedig a folytonosan kudarcba fulladó „keménykedés”.

A másik probléma a szelektív tolerancia politikai kritériumainak kialakításában és érvényesítésében van: ebben tükröződik a kormány–ellenzék megosztottság, de figyelmen kívül marad a parlamenti pártokon messze túlmutató „demokrata konszenzus” létrehozása, ami fölöttébb kívánatos lenne a politikai tiltakozás kultúrájának intézményesítése szempontjából. Sőt, a kormányzó pártok sajátos szelekciós kritériumaik érvényesülése még a közhatalom semlegességét és az erőszakmonopólium egyenlő feltételek melletti alkalmazását is kérdésessé tette bizonyos esetekben (skinheadek, médiaháború stb.). A „demokraták konszenzusát” kialakítani kívánó civil kezdeményezések sem élvezik a kormányzó pártok támogatását. Ma már persze szerencsére nem áll fenn az a korábbi politikai berendezkedést jellemző állapot, amelyben a kormányzat preferenciái „hivatalos” álláspontként érvényesültek az összes társadalmi–politikai szervezettel szemben. A kormányzati álláspont ma az egyik, valószínűleg igen lényeges eleme a sok és egymást keresztező, erősítő avagy gyengítő politikai reakciónak, amelyek a társadalmi–politikai szervezetek pluralitásából keletkeznek és érvényesülnek a nyilvánosság közvetítésével.

A *Charta* és a *LAÉT* a hiányzó vagy felületi kormányzati reagálással ellentétben széles körű visszhangot keltett a nyilvánosságban és a különféle társadalmi–politikai szervezetek részéről. Az *MDF-radikálisok* „mozgalmára” viszont komoly kormányzati reakciók érkeztek, nem beszélve a párton belüli konfliktusokban játszott szerepükről, és jelen-

tőségüknek megfelelően reagáltak rájuk itthon és külföldön is a nyilvánosság és a politikai élet különféle aktorai. A *skinheadek* botrányos „politizálása” széles körű és vegyes reakciókat keltett a kormányzatban, a nyilvánosságban és a legkülönbébb társadalmi–politikai szervezetekben. Az *Alternatív Hálózat* különféle kezdeményezéseinek egyes akciói a szubkulturális nyilvánosságban, és néhány társadalmi–politikai szervezetben keltettek valamiféle reakciót. Ezeknek a reagálásoknak a jellegét és eltéréseit a tartalom–minőség (támogatás, tiltás, tűrés), a gyorsaság (késlekedő, azonnali, elsietett), az intenzitás és a tartam (eseti, rendszeres, állandó, átmeneti) vonatkozásában kellene jellemeznünk ahhoz, hogy világosan kijelölhessük a különféle mozgalmak „helyi értékét” a kormányzat, a nyilvánosság és a különféle társadalmi–politikai szervezetek reakcióiban.

Összefoglalva eddigi fejtegetéseinket, azt állapíthatjuk meg, hogy a mozgalmi szektor már nálunk is betölti a demokratikus politikai rendszer egészének funkcionálása szempontjából alapvető szerepét, azt, hogy új politikai témákká és politikai döntésekké formálja az új társadalmi igényeket a tiltakozás révén kialakuló társadalmi–politikai konfliktusok folytonos megoldásának kényszerével. Magyarországon a monolitikus hatalomgyakorlás felbomlásztásával létrejött a politikai lehetőségstruktúrának az a dinamikus erőtere, amely a plurális demokráciákat jellemzi. A politikai pluralizmus fenntartásának és a demokratizálódásnak pedig nélkülözhetetlen feltétele, hogy kialakuljon a mozgalmi szektor különféle és ellentétes társadalmi–politikai tiltakozó mozgalmainak erőszakmentes, demokratikus tiltakozási kultúrája, amely azonban csak úgy működhet igazán, ha a jogi szabályozáson túl, a magyar politikai kultúra releváns szegmenseiben elfogadottá válik az erőszakmentes politikai tiltakozás, és kezelésére kialakulnak a politikai készségek a politikai–adminisztratív ellenőrzés szerveinél és a politikai rendszer reakcióképes aktorainál, amelyek a szelektív tolerancia maximuma és az elhárítás szükséges minimuma között kijelölik a mozgalmak tiltakozási potenciálja számára nyitva álló politikai tér folyton változó határait.

A tiltakozási kultúra kialakítása ezért a társadalom egészének és a politikai rendszer minden szereplőjének közös ügye, olyan kihívás, amely a meglévő, és persze továbbfejlesztésre szoruló, de kiindulópontként megfelelő jogi szabályozás továbbfejlesztése mellett az íratlan szabályok, magatartásformák és értékek egész sorának kidolgozását és kölcsönös elfogadásának követelményét támasztja a demokrácia és a pluralizmus fenntartásának és továbbfejlesztésének szükségességét vállaló politikai erők számára. A „demokraták konszenzusának” létrehozása nélkül, amelynek tendenciájában részes mindenki, aki alapjában képes és kész elfogadni az erőszakmentes politikai tiltakozást bármely politikai célkitűzés érdekében, csak korlátozott előrelépésre lehet számítani ezen a területen. Ez a konszenzus azonban magától nem jön létre, hanem kölcsönös tanulási folyamatok és tudatos tanulási stratégiák, valamint a folytonos konfliktusmegoldási gyakorlat talaján alakul majd ki.

HIVATKOZÁSOK

- Bilecz Endre 1987. A magyar társadalmi mozgalmak fejlődéséről. *Ifjúsági Szemle*, 4.
- Bozóki András 1992. Democrats Against Democracy? Civil Protest in Hungary since 1990. In: Szoboszlai György (ed.) *Flying Blind*. Budapest: HPSA 382–397.
- Bozóki András–Kovács Éva 1991. A politikai pártok megnyilvánulásai a sajtóban a taxisblokáid idején. *Szociológiai Szemle*, (Vol. 1) 1.
- Csapody Tamás (szerk.) 1991. *Az állampolgári engedetlenség helye az alkonnányos demokráciákban*. Budapest: T-Twins
- Diani, Mario–Ron Eyerman (eds.) 1992. *Studying Collective Action*. London: Sage
- Ebert, Theodor 1983. *Gewaltfreier Aufstand*. Waldkirch: Waldkircher
- Gábor Kálmán (szerk.) 1992. *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged: MIHKT
- Gamson, William A. 1975. *The Strategy of Social Protest*. Dorsey Homewood, Ill.
- Kitschelt, Herbert P. 1986. Political Opportunity Structures and Political Protest. *British Journal of Political Science*, (Vol. 16), 1.
- Lo, Clarence 1982. Countermovements and Conservative Movements in the US. *Annual Review of Sociology*, 8.
- Marx, Gary T. 1979. The Agent Provocateur and the Informant. *American Journal of Sociology*, (Vol. 80), 2.
- Medien und Neue soziale Bewegungen 1989. *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*. (Vol. 2), 1.
- Misztal, Bronislaw 1993. A tiltakozás politikája. *Politikatudományi Szemle*, (Vol. 2) 3.
- Molotch, Harvey 1979. Media and Movements. In: Mayer N. Zald–John D. McCarthy (eds.) *The Dynamics of Social Movements*. Cambridge Mass: Winthrop
- Neue soziale Bewegungen und soziale Kontrolle 1988. *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*. (Vol. 1) 4.
- Oberschall, Anthony 1978. The Decline of the 1960's Social Movements. In: Louis Kriesberg (eds.) *Research in Social Movements*, (Vol. 1) Greenwich: JAI Press.
- Papcke, Sven 1973. *Progressive Gewalt*. Frankfurt am Main: Fischer
- Pross, Harry 1971. *Protest*. Berlin: Luchterhand
- 1992. *Protestgesellschaft*. München: Artemis-Winkler
- Rácz József 1989. *Ifjúsági szubkultúrák és fiatalkori „devianciák”*. Budapest: Magyar Pszichiátriai Társaság
- 1992a Kortárs csoportok és politikai szocializáció. In: Csepeli György–Kéri László–Stumpf István (szerk.) *Állam és polgár*. Budapest: MTA PTI 201–213.
- 1992b *Ifjúsági szubkultúrák*. Budapest: MTA PTI 97–109.
- Rammstedt, Otthein 1978. *Soziale Bewegung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Raschke, Joachim 1985. *Soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Campus
- Rucht, Dieter 1987. Zum Verhältnis von sozialen Bewegungen und politische Parteien. *Journal für Sozialforschung*, (Vol. 27) 3–4.
- Scherer, Klaus-Jürgen 1988. *Jugend und soziale Bewegung*. Opladen: Leske
- Szabó Máté 1984. *A forró ősz. Békemozgalom, politikai tiltakozás, ellenállás az NSZK-ban*. Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó
- 1990. A feledés és az emlékezés desztalinizálása. In: Balla Bálint (szerk.) *Kifelt a szálínizmusból*. Budapest: Protestáns Magyar Szabadegyetem
- 1991a Changing Patterns within the Mobilization of Alternative Movements in Hungary. In: György Szoboszlai (ed.): *Transformations to Democracy*. Budapest: HPSA.
- 1991b Társadalmi mozgalmak a rendszerváltásban. *Társadalmi Szemle*, 11.
- 1992a The Taxi Driver Demonstration in Hungary—Social Protest and Policy Change. In: Szoboszlai György (ed.) *Flying Blind*. Budapest: HPSA

- Szabó Máté 1992b *Társadalmi mozgalom és politikai hatás*. Budapest: Politikai Kultúráért Alapítvány
- 1993a A taxisblokádnak és utóéleté-kihívás a társadalomtudományok számára. *Szociológiai Szemle*, 1.
- 1993b *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat
- (szerk.) 1989. *Politikai ökológia*. Budapest: Bölcsész Index
- Tilly, Charles 1978. *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House
- Turner, Ralph H.–Lewis M. Killian 1987. *Collective Behavior*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Zald, Mayer–N. McCarthy 1987. *Social Movements in an Organizational Society*. New Brunswick: Transaction

BRONISZLAW MISZTAL

A tiltakozás politikája — Lengyelország és Magyarország*

A POLITIKAI LEHETŐSÉGEK STRUKTÚRÁJA
A TÖRTÉNELMI KORSZAKVÁLTÁSKOR

Egy korszak kezdete

1991. november 7-én reggel hetvennégy év óta először sehol a világon nem kezdték el hivatalosan ünnepelni az orosz forradalom évfordulóját. A régi politikai berendezkedéssel együtt, amelyben a kommunisták ellenőrizték a társadalmi élet valamennyi szféráját, egyszeriben véget ért egy egész korszak. A korábbi, leninista rendszernek hírmondója sem maradt és egyetlen olyan intézmény sem, amelyet érdemes lett volna megmenteni, vagy amely a posztkommunista társadalomban használható lehetne (Malia 1991a: 27–28). A történelmi ismeretek szintjén úgy tűnhet, hogy a kommunizmus bukása az összeomlást túlélő társadalmak mindegyikében hasonló problémákat vet fel.

Érvelésem azon a feltevésen nyugszik, hogy az államszocializmus szétesésének különböző determinánsai vannak. A bomlási folyamatok a társadalom gazdasági, politikai, kulturális, szociális és normatív intézményeiben bontakoztak ki, és ezekből adódott a következményeknek az

* *Craig Jenkins* és *Bert Klandermans* alaposan átnézték a jelen tanulmány korábbi változatait és hasznos tanácsokkal láttak el, miképpen lehetne a kelet-európai országokban a politikai lehetőség-struktúrák kérdését jobban megragadni. *Charles Tilly* és *Slawomir Magala*, valamint *Janusz Mucha* felhívták a figyelmemet a kelet-európai különbségek értelmezésének problémáira. Az első bíráló megjegyzéseket tudományos hallgatóságtól, a University of Illinois Szociológia Tanszékén és a Lengyel Szociológiai Társaság krakkói szekciójától kaptam. E baráti olvasóimnak ezúton mondok köszönetet.

a *kritikus tömege*, amely megteremtette a tiltakozás politikájának fokozatosan változó környezetét és végül elvezetett az egész rendszer széteséséhez. A végeredmény, a kommunista állam leépülése, az eltérő sebességű bomlási folyamatok következménye volt.

Történelmi perspektívából tekintve „egy korszak végének” bekövetkezte, a bomlasztó tényezők sajátos struktúrájának ebben csekély a jelentősége. Szociológiai szempontból azonban „egy korszak kezdetén” a különféle meghatározó tényezők aránya fontos elem, mert megmagyarázza annak az átalakulásnak a természetét, amellyel a posztkommunista társadalmak szembetalálják magukat. A legtöbb esetben, beleértve a Szovjetuniót is, az államszocializmus hirtelen omlott össze, akkor, amikor több tényező olyan társadalmi vákuumot teremtett, amely önmagában is politikai lehetőséget kínált a társadalom erőinek.

Az elsődleges tényező az emberek elégedetlensége volt: a nép egyre kevésbé fogadta el, hogy olyanok kormányozzák, akik nem törődnek a szükségleteivel. A tiltakozás politikai ciklusainak lényegét azok a „görcsös lázadások” alkották, amelyek megelőzték az államszocializmus összeomlását. A kommunista uralomnak Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon közös tényezője volt, hogy kívülről, erőszakkal kényszerítettek egy rendszert ezekre az országokra, az érintett népek akarata ellenére. Ha akkoriban léteztek volna demokratikus politikai lehetőségek, a kommunista erőket egyik országban sem választották volna meg szabadon (Geremek 1991: 97).

A tiltakozás elhúzódó ciklusának bizonyos pontján a kommunista hatalom többé már nem tudta elrejtteni a rendszer politikai legitimitásának hiányát, és hiába próbálták meg újrateremteni akár reformokkal (mint Lengyelországban 1956-ban), akár céltalan terror útján (Lengyelország 1968, 1981 és Magyarország 1956), a társadalmat nem sikerült konszolidálni. Az újabb legitimitációra tett erőfeszítések csupán időlegesen hatottak a kollektív cselekvésre; visszaszorították azt, de nem tudták megsemmisíteni a lehetőség-struktúrának azt a magvát, amelyet a tiltakozó csoportok két évtizeden át fokozatosan hoztak létre.

A rendszer összeomlásának másik tényezője az volt, hogy a szocialista állam képessége a változtatásokra az elmúlt két-három évtizedben egyre csökkent, mígnem olyan ponthoz jutott, amikor már nem tudott sem az új követelésekkel és törekvésekkel megbirkózni, sem pedig új politikai és gazdasági programokat kifejleszteni. Az alternatív társadalmi erők egymással szövetkezett csoportjai sikerrel fordultak az egyébként politikailag megszervezetlen társadalomhoz, azt állítva, hogy nem rendelkeznek ugyan azonnali javulást hozó társadalmi és gazdasági programmal, de legalább a társadalom többségének legitim követeléseit képviselik. A kommunizmusban uralkodó antidemokratikus körülmények miatt ezek az erők nem juthattak el politikai pozícióik és programjaik kiérleléséig, ezért a köztük meglévő nagy és egyébként természetes különbségek sem mutatkozhattak meg.

Lengyelországban az államszocializmus bomlása már évtizedek óta zajlott, másutt azonban a legitimitás-mítosz felgyorsult szétfoslása csak

néhány hónapot vett igénybe, azt a következtetést sugallva, hogy a történelmi folyamatok mögött egyetemes logika húzódik meg. Ez a következtetés azonban nélkülözi az elméleti megalapozottságot.¹

További érvelésem három szintű. Először is, szerintem a posztkommunista rendszert nem olyan egyetemes forradalmi megmozdulás vezette be, amely eltörölte a föld színéről a régi intézményeket, hanem a rendszer az egész szovjet birodalomban egyidejűleg, de eltérő mértékben esett szét. Másodsor; a különböző kommunista társadalmakban meglévő politikai lehetőségek konkrét struktúrája más és más módon alakította a változás főszereplőit (mozgalmak és szervezetek), amelyek ezézt országonként különböztek egymástól. Harmadszor, a társadalom szociális, politikai, gazdasági és normatív szervezetének felbomlása más és más infrastruktúrákat hagyott hátra, és a társadalom korábbi intézményeinek összeomlása után az új szereplőknek ezekkel kell megbirkózniuk.

A társadalmi mozgalmak két elméleti értelmezésének — az erőforrások mozgósítása, illetve az új társadalmi mozgalmak felőli megközelítéseknek — az áttekintése megmutatja, hogy egyik iskola sem befolyásolta a kollektív cselekvéssel foglalkozó kelet-európai kutatásokat (Tarrow 1991: 16–17). Az 1989-es kelet-európai forradalmak korai értelmezései mindenekelőtt címkézni igyekeztek a változásokat² ahelyett, hogy elemezték volna az államszocializmusnak véget vető folyamatok szerkezetét.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy két országban, Lengyelországban és Magyarországon a meglévő strukturális viszonyok miképpen befolyásolták a tiltakozás politikáját, amely felbomlasztotta az államszocialista gazdasági és politikai rendszert, továbbá miképpen hatottak az újjáépítés stratégiáira, azt követően, hogy a hatalom kommunista birtokosai vereségük után politikai vákuumot hagytak maguk után.

A két ország kiválasztása azon a történelmi tapasztalaton alapul, hogy Lengyelországban és Magyarországon, Kelet-Európa más országaival ellentétben, megvoltak a kommunista rendszer elleni fellépés hagyományai — noha a forradalmi próbálkozások nem sokkal kezdetük után kudarcot vallottak —, emellett a társadalmi és gazdasági reform elemei mindkét társadalomban alternatív politikai, gazdasági és társadalmi választási lehetőségként fennmaradtak a kommunisták által ellenőrzött szférán kívül.³ Úgy vélem, hogy az ellenzéki véleménykülönbség mindkét országban, ha jellegzetesen más formákban is, megteremtette a változás strukturális lehetőségét, amely aztán az állami intézmények bomlásában mutatkozott meg. Az ezt követő rekonstrukciós folyamatokat a két országban más-más társadalmi erők alakították. Ez a felismerés alapozza meg tanulmányom egyik fő tézisét: „újrakezdeni a semmiből nem mindig ugyanaz”.

Másutt Kelet-Európában (az NDK-ban 1953-ban, Csehszlovákiában 1968-ban) a felkelések ellenére az állam képes volt javítani politikáján és a változó körülményekhez alkalmazkodva korlátozott támogatást szerezni, kellő legitimitást persze nem. A keletnémet és a csehszlovák rezsim képes volt egy ideig „normalizálni” a helyzetet, akár a társadalmi követeléseknek tett pénzügyi engedményekkel (Csehszlovákiában 1968

után), akár bizonyos marginális kulturális ellenzék tolerálásával (például Csehszlovákiában), vagy azzal, hogy kooptálták a fiatalokat és az értelmiséget. Csehszlovákiában és Kelet-Németországban nagymértékben elnyomó rendszerek működtek zárt politikai struktúrával. Az államilag engedélyezett szférákon kívüli politikai tevékenység személyes áldozatokat követelt, és hiányoztak a változás strukturális feltételei. A többi kelet-európai országban, Romániában, Bulgáriában és Albániában, még ezek az inkorporációs mechanizmusok sem léteztek.

Másfelől viszont Lengyelországban és Magyarországon a politikai, gazdasági és társadalmi struktúrák egyaránt tartalmazták a megalkuvás nélküli értékek, attitűdök és intézmények „csfráit”, amelyek érvényesítése viszont jelentős legitimációs nehézségekbe ütközött. Amikor a kommunizmus összeomlott, a társadalmi szervezet legalapvetőbb elemeit is újjá kellett teremteni mindkét országban. Hanyatlott a gazdaság (magas egy főre jutó adósság, túlfoglalkoztatás, függés a külföldi tőkéttől és nyersanyagellátástól, alacsony termelékenység, hanyatló GNP). A társadalmi dezintegrációt az értékrendszereken belül éleződő feszültségek jelezték. A kommunista uralom utolsó évtizedében végzett Kelet-Európa-kutatások a társadalmat igenlő értékek erőzóját mutatják, és ezt gyakran a társadalom deszocializációjának nevezik.⁴ A különböző rétegek nem éreztek semmilyen lojalitást az állam iránt, sem igényt a „közös politikai vállalkozásban való részvételre”, így azután „számottevően különböző értékek által meghatározott, politikailag élesen eltérő életformák” alakultak ki (Schöpflin 1991: 78–79).

Az „ismeretlen jövő felé vezető utak”, amelyeket Lengyelország és Magyarország választott, jóllehet látszólag hasonló pontról indultak el, különböznek egymástól. A politikai lehetőségek struktúrája a múltban — a kommunista uralom alatt és azt megelőzően —, majd pedig a kommunista rendszer összeomlását közvetlenül követő időszakban is eltérő volt. Azok a folyamatok, amelyek meghatározták a forradalmi változás alatt és után a politikai diskurzus kereteit, befolyásolták a mozgalmak intézményesülését és a változások főszereplőinek mozgásterét is.

A politikai lehetőség struktúrái és a változás képessége

A nyugati társadalomtudományban elfogadott a „politikai lehetőség struktúráinak” fogalma, amely eredetileg az idő és az erőforrások elosztásának mikro gazdasági elemzéséből származott. Az eltérő lehetőség-struktúrák fogalma azt jelenti, hogy bizonyos célok elérése függ az intézményesített körülmények meghatározott együttesétől és megköveteli a szereplőktől, hogy számottevő időt, energiát, kezdeményezést, tevékenységet, szabadságot és biztonságot ruházzanak be, lemondva egyszermind olyan javakról, mint státus, jövedelem, magánélet, szakmai karrier.⁵

Lehetőség-struktúrákon általában az erőforrásoknak, az intézményesített politikai megoldásoknak és a társadalmi mozgósítás történelmi

előzményeinek egyedi konfigurációját értjük. Ezek a struktúrák változó hatásúak lehetnek: egyes esetekben konstruktív, más esetekben pedig korlátozó befolyást gyakorolnak a tiltakozás politikájára.⁶ A politikai lehetőség-struktúra fogalma elemzési eszköz, amelynek hasznát csak akkor értékelhetjük, ha az a vizsgálódás három alábbi dimenziójában bizonyítható: módszertan (megragadja azt, amire más eszközök vagy fogalmak láthatóan alkalmatlanok), ismeretelmélet (hozzásegít a társadalmi jelenségek megértéséhez), és ontológia (a társadalmi valóság pontosabb térképe). A nyugati kapitalizmus elemzésénél ennek az eszköznek az a haszna, hogy segítségével értelmezhetővé válnak a tiltakozás ciklusai azon „korlátok és lehetőségek konfigurációinak terminusaiban, amelyek bátorítják [a kollektív cselekvést] és bizonyos formák felé irányítják” (Tarrow 1989b: 32). Következésképpen e séma alkalmazói a tiltakozás ciklusait úgy értelmezik, hogy az adott magatartási forma „helyét” kettős politikai választási lehetőség öt soros mátrixa segítségével elemzik:

- *Megnyílik* vagy *bezáródik* az intézményes részvétel lehetősége
- A politikai szövetségek *stabilitása* vagy *labilitása*
- A politikai elit a tiltakozással szemben *toleráns* vagy *intoleráns*
- A kihívó eliten belül *konszenzus* vagy *konfliktus* van
- *Támogatás a mozgalmon belülről* vagy *támogatás a mozgalmon kívülről* (Tarrow 1989b: 34).

Ez az eszköz lehetővé teszi, hogy a kollektív cselekvés dinamikáját a változás politikai folyamatával összefüggésben értelmezzük, amennyiben a társadalmi valóság magába foglalja a változás fogalmát, olyan helyzetet, amelyben a viszonyok változnak, és ahol a különböző politikai és gazdasági szereplők egymástól függetlenül tevékenykednek.

Ha a szereplők autonómiája a társadalmi változás elégséges feltétele, akkor különféle politikai lehetőség-struktúrák szükségesek a politikai ciklusok kialakulásához és a tiltakozás folyamatának szakaszokra tagolódásához, attól függően, hogy az effajta cselekvés társadalmi tere szűkül-e, vagy tágul.⁷ A politikai lehetőség-struktúrákat a társadalmi-politikai rendszeren belüli egybeeséseknek tartják, amelyek vagy felnagyítják, vagy korlátozzák a társadalmi mozgalmaknak azt a képességét, hogy közvetlenül a társadalmi térben tevékenykedve befolyásolják a rendszert. Ezeket a struktúrákat úgy tekintik, mint amelyek a mozgalmaktól függetlenül és rajtuk kívül léteznek, mint olyasfajta kapukat, amelyeken keresztül a társadalmi változások a rendszerbe áramlanak, vagy mint amelyek kívülről módosítják a politikai folyamatot.⁸ Következésképpen a nyugati társadalmi mozgalmak elemzésének (Klandermans 1990; Tarrow 1983; 1989a; 1989b; Kitschelt 1986) fő irányzata azt akarja megmagyarázni, miképpen hatnak a társadalmi mozgalmak stratégiájára és következményeire a politikai lehetőség-struktúrák különböző nemzeti változatai. Azt is feltételezik, hogy a politikai lehetőség-struktúrák meghatározzák a valószínű tiltakozási tevékenység körét⁹, más szóval a

politikai rendszer körvonalazza azt a területet, ahol a kihívók találkozhatnak a kihívottakkal és azokat a feltételeket is, amelyek között a kihívás intézményesen feldolgozható és politikai változásként megvalósítható. Következésképpen a politikai lehetőség-struktúrák vagy elősegítik, vagy akadályozzák a mozgalmak hatását.¹⁰

Ebből adódik, hogy a megnyíló politikai lehetőség-struktúra a számottevő politikai újtókézség és a meghatározó jellegű tiltakozás asszimiláló stratégiáinak előfeltétele, míg a politikai lehetőség-struktúrák bezáródása azt jelenti, hogy a tiltakozás politikája inkább konfrontációs, és hajlik a politikai patthelyzet, vagy a mérsékelt reformok előidézésére.¹¹

A politikai lehetőség-struktúrák elméleti modellje megfelel a nyugati demokráciáknak, mert megmagyarázza, miképpen „alakul a struktúra cselekvéssé”, ha kibontakozik a politikai tiltakozás. Az új társadalmi mozgalmak is, az összes többi mozgalomhoz hasonlóan, közösségük társadalmi szervezetének részét alkotják, ezért az egyéb hálózatokhoz való kapcsolódásuk segít a politikai hozzáférhetőség lehetőségeinek megteremtésében és abban is, hogy erőforrásokat szerezzenek (Offe 1985; 1987; Klandermans 1990: 136).

A RÉGI RENDSZER LEBONTÁSA

A politikai lehetőség-struktúra Kelet-Közép-Európában

A nyugat-európai politikai hagyomány kialakította a tiltakozás politikáját, — ez azoknak a szereplőknek a változó koalícióiból és szövetségeiből születt, melyek a társadalomban fellelhető lehetőség-struktúrákat keresik. A hatalom, a tudás és a vallás kiválasztása erősítette a civil társadalom autonómiáját az állammal szemben. „Az autonómia és a szférák különválása a nyugati mintáknak változatlanul meghatározó vonása és idővel a szabadságjogok kiterjesztésének alapja lett.”¹²

Ellentétben a Nyugattal, a demokrácia szervezeti gyakorlata nem alakult ki Kelet-Európában a kommunista uralmat megelőző évszázadokban sem. Az állam uralkodott a társadalmi, a gazdasági és a politikai élet felett és egy sor szférában diszkrécionális hatalmat szerzett magának anélkül, hogy a társadalom felelősségre vonhatta volna. Kelet-Európában a fő feladatot a modernizáció jelentette, de autonóm civil társadalom hiányában ezt az állam valósította meg, amely a társadalmi változások végrehajtójaként hajlott arra, hogy „az egyszerűség és kiszámíthatóság irányában tevékenykedjen [és alábecsülte] a gazdasági növekedés felülről történő előmozdításának és egy olyan vállalkozói osztály megteremtésének a nehézségét, amely aztán folyamatosan a terjeszkedés érdekében tevékenykedik” (Schöpflin 1991: 63).

Kelet-Európában az elmúlt két évszázad legnagyobb részében inkább a társadalmi osztályok, nem pedig mozgalmak vagy politikai szervezetek voltak a politikai főszereplők. Közöttük társadalmi téren csekély volt az

integrálódás: az arisztokrácia és a dzsentrivé vált burzsoázia a fogyasztás korábbi struktúráját akarta megőrizni, míg az értelmiség és a papság a társadalmi értékek termelését sajátította ki és hajlott az állammal való korporatista kiegyezésre. Következésképpen uralkodó maradt az elmaradottság mind politikai, mind gazdasági tekintetben. Mindezt csak fokozta a politikai lehetőségek vonatkozásában a parasztság (a tradicionális hordozója) és a felsőbb osztályok között állandósult békétlenség. Míg más osztályok meg tudták szerezni maguknak a rendelkezésre álló erőforrásokat, melyek révén tovább tágitották saját csoportjuk lehetőségeit, a parasztok kívül maradtak az előnyök és előjogok rendszerén, és nem jutottak hozzá a társadalmilag értékelt javakhoz.¹³

A kelet-európai társadalmak szereplői rabjai voltak a tulajdonviszonyok megkövesedett rendszerének¹⁴, amely sem az osztály, sem a hagyományok határait nem engedte átlépni és nem tűrte, hogy életképes koalíciók jöjjenek létre az egyébként dezintegrált csoportok között. Így nem tette lehetővé, hogy a politikai eliten (arisztokrácia és/vagy burzsoázia) kívül álló szereplők lépjenek fel és „megteremtsék a lehetőségeket” a Tarrow által használt értelemben.¹⁵ Így a kelet-európai társadalmakat már korábban is — és bizonyos értelemben függetlenül attól, hogy politikai életük fölött a kommunisták uralkodtak — a következetlenség vagy diszkontinuitás jellemezte, ami hátrányosan befolyásolta az egyes szereplőket abban, hogy megteremtsék vagy felhasználják a politikai lehetőségeket. Egyetértek Schöpflinnel: akár a kommunistákkal, akár nélkülük, de a második világháború után kibontakozó új politikai struktúráknak a régió tradicionális gazdasági, politikai és társadalmi elmaradottsága miatt mindenképpen nagymértékben el kellett volna „venniük a hatalmat az *ancien régime*-ek kedvezményezettjeitől a szélesebb népi részvétel érdekében” (Schöpflin 1991: 91). Szociológiai szempontból azonban kulcsfontosságú, hogy e változások olyan mértékben demokratizálják-e a politikai lehetőségek megteremtését, amely túllép a kommunizmus által ténylegesen előidézett változásokon.

A kommunista uralom négy évtizede nem teremtette meg a politikai lehetőség-struktúrákat egyetemes alapon, tehát olyan értelemben, hogy ha egyszer már kibontakozott a felkelés, akkor a szereplők képesek „az általuk választott cselekvéssel és a megkötött szövetségekkel hatást gyakorolni a saját lehetőség-struktúráikra” (Tarrow 1989b: 36). A szocialista államok szembe találták magukat azzal a dilemmával, hogy miképpen teremtsenek olyan új strukturális szereplőket, akik a jövőben a hatalom birtokosaihoz csatlakoznak, mégsem képesek arra, hogy mobilizáló erejüket a „lehetőségek megteremtésére” használják fel. A hatóságok szelektív módon nyitották ki a korlátozott, felfelé irányuló mobilitás kiskapuját a túlnépesedett vidék parasztsága, és a városi proletariátus egyes rétegei előtt. Ennek legköznapibb útja az volt, hogy ellenőrizték a felvételt a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben, ahol a helyeket a kormány által kialakított politikai preferenciák pontozási rendszere szerint töltötték be. Hasonlóképpen a kommunizmus korai szakaszában (1948–1951) és a tiltakozás időszakai (1956,

1968) után a nagyobb intézményekben bizonyos adminisztratív beosztásoknál az előléptetést a politikai hűség feltételéhez kötötték. A szakszervezetek és a vélemények megfogalmazására alkalmas egyéb politikai szerveződések létrehozását is felülről engedélyezték; egyes esetekben megkönnyítették, a társadalom más kategóriáitól viszont egyenesen megtagadták ezt a lehetőséget. A hatóságok így bizonyos politikai szereplőket megteremtettek, megkerültek és/vagy kiiktattak, mint ahogy a lehetőségeket is felülről „teremtették” meg, illetve tagadták meg. Az állam sorozatosan beavatkozott különböző társadalmi csoportok spontán alkalmazkodási dinamikájába (termelés, elosztás, tulajdon, politikai tagozódás stb.). A legtöbb ilyen makrostrukturális folyamat azonban befejezetlen maradt. A kommunista korszakban a társadalmi szereplők összefüggéstelen környezetben voltak, és a kollektív cselekvés társadalmi módosításának gyakorlatából fakadóan saját maguknak is ugyanannyira összefüggéstelen és elégtelen kulturális és politikai *habitusuk* volt (Nowak 1991: 164).

Kelet-Közép-Európa közelmúlt történelmében a politikai lehetőség-struktúrákat a kollektív szereplők számára hozzáférhető erőforrások periodikus változása hozta létre. Civil társadalom hiányában, amikor az államra hárult a változások végrehajtása, a társadalmi valóságot növekvő mértékben befolyásolták azok a folyamatok, amelyek megteremtették a „monocentrikus tömegtársadalom” struktúráit. A társadalmi tér, bár az állam szervezeti struktúrája kisajátította, a formalizált és hierarchizált társadalmi szerepektől eltekintve olyan mikrostrukturákat tartalmazott, amelyek önállóan befolyásolták a státus-különbségek hétköznapi érzékelését. Az egyének többsége az etatista rendszerhez fűződő viszonya, vagy annak közvetítése révén határozta meg identitását. A monocentrikus tömegtársadalom három strukturális rendet jelentett: szervezetit (a centralizált politikai intézmények hálózata), rétegződésit (státus-különbségek) és mikrostrukturálisit (informális kis csoportok, amelyek a formális szervezetek minden szintjén megjelentek). Ezek kölcsönösen elégtelenek voltak. Az állami beavatkozás szereplők nélküli lehetőség-struktúrákat teremtett és/vagy olyan szereplőket, akik tudatosan sajátították el az erőforrások felhasználására és társadalmi érvényesítésére való képtelenséget. Az intézményesített berendezkedés nem járult hozzá összefüggő cselekvési rendszer megteremtéséhez, és a társadalmi mozgósítás történelmi precedensei inkább az elmaradottság szorításából és nem a modernitásból fakadtak.¹⁶

Összefoglalva: amikor a kommunizmus Kelet-Európában összeomlott, a lehetőség-struktúrák megteremtését történelmi és egyidejű folyamatok egyaránt befolyásolták. A társadalmi valóságot szétszaggatták, a résztvevők számára hozzáférhető szerepeket eltorzították — és ezzel hatottak a szereplők identitására —, és a társadalom szétesését idézték elő, amennyiben a szereplők képtelenek voltak összehangolni, vagy másképpen újraformalizálni kollektív tevékenységüket.

A társadalmi élet diszkontinuitását a történelmileg és politikailag beágyazott gazdasági nehézségek, valamint a makrotársadalmi folyama-

tok befejezetlensége (nyomában a mozgósítás hullámaival) mozdította elő, ezért aztán általában a kollektív cselekvés mindig megkésettén reagált az elmaradottságra és a politikai-gazdasági helyzet következetlenségére.¹⁷ A makrosztrukturális folyamatok egy közös vonást mutattak: osztályszempontok szerint tagolták az egyes társadalmakat, de nem engedték meg az osztályoknak, hogy kihasználják a kollektív cselekvés teljes és egyébként korlátlan választékát. Röviden, a folyamatok pozíciók szakaszos rendszereit hozták létre, amelyeket úgy határoztak meg, hogy a szervezett cselekvés csak egyetlen egyre korlátozódjon (és ne fogjon át több ilyen pozíciót), mert akkor kevésbé romboló a hatása és nem képes olyan politikai lehetőségeket teremteni, amelyek önállóan a különböző társadalmi cselekvők rendelkezésére állnának.

Ezek a makrofolyamatok a következő átalakításokra irányultak:

1. Az eredetileg paraszti társadalmak proletárrá alakítása (az új munkásosztály megteremtése). E folyamat sohasem vált teljessé, mert a munkásság sohasem tett szert a társadalmi tudatosság sajátosan „szocialista” formájára, vagyis nem alakította ki a rendszer iránti hűséget.

2. Az ipari menedzserek osztályának megteremtése az államosított (állami tulajdonban lévő) létesítmények irányítása céljából, de ez sem járt teljes sikerrel, mert inkább a technokraták megalkuvó attitűdjét (mikro-racionalitás), semmint az új típusú szocialista vezetés kifejlesztését eredményezte.

3. A középrétegek megteremtését akadályozták az ingadozó adókulcsokból fakadó politikai és gazdasági hátrányok.

4. A polgárosodás, avagy a vagyonos osztály megteremtése ideológiai okokból jutott holtpontra.

5. Az értelmiség professzionalizálódását soha nem sikerült megvalósítani, ezért ez az osztály mindig csak részleges függetlenségre tett szert az állammal szemben és hajlott a korporatista alkukra.

E folyamatok a különböző államszocialista országokban eltérő mértékben bontakoztak ki. Bár mind Lengyelország, mind Magyarország nagyjából ugyanakkor lépett a posztkommunista átmenet útjára, már a nem-kommunista társadalmi erők hatalomra kerülésének útjai is nagyon különböztek egymástól.

A kollektív cselekvés és a politikai lehetőség-struktúrák felbomlása és újraszerveződése Lengyelországban

Lengyelországban két, egymást követő folyamat gyakorolt hatást a politikai lehetőség-struktúrák megteremtésére: egyfelől csoportok és egyének spontán kifejlődő tevékenysége, amely a társadalmi tudatosságból származott, másfelől pedig létrejött a hatalom megszerzésének szervezett módja. A kommunisták által elindított makrotársadalmi átalakítás arra törekedett, hogy a paraszti rétegek ellenőrzött felfelé irányuló mobilitásának ösztönzésével az ipari szférában összpontosítsa a kádereket, és ezzel megteremtse a rendszer támogatásának anyagi alapjait (Wasilewski 1988). Ezt az eljárást arra a feltevésre alapozták,

hogya ha az alacsony civilizációs körülmények közül (amelyek a különben elmaradott vidéken uralkodók voltak) a lakosság jelentős csoportjait kiemelik és a szocialista város szerényen modern körülményei közé helyezik, akkor ez automatikusan megteremti a növekvő jólét tudatoságát. Az eredmények azonban kétértelműnek bizonyultak; a munkásosztály, ahelyett, hogy urbanizálódott és proletárrá vált volna, a nem városi, nem proletár értékek hordozója lett, nagymértékben az egyenlőség és a méltányosság eszméjének a hatása alá került.¹⁸ A paraszti szektorra támaszkodás tartósította a szerves kapcsolatot az ipari bér-munkásság és mezőgazdaság nem bérből élő dolgozói között. A mezőgazdaságban fennmaradó magánszektor azonban nem tudta megszerezni a szükséges társadalombiztosítási jogosítványokat a kommunista hatalomtól, ezért elszigetelődött az államszocializmus modernizáló hatásától. Bár a kommunista hatóságok által intézményesített gazdasági folyamatok a városi környezetben felszámolták a hagyományos kapcsolatokat az osztályok, az ipari termelés és az ipari tőke között, a parasztagazdák körében a második világháború előtti osztálytagozódás jórészt megmaradt (Nagengast 1991: 19). Végül soron kibontakozott egy megosztott munkaerőpiac, ahol a bérmunkások nagy része olyan paraszt volt, aki a téli időszakban, vagy részidősként adta el munkaerejét. A huszadik század elején hasonló folyamatok voltak megfigyelhetőek Európában másutt is, mint a munkanélküliségi, a betegség elleni és a nyugdíjbiztosítás formái, valamint a paraszti háztartások életképességének megőrzési módja (Arrighi et al. 1989: 79).

Empirikus bizonyítékok mutatják, hogy Lengyelországban a rendszer támogatásának anyagi alapjai akkor bomlottak fel, amikor a társadalmi tudatban kulturális eltolódás következett be: az 1970–1980-as évtizedben a társadalom törekvéseit többé már nem a háború utáni korszak szegényes gazdasági színvonalának kiindulópontja határozta meg. Ehelyett az összehasonlítás alapjai váratlanul a nyugati társadalmak lettek (Marody et al. 1981: 317–318). A lengyelek fogyasztóként nem a saját gazdaságuk képéhez, erejéhez és árutermelési képességéhez mérték helyzetüket, hanem a Nyugat jómódú gazdaságaihoz. Azt a következtetést vonták le, hogy egyenlőek a nyugati fogyasztókkal. A gyors ütemű hanyatlás, amely az 1980-as évek gazdasági válságából fakadt, egybeesett az egyenlőség gondolatának uralkodóvá válásával. Az emberek úgy érezték, hogy nem kapnak annyit, mint amennyi megilleti őket, mert egy állítólag mindenható szereplő elveszi tőlük a megtermelt javakat és korlátozza addig kivívott szabadságjogaikat is, így a társadalom egyszerű tagjai egyikből sem részesednek. Következésképpen a társadalom arra összpontosította figyelmét, hogy miként ellenőrzi a társadalmi átalakulás folyamatát, és különösen, hogy az állam milyen foratókönyvekkel rendelkezik a válság kezelésére. Az értelmiség segítségével a társadalmi érdeklődés mintái még inkább megváltoztak, és magukba foglalták a szimbolikus kommunikáció terét is, 1980 elejére a lengyel társadalmat legalább annyira foglalkoztatta a társadalmi tér felszabadítása a pártállam uralkodó befolyása alól, mint a társadalmi struktúra bizonyos

szegmenseinek (munkások, értelmiségiek, diákok vagy parasztok) társadalmi pozíciója (Nowak 1991).

Az átalakulási program befejezetlensége indította el az első tiltakozási hullámokat 1980-ban (továbbá az 1980–1989-es küzdelmeket is), mert addigra kiderült, hogy hiányzik a támogatás egyetemes alapja, és a kulturális vonatkozású mechanizmusok spontán fejlődtek ki. Ez önmagában is a politikai lehetőség eleme lett, mert az államszocializmus kudarca a makrostrukturális folyamatok befejezésének tekintetében megmutatta: uralmi rendszerként nem képes stabilizálódni, így sebezhető a társadalmi követelésekkel szemben.

Bár a támogatás eróziója és a társadalmi tudat megfelelő átalakulása a rendszer leépülésének elégséges feltétele volt, az államszocializmus lebontásához szükség volt a civil társadalom megszilárdulására is. Az 1970-es évek közepén előrehaladt a civil társadalom kikristályosodása, amit jelentősen felgyorsított a Szolidaritás mint társadalmi mozgalom kibontakozása. A rendszert a társadalom minden része egyöntetűen feltétlenül illegitimnek tekintette. A lengyel lakosságnak kevesebb, mint 18 százaléka érezte úgy, hogy jól alkalmazkodott a rendszerhez. A lengyelek többsége a rendszert annak alapján ítélte meg, hogy miképpen bánik velük állampolgároként (Mach 1990: 202; Frentzel–Zagorska 1990: 763).

A támogatás anyagi alapjainak megteremtése kudarcot vallott tehát, és a társadalmi valóság totális kritikája arra készítette a társadalom csaknem minden rétegét, hogy azonnal az autonóm önszerveződésben keresse a gyógymódot. E folyamatnak két, gondolatilag követhető magyarázatát látom. Először is: az anyagi törekvések könnyebben hiúsultak meg, mert a nyugati orientáltságú összehasonlítás és a zsugorodó gazdasági lehetőségek között szakadék tátongott. Következésképpen az emberek idealista orientációt követtek, hogy olyan környezetet keressenek maguknak, amelyben az alternatív értékek könnyebben kifejlődhetnek és ahol a család lett a normatív támogatás nukleáris csoportja. Másodszor: mivel a gazdasági tőkét más osztályok *nem* tudták megszerezni, illetve ellenőrizni, Lengyelországban az értelmiség maradt az egyetlen társadalmi csoport, amely megőrizte befolyását a kulturális tőke fölött és ezért ahhoz az egyetlen vagyonhoz fordult, amit addig is gondozott: ez pedig a szimbolikus kultúra volt. E két tényező kombinációja idézte elő Lengyelországban, hogy a politikai lehetőség-struktúrák jobban függenek a jelképek és értelmezések együttesétől, mint a szervezeti vagy anyagi erőforrásoktól, holott másutt ez jellemzi e struktúrák megteremtését.

A tiltakozás politikája (amit a Szolidaritás korai időszakától, 1980-tól fogva hirdetett) visszájára akarta fordítani azt a filozófiai elvet, amelyen a kommunista politikai hatalom nyugodott, nevezetesen azt, hogy a politikai és társadalmi intézményekhez az emberek egyenlőtlen mértékben férhettek hozzá. Az 1980-as évek társadalmi mozgalmi igyekeztek rákényszeríteni az államot annak elismerésére, hogy a szubjektivitás, amelynek letéteményese a társadalom, konszolidálja a kollektív tudatot.¹⁹ A politikai lehetőség-struktúrákat annak eredményeképpen hoz-

ták létre, hogy egy csomópontba futottak össze a fentiekben már jelzett folyamatok. A növekvő megfosztottság folyamata már az 1970-es évek közepe óta felgyorsult és az 1980-as évek közepére érte el csúcspontját az államszocializmus termelőkapacitásának szervezetlensége miatt. Azok a makrostrukturális folyamatok, amelyeket a hatvanas évek közepére be kellett volna fejezni, a valóságban a nyolcvanas években is befejezetlenek maradtak. Az ellensúlyozó, kulturális és pszichológiai mechanizmusok a jellegzetesen szocialista kultúra megteremtésére tett erőfeszítések ellenére is kialakultak. Következésképpen a politikai lehetőség-struktúrák a szimbolikus kollektív és normatív társadalmi szöveten belül léteztek. A tiltakozás politikája az „alternatív társadalom” programjának alakját öltötte, ahol az értelmiség programadó szerepe a Nyugattal meglévő hagyományos kapcsolatainknak természetes következménye volt. Ebben a szakaszban gyakran az értelmiségiek voltak azok, akik „kinyitották” a lehetőségek addig zárt ablakait, mint például az 1980 és 1988. augusztusi sztrájkok idején is, amikor ők tartották a kapcsolatot a nyugati világgal és ezzel láthatóbbá tették a tiltakozás erőfeszítéseit, ők fogalmazták meg és adtak hangot a munkások követeléseinek.

Másfelől viszont az értelmiség beolvasztása az állami politikuskok káderállományába sohasem sikerült jelentősebb mértékben, valójában az úgynevezett „pártértelmiség” jelenléte igencsak gyenge volt és ez a csoport elszigetelődött.²⁰

Az „alternatív társadalom” programja tartalmazta a civil társadalom infrastruktúrájának kiépítését²¹, és az a tény, hogy a lengyel értelmiség éveken át folytatott eszmecsereét nyugati partnereivel, azonnal megnövelte a valós politikai lehetőségeket. A kommunista propaganda és cenzúra ugyan megpróbálta elnémítani őket, ám az eszméket, programokat és tervezett akciókat mégis azonnal nyilvánosságra hozták, terjesztették és meg is valósították, a lengyel értelmiségre egyedülállóan jellemző független kommunikációs hálózatoknak köszönhetően, és azért, mert hozzájutottak a tömegtájékoztatáshoz is. Lengyelországban a lehetőség-struktúrákat az értelmiség 1950 és 1980 közötti szakadatlan ellenzéki tevékenisége teremtette meg, ami kapcsolódott a munkásság sorozatos tapasztalatszerzéséhez, tanulásához. E lehetőség-struktúrákat nem ajándékba kapták, hanem a kommunista hatóságok elleni küzdelemben vívták ki a társadalom számos rétegeinek részvételével. Ebben a lényegét tekintve „dialektikus” küzdelemben az állam beavatkozásaival sokszor megkísérelte felbomlasztani a kollektív cselekvést, ezért ismételt újrászerveződésekre vagy a teendők újrafogalmazására volt szükség ahhoz, hogy választ adjanak a deorganizáló hatásokra (Nowak 1991).

Polgárosodás és a gazdasági lehetőségek strukturái Magyarországon

Az 1956-os szovjet katonai beavatkozás a politikai lehetőségek ablakait szorosan bezárta. A társadalom konszolidációja érdekében a magyar hatóságok a liberalizálás politikáját alkalmazták, fokozatosan tágítva a megengedett tevékenységek szféráját, de anélkül, „*hogy jogokat adnának,*

vagy tolerálnák a jogok érvényesítését, amely azután biztosítaná ezeket az új lehetőségeket és szabadságjogokat”. De sem az állampolgári jogokat nem lehetett érvényesíteni, sem a társadalom különböző szegmenseit nem lehetett konszolidálni a politikai színtéren. A politikai és a nyilvános szférák bezárása megakadályozta, hogy a különféle társadalmi érdekek szervezési elvei beérjenek és megfogalmazódjanak. Az eredmény „hibrid társadalmi valóság lett”, amelyben az egymással összeegyeztethetetlen szervezési elveket a társadalmi körülmények sajátos együttműködés gyúrtak össze, zavart és feszültségeket kelteve az élet minden területén.²² A szilárd kommunista uralom — ezt Kádár János hosszú hivatali ideje bizonyítja — képes volt „általában” megszerezni az uralkodó elit támogatását, bár a rendszer ezzel „különösen” nem rendelkezett. A legitimitás hiánya ellenére a politikai hatalom stabil volt, és ez hozzájárult egyfajta szocialista paternalizmus kialakulásához. A magyarok úgy érezték, hogy némi együttműködés a rendszerrel funkcionális és konstruktív. A rendszert az állampolgárok érdekében megtett lépések hatékonysága szempontjából ítélték meg. A korlátozott reformok eredményei ígéretesebbek voltak, mint a többi kommunista országban. 1982-re a magyar társadalom egyharmada tartotta anyagi helyzetét igen jónak, és a lakosság kétharmada úgy ítélte meg, hogy az jobb, mint gyermekkorában volt (Beskid et al. 1986: 131, 153).

Politikai lehetőségek hiányában a tiltakozás politikája nyíltan nem lépett fel a rezsimmel szemben. Ehelyett a liberalizálás politikájának fejlődése megteremtette a második gazdaságot. Ez lehetővé tette a túlmunkát a vegyes tulajdonú rendszerben, más szóval a foglalkoztatást az állami tulajdonú vállalatok gazdasági/műszaki infrastruktúráján belül, de úgy, hogy a nyereség a magán-üzemeltetők zsebébe vándorolt. A második gazdaságnak azonban volt egy kritikus tulajdonsága: feldarabolta a munkaerőpiacot (mivel a külön foglalkoztatásból nem részesedhetett az alkalmazottak összes kategóriája), és így létrejött az államhoz fűződő differenciált viszony. Becslések szerint a magyar munkaerőnek mintegy negyven százaléka jutott hozzá a jövedelem alternatív (nem állami) forrásaihoz és ezzel jobb alkupozíciókra tett szert a vezetéssel szemben, de ugyanakkor sok ellentmondással kellett szembenéznie.²³ Ezért a vegyes tulajdonviszonyok engedélyezése a szocialista tulajdon mellett differenciálta az egyes munkások osztályhelyzetét, összezavarta másokét, és felszabadította a gazdasági érdekeket az állami rendszer ellenőrzése alól. A magánszektor önmagában vált lehetőséggé, mivel módot adott az államszocializmus redisztributív rendszerének megváltoztatására, szakadatlanul csökkentette a központi államapparátusnak a kollektív státusok meghatározásában játszott szerepét, és az anyagi eredmények alapján teremtett egyéni státusokat.²⁴ A magyar rendszer lehetővé tette, hogy a gazdasági és társadalmi tőke elemi formái újratерemtsék önmagukat a liberalizálás politikájának égisze alatt. A második gazdaságban megteremtett társadalmi kapcsolatokat, hálózatokat és kötelezettségeket potenciálisan gazdasági tőkévé lehetett átalakítani, és azok azonnal intézményesültek az életstílusban. A társadalmi

tőke ezért még a kimondottan kapitalista tulajdonviszonyok hiánya ellenére is lehetővé tette, hogy a gazdasági lehetőség-struktúrák a magyar társadalmi és politikai élet megszokott elemeivé váljanak. Amilyen mértékben a lengyel rendszer konszolidálta az ipari proletariátus kollektív tudatát (amely alternatívát jelentett az államilag hirdetett ideológiákkal szemben), ugyanúgy a magyar rendszer megteremtette az egyéni autonómia anyagi alapjait. Bár az autonómia olyan körülményeket hozott létre, amelyek elvezettek a lehetőség-struktúrák kibontakozásához, arra mégsem bizonyult képesnek, hogy olyan szereplőket teremtsen, akik használják is ezeket a struktúrákat.

Végül a potenciális szereplők a mezőgazdaság spontán átalakulásának eredményeképpen jelentek meg; ezt a folyamatot „megszakított polgárosodásnak” nevezték el. Az alulról jövő forradalom nem a munkásosztály mint munkásság körében zajlott le, hanem a fokozatosan fellazuló tervgazdaságban fogyasztóvá alakult munkások körében. Az 1960-as évek közepétől a mezőgazdasági munkások mind kevésbé voltak proletárok, hanem inkább kispolgárok, akik elvesztették az államszocializmus kollektív tudatának vonatkozási kereteit és növekvő mértékben az egyéni tulajdonhoz mérték magukat. Ez az új vállalkozói szellem a *Besitzbürgertum* (a vagyonos burzsoázia) kulturális és gazdasági tradíciójának folytatása, a háború előtti Magyarországon kibontakozott kapitalista struktúra egyik fő összetevője volt. A magyar mezőgazdaság „új vállalkozói” azok köréből kerültek ki, akiknek családjai a kommunizmus előtti korszakban tehetősebbek voltak és akik nem kívántak beilleszkedni az államszocializmus bürokratikus rendszerébe. E folyamatban a parasztok tekintélyes kispolgári autonómiára tehettek szert a bürokratikus politikai központtal szemben (Manchin–Szelényi 1985: 259; Szelényi 1988, 1990a: 6).

A lakosságnak a munkásosztályhoz tartozó része több mint egy évtizeden át tartó polgárosodási folyamatával kétségtelenül a jövőbeli társadalmi változások egyik fő előidézője volt, mert a magyar paraszti osztály önálló erőfeszítésekre ösztönözte. Ugyanakkor azonban a polgárosodás kiterjedt a kommunista rendszer hatalmon lévő káder-elitjére is. Az országot gazdaságilag megnyitották a Nyugat előtt, és a bürokratikus elit megtanulta, miképpen használja fel a maga javára a szocializmus piacosodását. A látványos fogyasztás, a nyugati áruk, egyebek között az élelmiszerek hozzáférhetősége, a külföldi utak jelentették a változás első elemeit, de a régi vezető gárda gazdasági pozíciójára a legkevésbé visszafordítható hatást a lakás szerepének, értékének és hozzáférhetőségének megváltozása gyakorolta. Erre a jogi szabályozás átalakítása teremtette meg a lehetőséget. Annak a privatizációjából és áruvá alakításából, amit az államszocializmus alatt a szociális ellátás részének tekintettek, elsősorban a káderelit képviselői húztak hasznot.²⁵

E strukturális folyamatok háromféle szereplőt eredményeztek: a polgárosodott munkásokat, akik kispolgárosodásuk eredményeképp hasonlítottak a *Besitzbürgertum* rétegeire, a kommunista rendszer polgárosodott káderelitjét, amely azonban nem rendelkezett vállalkozói készség-

gekkel és passzívabb volt az anyagi/pénzügyi értékekkel szemben, ezért tagjai inkább vagyonnal igyekeztek körülbástyázni magukat, és az értelmiség, amely — különösen az utolsó két évtizedben — a káderelithez hasonló vonásokat mutatott, és lehetővé tette az asszimiláció és a kompromisszum bizonyos mértékét a két utóbb említett réteg között (Konrád–Szelényi 1990: 8). Ezek a szereplők egy idő után olyan környezetben találták magukat, ahol a rendszerből már nem lehetett újabb lehetőségeket kisajtolni; a meglévő lehetőségeket olyan belső erőforrások révén kellett feltárni, amelyeket elszakítottak közvetlen politikai környezetüktől. Magyarországon a kulturális, értelmiségi, vallási vagy más alternatív ideológiai hálózatok kapcsolata a külvilággal sokkal gyengébb volt, mint mondjuk Lengyelországban.

A magyarországi politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok nem teremtettek politikai lehetőség-struktúrákat, mert az elmúlt két évtized legnagyobb részében a politikai rendszer nagyon költségessé tette az aktivitást és a tiltakozást. Az 1989-es politikai választások utolsó percéig nem is létezett ellenzéki vagy alternatív elit. Bár a változást előidéző és az érdekek megfogalmazásához vezető viszonyok adottak voltak, a főszereplők látens állapotban rejtőztek, vagy „parkoló pályán” állomásoztak, más szóval gazdasági pozícióik lehetővé tették az egyéni gazdasági érdekeik érvényre jutását, de gyakorlatilag megghiúsították azok megszilárdítását, nem is beszélve megfogalmazásukról (Szelényi 1988; Róna-Tás 1991). A magyarok a nyugat-európai utat követték, ahol először jött a vállalkozás, és csak utána a demokrácia.

*

A szinte semmiből induló két ország között furcsa módon ott volt „konstruktívabb” az újjáépítés, ahol később kezdődött, és megelőzte a gazdasági és jogi átalakulás, és ott volt sokkal következtelenebb és bizonytalanabb, ahol előbb a politikai átalakulásra került sor. Magyarországon a társadalmi rend gazdasági alapjai szilárdak, Lengyelországban pedig ingatagok, Magyarországon marginalizálták a szélsőséges elemeket, Lengyelországban viszont veszélyesek maradtak. Magyarországon a politikai intézmények fokozatosan fejlődnek, míg Lengyelországban stagnálnak. A magyar esetben a munkások és parasztok egyre szorosabban együttműködnek az értelmiséggel, a lengyel esetben viszont a munkások szakítottak az értelmiségi szakértőkkel.

Fordította: Gáthy Vera

JEGYZETEK

¹ Ash (1990a: 78) megjegyezte, hogy a szétesés „Lengyelországban tíz évbe, Magyarországon tíz hónapba, Kelet-Németországban tíz napba telt” stb. E magyarázat részletesebb taglalását lásd még: Misztal 1990a. Több szerző foglalkozott a kommunizmus összeomlását előidéző tényezők sokféleségével: lásd Tarrow 1991: 16; Szelényi 1990b: 2–3; Habermas 1990: 3.

- ² Habermas 1990. Ezek a magyarázatok arra kerestek választ, hogy vajon az 1989-es folyamatok valójában: forradalmiak (sztálinista perspektíva); konzervatívok (leninista perspektíva); a kommunizmus alapítói által elkövetett tévedések korrekciói (reformkommunista megközelítés); véget vetnek a forradalmak korszakának (posztmodernista értelmezés), egy globális polgárháború végső győzelmét hozzák meg (antikommunista megközelítés), vagy a totalitárius rendszer Európából való végérvényes eltűnésének kezdetét jelentik (liberális értelmezés).
- ³ Braun alternatív értelmezése (1989: 117) szerint a kelet-európai országokban a megmozdulások annak a következményei, hogy a rendszer „súlyos kudarcot vallott”, képtelen volt elbánni a másként gondolkodókkal és az ellenzékkel. Az államszocialista társadalmakban folytatott politikai harcot az erős, de illegitim rendszer és a különböző ellenzéki csoportok delegitimáló kísérletei közötti dialektikus viszony segítségével magyarázza.
- ⁴ Marody (1991: 262) hangsúlyozza a „mi” és az „ők” megkülönböztetést, ami megosztó korlátokat emelt a társadalmon belül a különböző közvetítő elemek (csoportok) hiányában, erodálta a társadalmi struktúrákat, felhígította a társadalmi normákat, és emiatt a jogi szabályozást a lakosságnak csak egy kisebb része ismerte el szükségesnek, az etikai kettősség pedig lehetővé tette, hogy az egyén a kis vonatkoztatási csoportban másfajta normát kövessen, mint a társadalom egészében (társadalmi intézményekben, bürokratikus szervezetekben stb.).
- ⁵ Tarrow (1989b, 1991) felújította azt az érvelést, hogy kollektív cselekvés nem akkor következik be, amikor a népet a legjobban elnyomják, vagy a legjobban képviselik, hanem amikor a lehetőségek zárt rendszere kezd megnyílni (Eisinger 1973). A növekvő érdeklődés Tarrow szerint szükségessé teszi, hogy a kollektív cselekvés politikáját „az államhoz, a politikai csere szokásos formájához és a politikai változáshoz” való viszonyában vizsgáljuk (1989b: 26). Tarrow eredetileg azt is indítványozta, hogy ezt a fogalmat epiztemológiai eszközként alkalmazzuk a kelet-európai társadalmi mozgalmak értelmezésénél.
- ⁶ Kitschelt (1986: 58) felveti: „az összehasonlítás megmutatja, hogy a politikai lehetőség-struktúrák befolyásolják a tiltakozási stratégiák megválasztását és a társadalmi mozgalmaknak a környezetükre gyakorolt hatását. A társadalmi mozgalmak irányát ugyan teljesen nem határozzák meg, gondos összehasonlításuk azonban sokat megmagyaráz a hasonló követelésekkel különböző környezetekben fellépő társadalmi mozgalmak változatosságából, amennyiben a többi meghatározót állandónak tekintjük.” Tarrow (1991: 16) a politikai lehetőség-struktúrákat „ideiglenesen változó konstrukcióknak” tartja.
- ⁷ Tarrow szerint „a mozgósítás hullámának elindulása az általában bővülő politikai lehetőségekre adott kollektív válasznak tekinthető, amikor a kollektív cselekvés költsége és kockázata csökken, a potenciális nyereség pedig nő... Az üzleti ciklushoz hasonlóan az új helyzetre reagálnak más szereplők: egyesek utánzással, mások reaktív módon; ismét mások pedig regresszióval” (Tarrow 1991: 16–17).
- ⁸ Kitschelt és Tarrow ilyen külső, objektív módon szemléli a lehetőség-struktúrát. Kitschelt (1986: 62) például úgy véli, hogy a lehetőség-struktúrák fogalmi meghatározásának magában kellene foglalnia „a politikai rendszereknek azt a képességét, hogy a követeléseket politikai valósággá változtassák”. Ez a megoldás arra hivatott, hogy kiküszöbölje a fogalom egyoldalúságát és rámutasson „a politikai ciklus kimeneti szakaszára”, szemben állítva azt „a politikai döntéshozatali ciklusok bemeneti szakaszával”. A politikai rendszerek nyitottságát az új követelésekkel szemben a bemeneti oldalon négy tényező határozza meg: 1. a politikai spektrum gazdagsága; 2. a jogalkotó és végrehajtó szférák egymástól való függetlensége; 3. pluralista érdekközvetítés a politikai szereplők és a végrehajtó ágazat között; 4. politikai koalíciót építő folyamatok. Ugyanígy a politikai rendszereknek az a képessége, hogy változást idézzenek elő, a következőktől függ: 1. az államapparátus központosítása; 2. az államnak képessége arra, hogy ellenőrizze, koordinálja vagy teljesen kizárja a gazdasági élet szereplőit; 3. az igazságszolgáltatás viszonylagos függetlensége és hatalma (Kitschelt 1986: 63–64).

- ⁹ „Amikor a politikai rendszerek nyitottak és gyengék, asszimilatív stratégiákra csábítanak; a mozgalmak igyekeznek a megszilárdult intézmények révén tevékenykedni, mert a politikai lehetőség-struktúrák sokféle hozzáférhetőségi módot kínálnak. Ezzel szemben, amikor a politikai rendszerek zártak és számottevő kapacitással rendelkeznek a politikájuk megvalósítását fenyegető jelenségek elhárítására, akkor a mozgalmak inkább választják a szembenállás, a rombolás stratégiáját, amit a meglévő politikai csatornákon kívül hoznak összhangba” (Kitschelt 1986: 66).
- ¹⁰ Ezeknek a hatásoknak három típusát lehet megkülönböztetni: az eljárási hatások „a részvétel új csatornáit nyitják meg a tiltakozás szereplői előtt és megkívánják, hogy a követelések legitim képviselőinek ismerjék el őket”; a tartalmi hatások a tiltakozásra adott válaszbán megmutatózó politikai változásokat képviselik; a strukturális hatások jelzik „maguknak a politikai lehetőség-struktúráknak az átalakulását, amely a társadalmi mozgalmak tevékenységének eredményeképpen következik be” (Kitschelt 1986: 66–67).
- ¹¹ Kriesi (1988) egy érdekes elemzésben bemutatja, hogy miképpen lehet még tovább definiálni ezeket a lehetőség-struktúrákat az osztályok által elfoglalt különböző pozíciók értékmintáinak segítségével.
- ¹² Schöpflin 1991: 63. A kelet-európai társadalmi valóság elmaradottságához fűzött megjegyzései tömören összefoglalják ragyogó elemzését.
- ¹³ Schöpflin azt állítja, hogy az 1960-as éveket követő kompromisszum során az elit legitimációs eszközként reprodukálta a kooptálásnak azt a rendszerét, amely a hagyományos státus nagy értékéből merített (1991: 86). Arra is utal, hogy a kelet-európai parasztságot hagyományos és mélyen rögzített értékrend jellemezte. A paraszti közösségek viszonylag kicsik és elszigeteltek voltak, szigorú előírásokon alapuló értékrenddel és szilárd hierarchiákkal (Schöpflin 1991: 80–81).
- ¹⁴ Izt az érvel sok gazdaságtörténész és Kelet-Európát összehasonlító elemzés révén vizsgáló szerző alkalmazza (Chirot 1989).
- ¹⁵ Tarrow 1989b: 36. A nyugati társadalmat elemezve foglalkozik a mozgalmakkal, amelyek szerinte képesek azt a változást végrehajtani, „amelyért a politikai pártok és a reformerek saját maguktól nem mernek síkra szállni”. Ebben az értelemben a mozgalmak képesek politikai lehetőségeket teremteni az elit és a hatóságok számára, de csak akkor, ha a társadalmi valóság nem veszítette el folytonosságát, és ha a lehetőségek ablakai, amelyek kinyílnak az egyik szereplő előtt, nem csukódnak be egy másik előtt annak strukturális helyzete miatt.
- ¹⁶ „A szomorú tény az, hogy a szocializmus az összes kelet-európai államban akadályok sorát állította fel a liberális-demokratikus-plusz-vegyes gazdasági átalakulás előtt... Ezek az akadályok nemcsak a politbüro diktatorikus rendszerében rejlenek és nem is csupán a nomenklatura uralkodó osztályának jellegében és érdekeiben, hanem sok alávettett érdekeiben, attitűdjében és félelmeiben is” (Ash 1990a: 298).
- ¹⁷ Ezt az észrevételt Wladyslaw Kwasniewiecnak köszönöm meg. Megerősítik a gazdasági formációk világrendszer szemléletű kutatói is. Az európai munkásmozgalom legfőbb gyengéje „pontosan abban a tényben keresendő, hogy a kapitalista centralizáció és racionalizáció folyamata nem jutott el elég messze” (Arrighi et al. 1989: 77–80). A szélesedő és mélyülő proletarizálódás kezdte fenyegetni a társadalom tagjai által megszo- kott munka és életvitel mintáit, és ezzel tiltakozó akciókat váltott ki, amelyek inkább a múlt mint a jövő feltételezett következetlenségeire reagáltak. A „rég” és az „új” társadalmi mozgalmak közötti fő különbség Offe (1985) szerint az, hogy az utóbbiak inkább a jövő problémáit érzékelik.
- ¹⁸ Marody bemutatja, hogy az emberek az egyenlő lehetőségek ígérete miatt hittek a szocialista átalakulásban. Arra számítottak ugyanis, hogy mindenki képes lesz bármit elérni, és a társadalom tagjait minden megilleti majd (1991: 30–31).

- ¹⁹ Bielsiak és Hick bemutatják: az 1980-as követelések arra összpontosítottak, hogy garanciákat kapjanak „olyan politikai változásokra, amelyeket már korábban bevezettek, de aztán visszavontak. Az államtól csak úgy lehetett bármilyen garanciát kicsikarni, ha megváltoztatták az uralom struktúráját, mivel a garanciáknak meg kellett teremteniük a társadalom azon intézményeit, amelyek képesek figyelemmel kísérni a politika kialakítását és végrehajtását” (Belasiak–Hick 1990: 498).
- ²⁰ Kwasniewicz (1991) legújabb tanulmányában elismeri, hogy az uralkodó elit Lengyelországban elvesztette kapcsolatát a valósággal és nem voltak értelmiségi támogatói.
- ²¹ Frentzel-Zagorska azzal érvel, hogy a Szolidaritásnak sikerült a hivatalostól különböző tudatosságot teremtenie a nyilvánosság szférájában és ezzel új programot adott a civil társadalom megteremtésének, amely lényegesen különbözött a demokratikus társadalmi rendekben ismertektől (1990: 768–769). Godwyn viszont hangsúlyozza, hogy nem annyira a társadalmi tudatosság tette lehetővé ezt a programot, hanem a megvalósítás ismerete, amit ő tapasztalatinak nevez. „A lengyel munkások megpróbálták megteremteni egy független civil társadalmat... A munkások figyelmüket... továbbra is önmagukra összpontosították... arra a hatalmas potenciális választói tömegre, amit maga a lengyel munkáosztály képviselt” (1891: 368).
- ²² A hibrid valóság és a zűrzavaros szervezési elvek fogalma Hankisstól származik (1991: 177).
- ²³ Burawoy 1985:192. Hankiss elmagyarázza, miképpen zavarodtak össze az egyszerű állampolgárok egy ilyen helyzetben: „Reggel az állami vállalat alkalmazottaként dolgoztak és alkalmazkodniuk kellett a tervgazdaság és a redisztributív gazdaság logikájához; délután a második gazdaságban robotoltak független kistermelőként vagy vállalkozóként, és a piac törvényeit tartották be; ha engedélyekre volt szükségük, elmentek a városi tanácsba és eljártszották az etatista-bürokratikus rendszer alázatos alattvalójának szerepét; ha a gyermekeiknek helyet akartak egy jó egyetemen, pártfogóikhoz kellett fordulniuk, ügyesen előadva kliens szerepüket. Mindez egymástól radikálisan különböző, összeegyeztethetetlen logikát, játékszabályokat jelentett. Olyan nagy volt a zűrzavar a szerepek és a viselkedés logikája között, hogy az emberek nehezen tudták követni és nehezen érintkeztek másokkal” (Hankiss 1991: 181).
- ²⁴ Kornai 1990: 264; Stark 1990: 356. Szelényi az alábbiakban foglalja össze: „A magyar gazdaság viszonylagos sikereit az 1970-es évek végén és az 1980-as évek első felében nem kis mértékben annak köszönhetjük, hogy a magyar rendszer toleráns volt a kisvállalkozások iránt. Bizonyos jelek szerint a gazdaság állami szektorát tekintve a magyar tervezők nem nyújtottak sokkal jobb teljesítményt lengyel kollégáiknál... Magyarország elkerülte a gazdasági összeomlást, mert a magyar tervezők kevesebbet fektettek be és többet használtak fel a fogyasztási javak vásárlására, és ügyeltek a második gazdaság jó kedélyére. Ami a legfontosabb, a családi mezőgazdasági termelésből és az egyéb magángazdasági forrásokból származó jövedelem szétfőrdözött a magyar munkáosztályt és elterelte a figyelmét a »termelés szintjén« mutatkozó problémákról. A magyar munkások, akik nagyon jól tudták, hogy az élet a munkaidő után kezdődik és tényleges megélhetésüket a háztáji telken, vagy az esti munkában kell megkeresniük, nem is értették meg lengyel szaktársaikat a szakszervezeteikkel, üzemi gyűléseikkel. Ezért általában véve a második gazdaság gazdaságilag, társadalmilag és politikailag is nagyon sikeresnek bizonyult: jóvoltából a magyar gazdaság működőképes, a politikai rendszer legitím és a társadalom elégedett maradt” (Szelényi 1988: 40–41).
- ²⁵ A kommunista elit számára nagy gazdasági esélyt kínált az a jogi lehetőség, hogy lakást vehetett, mert fontos árucikkkel léphetett a piacra. Magyarországon az elit családi házakat épített (Lengyelországban az állami tulajdonú bérházak lakásait vásárolta meg). A kommunista tisztségviselők lettek a lakáspiac első szereplői, akik valójában elindították a telekspekulációt, kisajátították az értéknövekményt és azt a gazdaság más szektoraiba, például vidéki telkekbe fektették be. Lásd Misztal 1990b; Tosics 1987; Pickvance 1988; Konrád és Szelényi 1990.

HIVATKOZÁSOK

- Arrighi, Giovanni–Terence K. Hopkins–Immanuel Wallerstein 1989. *Antisystemic Movements*. London: Verso
- Ash, Timothy Garton 1990a *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. New York: Random House
- 1990b *The Uses of Adversity*. New York: Vintage
- Bakuniak, Grzegorz–Krzysztof Nowak 1984. Proces kształtowania się świadomości zbiorowej w latach 1976–1980. In: Stefan Nowak (ed.) *Spoleczeństwo polskie czasu kryzysu*. Warsaw: University of Warsaw Press, 209–241.
- Beskid, Lidia et al. 1986. Deprywacja materialnych warunków życia w Polsce i na Węgrzech (Deprivations of material living conditions in Poland and Hungary). *Studia Socjologiczne*, 3, 131–153.
- Bielasiak, Jack–Barbara Hicks 1990. Solidarity's Self-Organization: The Crisis of Rationalist and Legitimacy in Poland, 1980–81. *East European Politics and Societies*, (4) 3, 489–512.
- Bozóki, András 1988. Critical Movements and Ideologies in Hungary. *Sudosteuropa*, 7–8, 377–388.
- 1990. *Negotiated Revolution: Constitutional Change and Political Transition in Hungary*. (Manuscript.)
- Braun, Aurel 1989. Dissent and the State in Eastern Europe. In: C.E.S. Franks (ed.) *Dissent and the State*. Toronto: Oxford University Press
- Burawoy, Michael 1985. *The Politics of Production*. London: Verso
- 1989. Reflections on the Class Consciousness of Hungarian Steelworkers. *Politics and Society*, (17) 1, 1–35.
- Burawoy, Michael–Pavel Krotov 1992. The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. *American Sociological Review*, (57) 1, 16–38.
- Chirot, Daniel (ed.) 1989. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press
- Eisinger, Peter K. 1973. The Conditions of Protest Behavior in American Cities. *American Political Science Review*, 67, 11–28.
- Fehér, Ferenc–Ágnes Heller 1990. From Totalitarian Dictatorship through „Rechtsstaat” to Democracy. *Thesis Eleven*, 26, 7–19.
- Fehér, Ferenc–Ágnes Heller–György Márkus 1983. *Dictatorship Over Needs. An Analysis of Soviet Societies*. New York: Basil Blackwell
- Frentzel-Zagorska, Janina 1990. Civil Society in Poland and Hungary. *Soviet Studies*, (40) 4, 759–777.
- Frentzel-Zagorska, Janina–Zagorski Krzysztof 1989. East European Intellectuals on the Road to Dissent: the Old Prophecy of a New Class Re-examined. *Politics and Society*, (17) 1, 89–99.
- Friskie, Andrzej 1990. The Polish Political Scene. *East European Politics and Societies*, (4) 2, 305–341.
- Geremek, Bronislaw 1991. Between Hope and Despair. In: *East Europe... Central Europe... Europe*. Stephen R. Graubard (ed.), Boulder: Westview Press, 95–115.
- Goodwyn, Lawrence 1991. *Breaking the Barrier. The Rise of Solidarity in Poland*. New York: Oxford University Press
- Habermas, Jürgen 1990. What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. *New Left Review*, 183, 3–21.
- Hankiss, Elemér 1988. The Second Society. Is There An Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary? *Social Research*, 55, 1–2, 13–43.

- Hankiss, Elemér 1991. In Search of a Paradigm. In: Stephen R. Graubard (ed.) *East Europe...Central Europe...Europe*. Boulder: Westview Press, 165–197.
- Kitschelt, Herbert P. 1986. Political Opportunity Structure and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies. *British Journal of Political Science*, 16, 57–85.
- Klandermans, Bert P. 1990. Linking the „Old” and the „New”: Movement Networks in the Netherlands. In: Russel J. Dalton and Manfred Kuechler (eds.), *Challenging the Political Order. New Social and Political Movements in Western Democracies*. New York: Oxford University Press
- Konrád, György–Iván Szelényi 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Brighton, Engl.: Harvester Press
- — 1990. *Intellectuals and Domination in Post-Communist Societies*. (Unpublished manuscript.)
- Kornai, János 1990. Socialist Transformation and Privatization: Shifting from a Socialist System. *East European Politics and Societies*, (4) 2, 255–304.
- Körösenyi, András 1988. The emergence of plurality trends and movements in Hungary's society in the mid-1980s. *Sudosteuropa*, 11–12, 634–649.
- Kriesi, Hanspeter 1988. The Mobilization Potential of New Social Movements: Its Structural and Cultural Basis. In: Mats Friberg (ed.) *New Social Movements in Western Europe*. Goteborg, Sweden: United Nations University, European Perspectives Project 1986–1987.
- Kwasniewicz, Władysław 1989. Sociological Dilemmas of Intelligentsia. The Case of Poland. Paper presented at the International Conference on Marxist and Non-Marxist Theories of Social Differentiation; Poznan, November 1989.
- 1991. „Planowane zmiany społeczne a procesy żywiołowe. Paper presented at the conference: The Strategies of socio-economic change in Poland. Warsaw: Polish Sociological Association.
- Mach, Bogdan W. 1990. Autoidentyfikacja a samowiedza społeczna. In: Edmund Wnuk-Lipinski (ed.), *Grupy i Wiezi Społeczne w Systemie Monocentrycznym*. Warszawa: Polska Akademia Nauk.
- Malia, Martin 1991a The August Revolution. *The New York Review of Books*, (26) Sept., 22–28.
- 1991b To The Stalin Mausoleum. In: *East Europe...Central Europe...Europe*. Stephen R. Graubard (ed.) Boulder: Westview Press
- Manchin, Róbert–Iván Szelényi 1985. Theories of Family Agricultural development in Collectivized Economies. *Sociologia Ruralis*, 3–4.
- Marody, Mirosława 1991. Miec aby byc. In: Janusz Mucha et al. (eds.) *Spoleczenstwo polskie u progu przemian*. Wrocław: Ossolineum
- Marody, Mirosława et al. 1981. *Polacy 1980*. Warszawa: University of warsaw Press
- Marody, Mirosława (ed.) 1991. *Co nam zostalo z tych lat... Spoleczenstwo polskie u progu zmiany systemowej*. London: Aneks
- Mason, David S. 1989. Solidarity as a New Social Movement. *Political Science Quarterly*, (104) 1, 41–58.
- McAdam, Doug 1990. *Political Opportunities and Framing Processes*. Paper presented at the workshop on Social Movements, Framing Processes and Opportunity Structures, Berlin
- Melucci, Alberto 1984. An End to Social Movements? *Social Science Information*, (23) 4–5, 819–835.
- Miształ, Bronisław 1988. Social Movements of the Core and the Periphery. *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, (24) 1, 65–82.
- 1990a Alternative Social Movements in Poland. In: Louis Kriesberg (ed.), *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, vol. 12, JAI Press, 67–88.

- Misztal, Bronisław 1990b The Commodification of Housing Under the State Socialist Welfare Policies in Poland. In: Willem Van Vliet (ed.) *International Handbook of Housing*. Greenwood, Conn: Greenwood Press
- 1991. An Intellectual Vis a Vis the Breakdown of the Etatistic Order. Between Misunderstanding of the Past and Misinterpreting the Future. *Litteraria Pragensia*, 1.
- 1992. Between the State and Solidarity. One Movement, Two Interpretations—the Orange Alternative Movement in Poland. *British Journal of Sociology*, (43) 1, 55–78.
- Morawski, Witold 1980. Society and Strategy of Imposed Industrialization. *Polish Sociological Bulletin*, 4.
- Mucha, Janusz et al. (eds.) 1991. *Spoleczenstwo polskie u progu przemian*. Wrocław: Ossolineum
- Nagengast, Carole 1991. *Reluctant Socialists, Rural Entrepreneurs, Class, Culture and the Polish State*. Boulder: Westview Press
- Nowak, Krzysztof 1991. Dekompozycja i rekompzycja dzialan zbiorowych a przemiany systemu dominacji: Polska lat osiemdziesiatych. In: Janusz Mucha et al. (eds.) 1991. *Spoleczenstwo polskie u progu przemian*. Wrocław: Ossolineum
- Nowak, Stefan 1989. The Attitudes, Values and Aspirations of Polish Society. *Sisyphus, Sociological Studies*, 5, 133–163.
- O'Donnel, Guillermo–Philippe C. Shmitter 1986. *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press
- Offe, Claus 1985. New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. *Social Research*, (52) 4, 817–868.
- 1987. The Utopia of the Zero-Option. Modernity and Modernization as Normative Political Criteria. *Praxis International*, (7) 1, 1–24.
- Pickvance, Chris G. 1988. Employers, Labour Markets and Redistribution under State Socialism. An Interpretation of Housing Policy in Hungary. *Sociology*, (22) 2, 193–214.
- Róna-Tás, Ákos 1991. *The New Political Elite in Hungary: Some Intellectuals' Road to State Power*. Paper deleivered at the Annual Meeting of the Pacific Sociological Association, Irvine, Ca 1991.
- Rychard, Andrzej–Antoni Sulek 1988. *Legitymacja: klasyczne teorie i polskie doswiadczenia*. Warsaw: PTS and Uniwersytet Warszawski
- Schöpflin, George 1991. The Political Traditions of Eastern Europe. In: Stephen R. Graubard (ed.) *East Europe... Central Europe...Europe*. Boulder: Westview Press, 59–95.
- Stark, David 1990. Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan? *East European Politics and Society*, (4) 3, 351–392.
- Sulek, Antoni 1989. Life Aspirations of Polish Youth: Intergenerational Stability and Generational Changes. *Sisyphus. Sociological Studies*, 6, 189–207.
- Szabó, Máté 1988a Neue Soziale Bewegungen in Ungarn. In: Wolfgang Luthardt and Arno Waschkuhn (eds.), *Politik und Repraesentation*, Marburg: SP, 302–317.
- 1988b New factors in the Political Socialization of Youth in Hungary: the Alternative Social Movements and Sub-Cultures. *Praxis International*, (8) 1, 26–34.
- 1990. Changing Patterns of Mobilization in Hungary Within New Social Movements. (Manuscript.)
- Szelényi, Iván 1987. The Prospects and the Limits of the East European New Class Project: An Auto-critical Reflection on The Intellectuals on the Road to Power, *Politics and Society*, 15.
- 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison, Wi.: The University of Wisconsin Press
- 1990a Hungary 1989. *East European Politics and Societies*, (4) 2, 208–211.
- 1990b Alternative Futures for Eastern Europe: The Case of Hungary. *East European Politics and Societies*, (4) 2, 231–254.

- Szelényi, Iván–Robert Manchin 1987. Social Policy and State Socialism. In: Gosta Esping-Anderson, Lee Rainwater and Martin Ray (eds.) *Renewal in Social Policy*. New York: Sharpe
- Szelényi, Iván–Bill Martin 1988. Three Waves of New Class Theories. *Theory and Society*, 17, 645–667.
- Tarrow, Sidney 1983. *Struggling to Reform: Social Movements and Policy Change During Cycles of Protest*. Ithaca, NY: Cornell University Press (Western Societies Paper, No. 17.)
- 1989a *Democracy and Disorder. Protest and Politics in Italy 1965–1975*. New York: Oxford University Press
- 1989b *Struggle, Politics and Reform. Collective Action, Social Movements and Cycles of Protest*. Ithaca, NY: Cornell University Press (Western Societies Paper, No. 21.)
- 1991. Aiming at a Moving Target: Social Science and the Recent Rebellions in Eastern Europe. *Political Science and Politics*, March, 12–20.
- Tosics, Iván 1987. Privatization in Housing Policy. The Case of Western Countries and that of Hungary. *International Journal of Urban and Regional Research*, 11, 61–87.
- Touraine, Alain 1988. *Return of the Actor. Social Theory in Post-Industrial Society*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Wasilewski, Jacek 1988. Społeczeństwo polskie, społeczeństwo chłopskie. *Studia Socjologiczne*, 1.
- 1990. Bureaucratic elite recruitment in Poland. *Soviet Studies*, (42) 4, 743–757.

VITA

POLITIKAI POLARIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON

Az utóbbi években mind a politikai, mind a tudományos viták homlokterébe került a baloldal–jobboldal meghatározásának kérdése. E problémának a posztkommunista rendszerekben kialakuló új pártstruktúrák vizsgálata különös aktualitást adott. A publicisztikai vitákban elterjedt az az álláspont, hogy a baloldal–jobboldal megkülönböztetés veszített érvényességéből. Körösi András alábbi vitaindító tanulmánya ezt az értékelést vonja kétségbe, s tanulmányához szerkesztőségünk szakmai hozzászólásokat vár.

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS

Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta*

Újra divatba jött az a nézet, amely szerint „baloldal” és „jobboldal”, ha valaha alkalmas volt is a politikai paletta leírására, ma már semmiképpen sem az. A kortárs politika kilépett a bal–jobb tagoltsággal leírható körből, meghaladta azt. A baloldal és jobboldal kategóriái elavultak, s nem sokra jutunk velük, ha a politikai paletta értelmezésére vállalkozunk.

Ez a nézet nem új keletű. A két világháború idején a „harmadik út” vitában, majd az 1950–1960-as évek fordulóján, a jóléti konszenzus kialakulása, a „social engineering” aranykora idején minden probléma és konfliktus pusztán technikai-szakszerűségi problémának tűnt és a társadalmelemzők az „ideológia végéről”, a nemzetközi trendeket tekintve a nyugati és a keleti rendszerek közötti „konvergenciáról” beszéltek. Később, az 1970-es évektől a hagyományos konfliktusmezőn túlmutató „posztmaterális” értékrend térhódítása nyomán kezdték ismét emlegetni a bal és jobb kategóriáinak a háttérbe szorulását.

A bal és jobb kategóriáinak az elutasítása ma különösen a kelet-európai politikában és a „posztkommunista” politika elemzésekor jelentkezik. Így van ez Magyarországon is, ahol sokan kétségbe vonják, hogy a bal és jobb kategóriái alkalmasak a kialakult pártpolitikai paletta elemzésére.¹

Egyik fő tézisem, hogy baloldal és jobboldal kategóriái továbbra is az európai politika alapvető fogalmi rendjét és viszonyítási rendszerét alkotják. Ezzel foglalkozik írásom első része.

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Collegium Budapestnek, ahol posztdoktori ösztöndíjasként lehetőségem nyílt e tanulmány megírására.

Második tézisem, hogy baloldal és jobboldal az újra plurálissá vált magyar politikában sem értelmetlen fogalmak, sőt: annak alapvető kódrendszerét jelentik. Az 1990-es évek elején Magyarországon is a bal–jobb tengely vált a politikai verseny legfontosabb dimenziójává. Ezt kívánom igazolni írásom második részében.

BAL ÉS JOBB NYUGAT-EURÓPÁBAN

Pragmatikus és ideologikus politika

Baloldal és jobboldal alapvető kódrendszert jelentenek abban az *ideológiai mezőben*, amelyben az európai politika elhelyezkedik. Nem alkalmasak azonban minden politikai konfliktus értelmezésére. A politikai konfliktusokat két ideáltípus, a *pragmatikus* és az *ideologikus* konfliktus-típus által kifeszített skálán értelmezhetjük. A baloldal és jobboldal fogalmainak az érvényességi köre addig terjed(het) a politikában, ameddig az ideológia határai. Minél ideologikusabb a politika, annál inkább *releváns* a baloldal és jobboldal fogalma. Minél pragmatikusabb a politika, annál kisebb a magyarázó erejük.

Az európai politikában azonban — eltérően az angolszász világtól — igen nagy az ideológiák szerepe. A politikai *kódrendszer* a pragmatikus jellegű követelések vagy konfliktusok nagy részét is *ideologikus mezőben* értelmezi. Ezt a mezőt a *baloldal–jobboldal* ellentéte határozta meg. A politikai verseny, a pártpolitika logikája következtében a politikai szereplők ideologikusan értelmezik a politikai konfliktusok nagy részét. A pragmatikus–ideologikus skálán elhelyezhető politikai konfliktusokat a politikai verseny logikája is a skála ideologikus oldala irányába „tolja”. Az alábbiakban az ideológiai konfliktusok terepét, az ideológiai mezőt értelmezzük. Az európai politikai hagyományban az ideológiai mezőt a baloldal–jobboldal tradíció kettőssége feszíti ki.

Az ideológiai mező: bal- és jobboldal

A jobboldal és baloldal fogalmi ideológiai, világnézeti tradíciókat jelölnek, amelyek az emberről, a világról és a helyes társadalomról alkotott eltérő eszmékre és nézetrendszerekre épülnek. Baloldal és jobboldal olyan általános világkép, világfelfogás, amelynek kimondott vagy ki nem mondott filozófiai gyökerei a racionalista, „progresszív”, illetve a „konzervatív” filozófiában rejlenek. Nem egységes politikai ideológiákról vagy eszmekörökről van szó, hanem értékek és elvek együtteséről, de elsősorban a politikával és az emberrel kapcsolatos gondolkodásmódról és attitűdről. Az egyes politikai korszakokban e gondolkodásmód, attitűd alapján születnek a koherens politikai nézetrendszerek, az egyes konkrét szituációkban felmerülő kérdésekre és konfliktusokra pedig a konkrét politikai válaszok.

Fordítsuk figyelmünket a baloldal és jobboldal fogalmaira. Mit is értünk a mai politikában bal-, illetve jobboldalon?

A *baloldal* a francia felvilágosodás és forradalom szellemi-politikai hagyományait követi: a racionalista világkép, a konstruktivista gondolkodás (Hayek 1976), a társadalom megjavíthatóságába vetett hit és politikai radikalizmus jellemzi. Hisz a társadalmi egyenlőség, az emberi jogok, valamint a politikai és társadalmi demokrácia korlátlan kiterjeszhetőségében — materiális értelemben is, így a jóléti demokrácia híve. Társadalmi kérdésekben „liberális”, azaz például halálbüntetés-ellenes és abortuszpárti. Az emberi jogi liberalizmus az utóbbi évtizedekben a viselkedési devianciák (pl. homoszexualitás) társadalmi elfogadásáért, azaz a konformizmus ellen harcol. A modern baloldaliság világi, internacionalista, városi kultúrát hordoz.

A századfordulótól gazdasági és érdekkonfliktusokban is kialakult egy hagyományos baloldali álláspont. A munkaügyi konfliktusokban a munkaadókkal szemben inkább a munkavállalók oldalán áll, s gyakran szoros viszonyt tart fenn a szakszervezetekkel.

Kül- és védelmi politikában a kortárs — az 1945 utáni — baloldal gyakran igen „puha” álláspontot képvisel: például a nyolcvanas évek első felében Nyugat-Európában egy sor baloldali párt és mozgalom az egyoldalú katonai leszerelés (esetleg a semlegesség) híve, illetve az antinukleáris mozgalmak támogatója volt.

A modern politikában a szociálliberalizmus és a szociáldemokrácia a demokratikus baloldaliság legfőbb hordozója. Nyugat-Európában a szociáldemokrata és szocialista pártok képviselik, de ide tartozik az angol Munkáspárt is. A szélsőbalt a kommunista pártok jelentik. Az új posztmateriális értékeket a politikai palettán a zöldek képviselik. A kortárs liberális pártok egy része is a politikai baloldalhoz tartozik.

A *jobboldal* ezzel szemben konzervatív világképre épít: a racionális emberi cselekvésnek a korlátait, a szokásoknak és tradícióknak pedig a jelentőségét hangsúlyozza. A baloldali radikalizmussal szemben a társadalomfejlődés vonatkozásaiban evolucionista, az intézményi változások lehetőségeit illetően reformista, ideológiailag pedig antiutópista. A társadalmi egyenlőtlenséget és tagolódást szükségszerűnek tartja. A rend és az autoritás híve. A demokrácia korlátlan kiterjesztésével szemben az alkotmányosságot tekinti garanciának, miközben védelmezi az állami autoritást mint a polgári társadalom politikai-jogi garanciáját.

Kül- és védelmi politikáját a „keményebb” vonal jellemzi. Az ideológiai palettán a jobboldalon jelenik meg a vallásfelekezeti alapon alapuló politika és a 20. században a nacionalizmus is. A modernséggel szemben inkább tradicionalista (a városival szemben inkább vidéki) kultúrát és értékeket hordoz.

Társadalmi kérdésekben konzervatív (pl. abortuszellenes, halálbüntetéspárti). A modern ipari konfliktusokban a munkavállalókkal szemben a munkaadói oldalt, az „üzleti köröket” képviseli. De sokáig a jobboldalon foglaltak helyet az agrártársadalmat képviselő agrárpártok is.

A mai Nyugat-Európában a mérsékelt jobboldaliságot elsősorban a konzervatív és kereszténydemokrata pártok képviselik, de ide tartoznak a francia gaulleisták és a hagyományos liberális pártok (Körösi 1989). (Bal- és jobboldal néhány jellemzőjét foglalja össze a 2. táblázat.)

Egy vagy többdimenziós politikai mező

Bal és jobb tehát egymással szemben álló ideológiai tradíciókat jelentenek. A gyakorlati politikában azonban ritkán találkozunk tiszta képletekkel. Baloldali és jobboldali politikai elemek gyakran összerosódnak, illetve *inkonzisztens* módon jelennek meg egy-egy politikus vagy politikai párt szótárában. (Az inkonzisztencia problémakörére később visszatérek.) Az ötvenes-hatvanas évek ideológiai apályának időszakától kezdve (Bell 1960) újra és újra felmerülő és egyre elfogadottabb álláspont, hogy a hagyományos baloldal és jobboldal fogalmi egyre kevésbé alkalmasak a politikai paletta leírására.

Jelen munka szerzője nem osztja ezt az álláspontot, és úgy véli, hogy az európai politikában a bal és jobb kategóriáinak magyarázó ereje nem vesztett jelentőségéből (még ha az ideológiai polarizáció mértéke csökkent is az 1940-es és 1960-as évek közötti időszakban). A pártok és a politikai irányzatok empirikus tarkaságában tiszta képletek korábban is csak ritkán adódtak és ma sem gyakoriak. Bal- és jobboldal azonban a 20. századi modern demokráciák korszakában a pártpolitika és a politikai hovatartozás legfontosabb vonatkoztatási (értelmezési) kerete, a pártok közötti *verseny* dimenziója.²

Kérdés azonban, hogy lehetséges-e a politikai irányzatokat egyetlen dimenzióba — a baloldali–jobboldali tengelyhez — illeszteni? Ez a politikai vélemények és orientációk *konzisztenciájának* a kérdése (Almond–Powell 1978: 26–28). Ha valakinek az egyik kérdésben elfoglalt álláspontja nincs kapcsolatban egy más kérdéstről vallott véleményével, akkor *inkonzisztens* véleményegyüttesről van szó. Ilyen „inkonzisztens” véleményegyüttes az, ha például az egyház társadalmi befolyásának védelméhez a nagyobb szociális egyenlőség követelése társul.

Ha az állampolgárok véleményegyüttese a politikai konfliktusok különböző dimenzióban inkonzisztens módon alakul, nem illeszkedik egymáshoz, akkor a társadalom politikai preferencia-térképe *többdimenziós*. Nem, vagy nem kizárólagosan a baloldali–jobboldali skála alkotja a pártok közötti verseny dimenzióját.

Ha viszont valakinek az egyik kérdésben elfoglalt álláspontja kapcsolatban van más kérdésben kialakult preferenciáival, akkor *konzisztens* véleményegyüttesről van szó. Például ha a nagyobb szociális egyenlőség programjához az abortusz lehetőségének a szélesítése vagy a homoszexuálisok jogegyenlőségének követelése társul, „konzisztens” baloldali álláspontról van szó.

Ha az állampolgárok legtöbbje koherens véleményegyüttesrel (politikai attitűdök koherens együttesével) rendelkezik, és ezek azonos módon illeszkednek egymáshoz, akkor az adott társadalom teljes poli-

itikai preferencia-térképe egyetlen dimenziót alkot. Ilyen dimenzió a bal–jobb politikai skála.

De belesűrítethető-e a politikai konfliktusok egyetlen, baloldali–jobboldali dimenzióba? A politikai mező egy vagy többdimenziós jellege attól függ, hogy a politikai tagoltság különböző dimenziókban elfoglalt politikai pozíciók között van-e konzisztencia. Nézzük a két szélső esetet.

Ha egy társadalomban a szavazók koherens véleményegyüttessel rendelkeznek, s ezek azonos módon illeszkednek egymáshoz (korrelálnak egymással), akkor a szavazók együttesének politikai preferencia-térképe *egydimenziós*. Ilyenkor a pártok között folyó versenynek egyetlen nagy átfogó dimenziója alakul ki, amelybe minden felvetett politikai kérdés, ígéret, követelés konzekvens módon beilleszthető. Ilyen dimenzió a *bal–jobb skála*.

Egy fiktív példa

Lássunk egy példát először az inkonzisztenciára. Az *inkonzisztencia* problémája egyidős a jobb és bal kategóriájának politikai skálaként történő alkalmazásával. A legelső s talán azóta is leggyakrabban előforduló (az inkonzisztenciából következő) „zavart” az okozza, ha a *politikai*, valamint a *gazdasági bal és jobb* nem esik egybe, hanem *keresztbe metszi* egymást.

Példánkban a gazdasági dimenziót az állam gazdasági szerepével, a politikai–ideológiai dimenziót pedig a vallással és az egyházzal kapcsolatos álláspont mutatja (1. táblázat).

1. táblázat

Bal- és jobboldal két dimenzióban

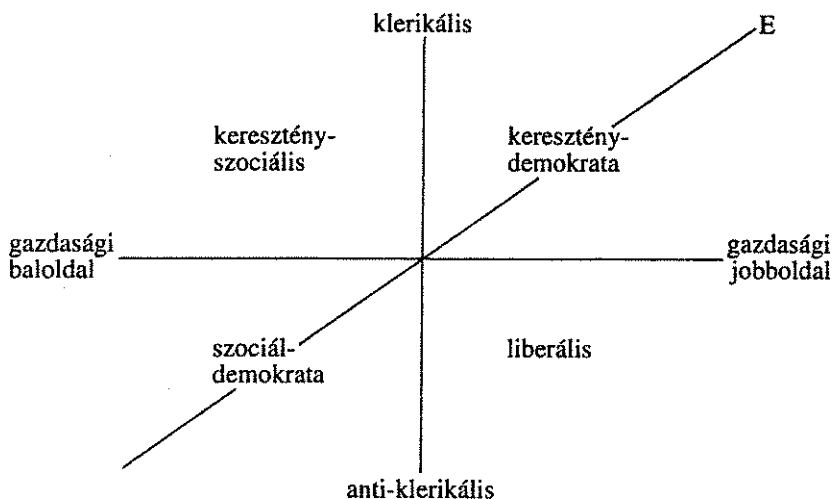
dimenziók	baloldal	jobboldal
I. gazdasági	állam szerepét növelő	állam szerepét csökkentő
II. politikai-ideológiai	antiklerikális	klerikális

A fenti két dimenzióban adott preferenciák párosítása alapján négyféle politikai pozíció foglalható el.

- I. *szociáldemokrata* = gazdasági bal + ideológiai bal,
- II. *kereszténydemokrata* = gazdasági jobb + ideológiai jobb,
- III. *liberális* = gazdasági jobb + ideológiai bal,
- IV. *keresztényszociális* = gazdasági bal + ideológiai jobb.

I. és II. párosítás „konzisztens”, III. és IV. pedig „inkonzisztens” preferenciapárost jelöl. Ha a politikai palettán mind a négy preferencia-együttes jelen van, akkor a pártok közötti verseny kétdimenziós politikai mezőben folyik. A pártok elhelyezkedését a *kétdimenziós politikai mezőben* mutatja az 1. ábra.

1. ábra

Ez a politikai mező csak két esetben „egyszerűsíthető”, redukálható egydimenziósra. Az egyik, ha a politikai konfliktusok többféle dimenziója közül az egyik dominánssá válik, és háttérbe szorítja a létező többi dimenziót. Az egydimenzióra történő redukció másik esete az, ha — példánkhoz visszatérve — a liberálisok és a keresztényszociálisok szerepe kisebb a „fő” dimenzióban (*E* egyenes mentén) elhelyezkedő pártokéhoz képest.

Az 1945 utáni európai demokráciák többségében a redukció egyik vagy másik formája többé-kevésbé végbemegy. *Keresztényszociális* pártok már alig maradtak a politikai palettán, a *liberálisok* parlamenti részaránya pedig a választójognak az 1920-as években történt kiterjesztése következtében alaposan megcsappant. A pártok, így elsősorban a *konzervatívok* és *szociáldemokraták* pedig a gazdasági és ideológiai baloldal (jobboldal) közötti konzisztenciát jelölő *E* egyenes mentén helyezkednek el. A konzervatívok gazdasági és ideológiai értelemben egyaránt a jobb-, a szociáldemokraták pedig mindkét dimenzióban egyaránt a baloldalon foglalnak helyet.

Az *E* egyenes alkotja tehát a pártok közötti verseny fő dimenzióját. Ennek köszönhető, hogy az európai politikai kódrendszer a politikai palettán „inkonzisztens” pozíciót elfoglaló pártokat is az *E* egyenesre „vetítve” értelmezi. Így kerülnek a liberálisok vagy a keresztényszociálisok az egydimenziós bal–jobb skálán (azaz az *E* egyenesen) a centrumba, vagy annak közelébe.³ Ennek messzemenő következményei vannak a pártok között a szavazatokért folytatott verseny, valamint a centrum-pártok koalícióképesége és a kormányalakítás területein.

A politikai tagoltság dimenziói és a bal–jobb skála

Az előző pontban arra a következtetésre jutottunk, hogy létezik és releváns a bal–jobb skála. Ha ez így van, akkor a politikai tagoltság dimenziói (vallás, osztály stb.), valamint az egyéb politikai konfliktusterületek (pl. külpolitika) értelmezhetőek a bal–jobb skálán. De valóban így van ez? Látni fogjuk, hogy igen. A politikai törésvonalak mentén és a fontosabb politikai konfliktusokban elfoglalt egyik vagy másik pozíció baloldali vagy jobboldali (esetleg „centrum”) pozíciót is jelöl egyben.

Az 1970–1980-as évek politikai konfliktusait veszi számba ebből a szempontból a 2. táblázat.

2. táblázat

Politikai konfliktusok a bal–jobb mezőben

konfliktusterületek	BALOLDAL	JOBBOLDAL
vallás	antiklerikális	klerikális
etnikum/nyelv	nemzetközi	nemzeti
város–vidék	városi	városi/vidéki
osztály	munkavállaló	munkaadó
állam gazdasági szerepe	aktívabb	passzívabb
posztindusztriális	posztindusztriális	indusztriális
külpolitika	USA-ellenes	USA-barát
	szovjetbarát	szovjetellenes
katonai védelem	„puhább”	„keményebb”
társadalmi kérdések *	„liberális”	„konzervatív”
	(emberi jogok)	(autoritás, tekintély)

* A „liberálisabb” baloldal például halálbüntetés-ellenes és abortusz-párti, míg a „konzervatívabb” jobboldal halálbüntetés-párti és abortusz-ellenes.

Tömeges politikai attitűdök és a bal–jobb skála

Bal- és jobboldalt mint az európai politika tradícióit vezettük be: kérdés, jelentenek-e még valamit a 20. század második felében. Miután a baloldal–jobboldal skála relevanciáját a politikatudomány elemzési konstrukcióinak segítségével igazoltuk, felmerül a kérdés: működik-e a baloldal–jobboldal fogalompár a *tömegpolitikában*, iránytűje-e a tömegek, a választók politikai ítéleteinek, hatással van-e a politikai preferenciák kialakítására, a szavazói viselkedésre? Valóban a politikai cselekedeteket strukturáló politikai kódrendszer, vagy a politikatudomány üres konstrukciója? Erre keresünk választ az alábbiakban.

A választói viselkedés is, de az alábbiakban ismertetett politikai szociológiai kutatások is azt igazolják, hogy a baloldali–jobboldali kódrendszer a tömegpolitikában is működik, áthatja az állampolgárok

attitűdjét és befolyásolja véleményüket a konkrétan felmerülő követelésekkel, konfliktusokkal kapcsolatban. Az erre irányuló felmérések tanúsága szerint az európai demokráciák országaiban a megkérdezettek túlnyomó része képes saját politikai preferenciáit elhelyezni a bal–jobb skálán. Egy 1976-os „Eurobarometer” vizsgálat szerint nyolc ország között a legalacsonyabb érték is 67,6 százalékos volt (Sani–Sartori 1983).

De viszonylagos közmegegyezés van — a felmérések szerint — a *bal-és jobboldal tartalmát* illetően is. Minél inkább balra helyezték el magukat a megkérdezettek a bal–jobb skálán, annál magasabb arányban rendelkeztek jellegzetes baloldali attitűddel konkrét politikai kérdésekben, azaz annál magasabb arányban tartottak fontosnak olyan tipikus baloldali elveket, követeléseket, mint a társadalmi egyenlőtlenség csökkentése. És viszont, minél inkább jobbra helyezték el magukat a megkérdezettek a bal–jobb skálán, annál magasabb arányban rendelkeztek jellegzetes jobboldali attitűddel, illetve állásponttal. A vizsgálatban szereplő jobb-, illetve baloldali pozíciókat a 3. táblázatban foglaltam össze.

3. táblázat

BALOLDALI POZÍCIÓK	JOBBOLDALI POZÍCIÓK
társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése	„status quo” fenntartásának fontossága
radikális változások	vallás fontossága
szükségessége	
nők és férfiak közötti jogegyenlőség megteremtése	aktív vallásgyakorlás fontossága

Hasonlóképpen jellegzetes képet mutattak az egyes intézményekkel és társadalmi jelenségekkel kapcsolatos attitűd-vizsgálatok.

Milyen irányba (+ vagy –) változnak az európai demokráciák polgárainak az egyes intézményekkel, országokkal vagy jelenségekkel kapcsolatos attitűdjei, ha balra vagy jobbra haladunk a választ adók önbesorolása alapján felállított politikai preferencia-skálán? Minél baloldalibb önbesorolási csoportot veszünk, annál inkább negatív például a rendőrséggel kapcsolatos attitűd, megítélés, viszont annál inkább pozitív a diákmozgalmak megítélés. A különböző intézményekkel kapcsolatos — a bal–jobb skálán való önbesorolással összefüggő — attitűdváltozás irányát a 4. táblázatban foglaltam össze.

4. táblázat

*Egyes intézményekkel kapcsolatos attitűd (bizalmi-index) változás iránya
a bal–jobb skálán történő elmozdulás függvényében*

	BALRA	JOBBRA
szakszervezetek	+	–
„Big businnes”/nagyőke	–	+
papság	–	+
női egyenjogúságért küzdő mozgalom	+	–
diákmozgalmak	+	–
rendőrség	–	+
Szovjetunió	+	–
Amerikai Egyesült Államok	–	+

Forrás: Sani–Sartori 1983: 311–319.

*

A fentiek összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy a baloldal–jobboldal tengely a modern európai pártpolitikában továbbra is releváns, és a pártok közötti verseny fő dimenziója és értelmező kerete. Láthattuk, hogy ezt a tézist az analitikus érvek mellett empirikus felmérések is megerősítik. Európában a politikai hagyományok következtében kialakult politikai *kódrendszer* a pragmatikus jellegű követelések vagy konfliktusok nagy részét is *ideologikus mezőben értelmezi*. Ezt a mezőt *baloldal és jobboldal* ellentéte határozza meg. Hozzátehetjük ehhez továbbá még azt is, hogy a különböző jellegű kérdéseknek és konfliktusoknak egy egységes politikai mezőbe való besorolását a pártok közötti verseny logikája is kikényszeríti (lásd Downs 1957; 1990). A baloldal–jobboldal skála érvényességét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a skálán való elhelyezkedés vált a kormányalakítás, a koalícióképződés alapvető kritériumává (Lawer–Schoefield 1991).

BAL ÉS JOBB A MAGYAR POLITIKAI PALETTÁN

Az 1990-es választások időszakában a kialakuló magyarországi többpárti politikai paletta egyik sajátossága az volt, hogy hiányzott a nyugat-európai értelemben vett szociáldemokrácia. A *gazdasági* értelemben vett baloldali–jobboldali tagoltság még nem, vagy csak kevéssé alakult ki. Ezzel szemben *politikai–ideológiai síkon* annál markánsabban vált el bal- és jobboldal.⁴

A gazdasági dimenzió gyengesége

A gazdasági dimenzió gyengeségének egyik oka, hogy a gazdasági kérdéseknek — különösen az 1990-es választásokat megelőző időszakban — igen csekély volt a politikai súlyuk, s kevésbé osztották meg a politikát. Az 1989–1990-es politikai spektrum nem a munkavállalókat, szakszervezeteket képviselő baloldal és a tulajdonosi osztályt, valamint a középosztályt képviselő jobboldal között vált ketté. Négy évtizednyi szocializmus után nem volt olyan jelentősebb párt, amely baloldali gazdasági programot hirdetett volna. A nagyobb pártok gazdaságpolitikai programja között sem volt alapvető különbség az 1990-es választások idején: egyaránt a privatizációt, a deregulációt és a liberalizálást állították a középpontba, azaz jobboldali gazdasági programot hirdettek. Az alapvető gazdaságpolitikai dilemmák később sem az állami beavatkozás növekedésének, illetve csökkentésének az alternatívája körül rajzolódtak ki — ezekben a kérdésekben konszenzus alakult ki a főbb politikai szereplők között —, hanem például a privatizáció módszerei és üteme körül.

A pártok ideológiai orientációi és programjuk

A parlamenti pártok ideológiai orientációi és politikai programjai viszont kifesztik a baloldal–jobboldal skálát.⁵ Csak jelzésszerűen jellemezve a pártokat, azt mondhatjuk, hogy az MSZP szocialista, az SZDSZ pedig baloldali liberális, vagy másképpen, szociálliberális párt. A FIDESZ szintén liberális párt, de kevésbé ideologikus és a szociálliberális vonások kevésbé jellemzőek rá. A KDNP keresztény–konzervatív párt, a FKgP pedig — az egyetlen igazi rétegpart a magyar palettán — agrárpart. Az MDF jobboldali gyűjtőpart, amely ideológiai értelemben lefedi szinte a teljes jobboldali politikai spektrumot — a mérsékelt konzervatív és kereszténydemokratáktól az ultranacionalistáig.⁶ A parlamenten kívüli politikai erőket is figyelembe véve kialakult szinte a teljes, az európai politikát jellemző baloldali–jobboldali politikai térkép.

A baloldal itt is a „progresszív”, a szocialista és liberális, a jobboldal pedig a „konzervatív” megközelítést jelenti. Baloldal és jobboldal ellentét az emberi természet, a világ és a politika radikális, libertárius, valamint az autoriter, konzervatív felfogása között húzódik. Állam, politika, hatalom és emberi jogok eltérő felfogásáról van szó.

A baloldal–jobboldal dimenzió szerepére és a parlamenti pártoknak e dimenzióban való elhelyezkedésére vonatkozó elemzést igazolja néhány további empirikus kutatás is, így például az 1990-es választások előtti *pártprogramok* tartalomelemzése (Kovács–Tóth 1992). Ezek szerint a pártok elhelyezkedése a bal–jobb skálán a következő:

MSZP — FIDESZ — SZDSZ — MDF — FKgP — KDNP.

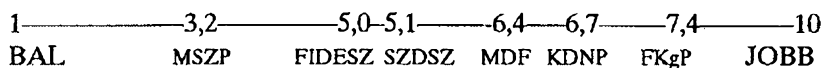
A választók szintjén

A magyarországi pártok jobb- és baloldal kategóriáival történő elemzése, elhelyezésük a bal–jobb skálán nem az elemzők politikatudományi bűvészkedése a nyugat-európai politikából mesterségesen „átplántált” kategóriákkal. A közvéleménykutatások szerint élő kategóriákról van szó, amelyeket a magyar választók tömegei is értenek, és amelyekkel a hazai pártok elhelyezkedését is értelmezni tudják.

Egybehangzóak azon közvéleménykutatások eredményei, amelyek a pártok bal–jobboldali skálán történő elhelyezkedésére, vagy pedig a pártok egymástól való távolságára kérdeztek. A megkérdezettek nem utasították el a kérdést, és el tudták helyezni a pártokat a bal–jobb skálán.

Az egyik ilyen vizsgálat eredményei alapján (Simon 1992: 616–617) a parlamenti pártok 1-től 10-ig terjedő bal–jobb skálán a következőképpen foglaltak helyet (lásd a 2. ábrát).⁶

2. ábra

A fentiekkel azonos sorrendet adnak más, a pártok egymástól való távolságát firtató közvéleménykutatások eredményei is.⁷ (A politikai szakértők egy részének véleménye — és a szerző álláspontja is — ettől némileg eltér. Ezek szerint az SZDSZ és a FIDESZ fordított sorrendben helyezkedik el a skálán.)

Egy másik empirikus elemzés szerint (Angelusz–Tardos 1992: 173) a parlamenti pártok szavazótáborai a „haladáshit–mintaörzés” ideológiai tengely mentén a következőképpen helyezkedtek el 1991 elején: MSZP (+4, 27), SZDSZ (+3,84), FIDESZ (+3,67), MDF (+0,54), FKgP (–4,34), KDNP (–8,86).

Az egyes pártok szavazótáborának elemzése azt mutatja, hogy bal- és jobboldal elválása korrelációt mutat a szavazótáborok bizonyos szociokulturális jellemzőivel. A szavazói viselkedést és a pártpolitikai hovatartozást legerősebben meghatározó tényezővé a *vallás* vált. A vallásosabbak és a gyakoribb templombajárók inkább a jobboldali pártok, a vallásukat nem gyakorlók vagy ateisták inkább a szocialisták és a liberálisok szavazói, szimpatizánsai voltak.⁸ Ez megfelel annak az általános európai trendnek, amely szerint a vallásosabb, értékrendjében konzervatívabb szavazók nagyobb arányban preferálják a jobb-, mint a baloldal pártjait. Az ateista, illetve vallását nem gyakorló szavazók viszont inkább a bal-, mint a jobboldal szavazói (lásd pl. Broughton 1988).

Az osztályhelyzet szerepe ugyanakkor elhanyagolható volt. Az osztályszavazat indexe igen alacsony, vagy egyenesen negatív értéket mutatott.⁹ Ez is arra utal, hogy az 1990-es választásokat követő időszakban

bal- és jobboldal a magyar politikában elsősorban ideológiai és érték-, nem pedig gazdasági és érdektagoltságot jelent.

Kormányalakítás, koalícióképzés

A baloldal–jobboldal tengely érvényességének egyik legfontosabb „tesztje”, hogy vajon a politika főbb szereplői, a politikusok, politikai pártok számára mennyire szolgál iránytű gyanánt a hatalmi pozíciókért folytatott politikai versenyben. Nos, erre a kérdésre a magyar politikában egyértelmű választ találunk. Az 1990-es választások óta Magyarországon a *baloldal–jobboldal dimenzió vált a koalícióképzés, a kormányalakítás kritériumává*: az MDF–FKgP–KDNP hármassal jobbközép koalíciós kormány alakult. A kormánynak baloldali liberális (SZDSZ, FIDESZ) és szocialista (MSZP) ellenzéke jött létre.¹⁰

A baloldal–jobboldal skála középső tartományában helyet foglaló liberális centumpártként számon tartott SZDSZ és FIDESZ közül az előbbi valójában inkább *baloldali liberális* párt, amilyen például a nyolcvanas évek első felének brit liberális–szociáldemokrata pártszövetsége (majd liberális demokrata párt), s nem jobboldali liberális, mint például a Giscard d’Estaing vezette francia UDF.¹¹

Fontos hangsúlyozni azt is, hogy az ideológiai alapú koalícióképződés visszahat a politikai diskurzusra, tovább strukturálja a politikai palettát, és választói szinten is formálja, erősíti az ideológiai konfliktusok mentén kialakult politikai tagolódást és pártpreferenciákat (Tóka 1992).

A politikai diskurzus tematikája

Szerepet játszik-e a baloldali–jobboldali ideológiai tagoltság a politikai vitákban? Milyen hatással van a politikai diskurzusra? Ha áttekintjük az 1990–1992-es évek politikai tematikáját¹², akkor látható, hogy a politikai diskurzust meghatározó kérdések besorolhatók a bal–jobb tengely mentén, továbbá az is látható, hogy az ellenzéki pártok a politikai–ideológiai kérdések többségében jellegetesen baloldali, a kormánypártok pedig jellegetesen jobboldali álláspontot foglaltak el. Ezt foglalja össze az 5. táblázat.

5. táblázat

TÉMÁK	BALOLDAL <i>ellenzéki pártok</i>	JOBBDAL <i>kormánypártok</i>
VISZONY A KOMMUNISTA RENDSZERHEZ		
kárpótlást nyújtani	nem	igen
büntetőjogi igazságtételt	nem	igen
személyi tisztogatásokat	nem	igen
TÖRTÉNELMI TRADÍCIÓK		
	forradalmak (szakítás)	ezeréves államiség (kontinuitás)
címer-vita	Kossuth-címer	koronás-címer
ünnepek	március 15.	augusztus 20.
NEMZETI KÉRDÉSBEN		
határokon túli	„gyenge”	„erős”
magyar kisebbségek	emberi jogi kérdés	nemzeti kérdés (kollektív jogok)
ÁLLAM-EGYHÁZ VISZONY		
fakultatív iskolai hitoktatás	antiklerikális	klerikális
egyházi iskolákkal szembeni	nem	igen
attitűd	negatív	pozitív
MORÁLIS KÉRDÉSEK		
abortusz	abortusz-párti	abortusz-ellenes
EMBERI JOGOK vs. ÁLLAMI AUTORITÁS		
rendőrségi jogkör	szűkítő	bővítő
deviáns csoportokkal	„puhább”	„keményebb”
szembeni hatósági	(megengedőbb)	
magatartás		
VÉDELMI POLITIKA		
	„puhább”	„keményebb”

Gazdasági dimenzió

A gazdasági dimenzió nemcsak alárendelt jelentőségű volt a magyarországi politikai versenyben, de a kép emellett meglehetősen konfúzus, bal- és jobboldal körvonalai itt a leginkább elmosódtak.

Ennek egyik oka az 1989–1990-es politikai paletta sajátosságaiiban keresendő. Hiszen akkor egyrészt minden parlamenti párt piacbarát és az állam szerepét csökkentő gazdaságpolitikát hirdetett — hiányzott a gazdasági baloldal —, másrészt a politikai retorikában mégis jelentős

eltérések voltak megfigyelhetők. Az SZDSZ és a FIDESZ a többi pártnál radikálisabb „piacosítási” politikát hirdetett, etatistának és nacionalistának nevezte az ideológiai jobboldal gazdaságpolitikáját. Az 1989–1990-es pártprogramok tartalomelemzése azt mutatta, hogy a gazdasági bal–gazdasági jobb skálán az MSZP, az MDF a KDNP és az FKgP egyaránt a centrum közelében, míg az SZDSZ és a FIDESZ tőlük jobbra helyezkedett el. A választói attitűdök vizsgálata alapján ettől némileg eltérő kép rajzolódik ki. Míg az SZDSZ és a FIDESZ szavazói mutatnak a leginkább jobboldali, az MDF szavazói pedig mérsékeltbben piacbarát preferenciákat a gazdasági bal–jobb tengelyen, addig az MSZP, a KDNP és az FKgP szavazói egyaránt a nagyobb állami beavatkozás hívei.

Ezt az „inkonzisztens” tagoltságot tükrözték az első politikatudományi elemzések. A kelet-európai pártpolitikai paletta legátfogóbb elemzése szerint (Kitschelt 1991) a sajátos gazdasági attitűdök miatt a kelet-európai politikai paletta élesen eltér a nyugat-európaiétól. Nyugat-Európában a politikai baloldal a gazdasági baloldallal, a politikai jobboldal a gazdasági jobboldallal kapcsolódik össze, ezzel szemben Kelet-Európában — s azon belül Magyarországon is — a két dimenzió metszi egymást. Nincs konzisztencia sem politikai és gazdasági baloldal, sem pedig politikai és gazdasági jobboldal között. Politikai baloldal gazdasági jobboldallal kapcsolódik össze (lásd a liberális pártokat), politikai jobboldal gazdasági baloldallal kapcsolódik össze (lásd a konzervatív–nemzeti etatizmust). A konzisztens bal–jobb tengely helyett így egy *konzervatív–liberális tengely* mentén tagolódik a magyar politika.

Véleményem szerint ez az elemzés a nyugat-európai és a magyarországi politikai palettát tekintve egyaránt pontatlan. Először is eltekint attól, hogy az inkonzisztencia a liberális pártok esetében Nyugat-Európában is hagyományosan fennáll.¹³ De pontatlan az elemzés Magyarország vonatkozásában is. Különösen akkor, ha az 1990-es választások óta eltelt időszak folyamatait is figyelembe vesszük. E folyamatok következtében 1992-re a helyzet sokat változott:

- a gazdasági dimenzió fontosabbá vált, ami a politikai szereplőket álláspontjuk tisztázására kényszerítette;
- a hosszabb időintervallum lehetőséget kínált a retorikán és jelszavakon túlmutató gazdaságpolitikai program kidolgozására;
- világossá vált az is, hogy a politikai retorika és a tényleges gazdaságpolitika között nincs feltétlen konzisztencia.

Mindezek eredményeként sokat tisztult, illetve változott a kép.

1. Míg az ideológiai értelemben jobboldali pártok általános gazdaságfilozófiája erőteljesebben intervencionalista, mint a liberálisoké, addig a jobbközép pártokból összeállt kormánykoalíció tényleges gazdaságpolitikája az 1990–1992-es időszakban egyértelműen *liberális*. Jellegetesebb elemei:

- inflációellenes politika (pl. a reálbérek emelkedésének elkerülése, restriktív monetáris politika, reálfelértékelő árfolyam-politika);

- a keynesiánus keresletteremtés elkerülése;
- az ágazati és iparpolitika hiánya;
- a hatékony csőd eljárás intézményesítése;
- az állami szektor leépítése (privatizáció, kárpótlás, köztisztviselőknek történő vagyonátadás);
- a gazdasági érdekcsoportok (szakszervezetek, agrártermelők) redisztribúciós követeléseinek az elutasítása;
- az adókedvezmények körének a szűkítése;
- megkezdődött az állami szociálpolitika átalakítása (a munkanélküli segélyezés rendszerének kiépítése, a társadalombiztosítás elválásztása a költségvetéstől).

2. A kormányt a retorika szintjén gazdasági etatizmussal és intervencionizmussal vádoló parlamenti ellenzék a gazdaságpolitikában nem tudott „igazi” liberális alternatívát szembeállítani ezzel. A parlamenti ellenzék tényleges gazdaságpolitikai javaslatai a kormánypolitikához képest gyakran intervencionalista vagy redisztribúciós irányultságúak. Különösen így volt az iparpolitika, a foglalkoztatáspolitikai és a szociálpolitika területén. A koalíciós kormány liberális, azaz jobboldali gazdaságpolitikájával szemben az MSZP egyértelműen, de olykor az SZDSZ is baloldali kritikát képviselt. S bár például a szociálpolitika baloldali kritikáját a FIDESZ nem támogatta, átütő, a kormánypolitikával szemben alternatívát jelentő, komoly liberális–jobboldali gazdasági programmal (pl. alternatív költségvetési politikával) a FIDESZ sem állt elő. (A FIDESZ a szakszervezeti kérdésben is eltérő, jobboldalibb pozíciót foglalt el a neokorporatív struktúrák kialakítását támogató SZDSZ-hez képest.)

3. A kormánykoalíció és az ellenzék elképzelései között két területen voltak igazán nagy különbségek

a) A gazdaság átalakításának, a piaci reformok bevezetésének az üteme. Ebben az ellenzék, különösen az SZDSZ és a FIDESZ radikálisabb volt a kormánykoalíciónál: gyorsabb változásokat követelt (pl. a privatizáció terén, a költségvetés hiányának csökkentése kérdésében).

b) A centralizáció–decentralizáció kérdése, amely a gazdaság területén az állami szektor irányítását, ezen túl az állam egész intézményrendszerét, a közigazgatást is érinti. A liberális, sőt a szocialista ellenzék is a decentralizáltabb, a kormánykoalíció a centralizáltabb megoldások mellett érvelt.

A radikalizmus vs. gradualizmus és a centralizáció vs. decentralizáció ellentéte fontos különbségeket mutat, de nem utal baloldal és jobboldal közötti különbségre sem gazdasági, sem pedig politikai–ideológiai értelemben.

4. A gazdasági dimenzió áttekintését összefoglalva megállapíthatjuk, hogy baloldal és jobboldal megkülönböztetése ebben a dimenzióban is releváns a magyar politikában, még ha a kontúrok elmosódottabbak is mint a politikai–ideológiai dimenzióban. 1990–1992 között kialakult egy jobboldali–liberális koalíciós gazdaságpolitika és annak egy baloldali szocialista ellenzéke. A liberális pártok pozíciója meglehetősen ambiva-

lens: különösen így van ez az inkább szociálliberális SZDSZ esetében. Talán csak a FIDESZ pozíciója helyezhető a kormánypolitikához képest jobbra, bár nem igazán karakteres.¹⁴

A képet tovább színezi, hogy a kormány jobboldali-liberális gazdaságpolitikájának a koalíciós pártokon belül is komoly ellenzéke van, különösen a „keresztényszociális” KDNP és az agrárprotektionista FKgP irányából.

ÖSSZEGZÉS

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy Magyarországon a politikai élet pluralizálódását követően a baloldal–jobboldal skála a politika és a pártok közötti verseny legfontosabb értelmező és vonatkoztatási keretvé vált. Magyarországon a baloldal–jobboldal elsődlegesen a politikai-ideológiai dimenzióként alakult ki és releváns, mivel a gazdasági dimenzióban a kép eleinte elmosódottabb és konfúzusabb volt, de legfőképpen azért, mert a gazdasági dimenzió háttérbe szorult.

Az 1990–1992 közötti tendenciák azt mutatják, hogy a gazdasági konfliktusok szaporodnak, fokozatosan a gazdasági bal–jobb is kialakult, és többé-kevésbé az ideológiai bal–jobb tengelyhez illeszkedik. Az ideológiai-politikai és a gazdasági bal–jobb skála között az inkonzisztencia azonban továbbra is jelen van. Részben a liberális pártoknál (közülük is elsősorban a FIDESZ esetében) mutatkozik, miként a nyugat-európai politikai palettán általában, de az FKgP és a KDNP esetében is. A kép tehát még mindig ambivalens, ami azt a lehetőséget is magában hordozza, hogy a pártok közötti verseny kétdimenziós szerkezetűvé alakul. A politikai-ideológiai dimenzió „kezdetektől” meglévő dominanciája, valamint a kormánykoalíció és az ellenzék közti ideológiai polarizáció erősödése miatt azonban rövid és középtávon ez látszik a kevésbé valószínű perspektívának.

*

Írásom első részében igyekeztem bemutatni, hogy baloldal és jobboldal két alapvető világnézeti és politikai tradíció Nyugat-Európában. A 20. században létrejött kompetitív demokráciákban a bal–jobb skála a pártok közötti verseny elsődleges kódrendszerévé és értelmezési keretvé vált, és az is maradt, mégha teljes konzisztencia — miként az 1. táblázat és az 1. ábra mutatta — nem is alakult ki ideológiai és gazdasági bal–jobb skála között. Írásom második részében azt mutattam ki, hogy az 1990-es választásokkal Magyarországon újból létrejött versengő többpártrendszer is ebbe az általános európai hagyományba illeszkedik.

JEGYZETEK

- ¹ Ez a vélemény elsősorban a politikai publicisztikában és a politikai folyamatokat elemző sajtócikkekben és szóbeli vitákon jelenik meg. Szisztematikus kifejtéssel magam nem találkoztam.
- ² A pártoknak a szavazatokért folytatott versenye Downs *racionális* modelljében is kitermelte az ideológiát, amely révén értelmezhetővé vált a verseny egydimenziós jellege.
- ³ De ez a helyzet az Európában érvényes gazdasági/ideológiai bal–jobb koordinátarendszer szerint „inkonzisztens” argentin *perónizmussal*, vagy általában is a dél-amerikai *populista* pártokkal: a centrumba kerülnek.
- ⁴ Írásom második részének téziséét korábban egy rövid cikk keretében — szisztematikus kifejtés nélkül — már megfogalmaztam (lásd Körösenyi 1991).
- ⁵ Ennek megfelelően tárgyalta a magyarországi politikai irányzatokat pl. Bozóki András is (1990: 184–192).
- ⁶ A pártok karakteréről máshol bővebben írtam (lásd Körösenyi 1990).
- ⁷ Lásd a Medián Kft. 1991. szeptemberi közvélemény-kutatásának az eredményeit: *HVG*, 1991. november 16. 74–76. old.; illetve a Szonda–Ipsos vizsgálatait: *Népszabadság*, 1992. november 25. 1. és 11. old.
- ⁸ Ez a tendencia a választásokat követő két esztendőben tovább erősödött (lásd Tóka 1991).
- ⁹ Az osztályszavazat indexe egy vizsgálat szerint 1989 márciusában -2 , 1990 márciusában pedig $+7$ volt (Bruszt–Simon 1992).
- ¹⁰ A kommunista–antikommunista tagoltság, amely az 1987–89-es időszakban meghatározta a pártok elhelyezkedését a politikai palettán, 1990 tavaszától fokozatosan háttérbe szorult.
- ¹¹ A liberalizmus baloldali és jobboldali irányzatairól bővebben lásd a szerző egy korábbi írását (Körösenyi 1988).
- ¹² Lásd erről a szerző egy másik írását (Körösenyi 1992).
- ¹³ Mint korábban kimutattam, a liberális pártok nem azért vannak a konzisztens baloldali és konzisztens jobboldali pártok között általában a centrumban, mert valamiféle „középutas” irányzatot képviselnek. Azért kerülnek a centrumba, mert pozíciójuk többnyire inkonzisztens: az ideológiai dimenzióban a baloldalon, a gazdasági dimenzióban a jobboldalon foglalnak helyet.
Ez a 20. század egészét tekintve jellemző kép az utóbbi egy-két évtizedben annyiban módosult, hogy az 1970–1980-as évek neoliberais fordulata idején a liberális pártok egy része (pl. a brit) nem követte a konzervatív pártokat a gazdasági liberalizmus irányába, s a jóléti állam pozícióit védelmezve gazdasági értelemben is baloldalra, vagy a centrumba kerültek.
- ¹⁴ A két liberális párt gazdasági pozíciója közül a FIDESZ-é inkább neoliberais, mentes az SZDSZ-ben megnyilvánuló szociálliberális/szociáldemokrata orientációtól. A FIDESZ továbbá a neokorporatív alkurendszer kialakulásával szemben elutasító álláspontot foglalt el, ami az SZDSZ-re nem jellemző.

HIVATKOZÁSOK

- Almond, G.–B. Powell 1978. *Comparative Politics. System, Process and Policy.*
Harper and Collins
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1992. Hitek, pártok, politikák. Ideológiai átrendeződések Magyarországon. *Világosság*, 3.

- Bell, D. 1960. *The End of Ideology*. Free Press
- Bozóki András 1990. A politikai irányzatok Magyarországon. In: Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. AULA-OMKK
- Broughton, D. 1988. The Social Base of Western European Conservative Parties. In: Girvin, B. (ed.) *The Transformation of Contemporary Conservatism*. Sage 193–224.
- Bruszt L.–Simon J. 1992. A Nagy Átalakulás. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. Harper & Row
- 1990. Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle*, 9.
- Hayek, F. A. 1976. *The Constitution of Liberty*. Routledge and Kegan Paul
- Kitschelt, H. 1991. The Formation of Party Systems in East Central Europe. *Politics and Society*
- Kovács É.–Tóth I. J. 1992. Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalom-elemzése. *Politikatudományi Szemle*, (I. évf.) 1.
- Körösnéyi András 1988. A neoliberalizmus gyökerei a konzervatív filozófiában. In: Szoboszlai György (szerk.) *Változás és alternatívák*. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1988. Budapest, 247–252.
- 1989. Ideológia és pragmatizmus. In: *Pártok és rendszerek*. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1989.
- 1990. Pártok és választók. *Mozgó Világ*, 8.
- 1991. Politikai tagoltság, 1990. In: Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Ökonómia–Economix Rt.
- 1992. Wahlen, Parteien und Politik in Ungarn. MS, *Forschungsprojektes über Parteien und Parteiensysteme in Osteuropa*. Konrad Adenauer Stiftung
- Lawer, M.–N. Schofield 1991. *Multiparty Government. The Politics of Coalition in Europe*. Oxford University Press
- Sani–Sartori 1983. Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies. In: Daalder, H.–P. Mair (eds.) *Western European Party Systems*. Sage
- Simon János 1992. A demokrácia „másnapja” Magyarországon. In: Kurtán–Sándor P.–Vass L. (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest
- Tóka Gábor 1991. Az összes választási eredmény elemzése. In: Gyekiczky András (szerk.) *Hol tart a szabad gondolat?* Budapest: Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány, 165–193.
- Tóka Gábor 1992. *Changing Dimensions of Party Competition: Hungary 1990–91*. Paper presented for the conference on „Elections and Political Stability in East Central Europe”, Princeton, June 1–5.

EZREDVÉGI SZCENÁRIÓK

1992. december 2-án az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Politológiai tanszéke vitát rendezett Lengyel László *Útközben* című tanulmányáról. A vitát Bihari Mihály tanszékvezető egyetemi docens vezette. Előzetes felkérés alapján a dolgozatot Gombár Csaba és Hankiss Elemér opponálta. A vitában részt vett még Bozóki András, Gázsó Ferenc, G. Márkus György, Gyarmati György, Hajba Éva, Körösi András, Schlett István, Szalai Erzsébet, Szobolevszki Sándor és Vida István.

Gombár Csaba opponensi véleményében elsősorban a politikai forgatókönyv műfaji kérdéseit elemezte. *Hankiss Elemér* opponensként kiemelte, hogy Lengyel László írása érdekes munka, mert fontos problémákat mutat be és lehetséges következményeiket veszi számba, a változások irányának, feltételezhető tendenciáinak latolgatásával hasonló „scenáriók” elgondolására inspirálja az olvasót. Hiányként említette a peremfeltételek kifejtetlenségét. Hozzászólásának nagyrésztében további lehetséges politikai forgatókönyveket vázolt fel. Felvetette, hogy építhető scenáriumtipológia például a szociális szférák (politika, gazdaság, kultúra, társadalom) egyensúlyi és függőségi viszonyára; az országon belüli központi és a regionális rendszerek kapcsolatára; a parlamentű és a parlamenten kívüli intézmények viszonyára; az ideológiai programokra; a kulturális-spirituális tényezők hatására.

A *vita résztvevői* közül sokan medítettak az alkalmazott *módszer*, a „politikai forgatókönyv-írás” természetén, érvényességén, a műfaj korlátain és hasznán. Az érdekesség és a politikai használhatóság elismerése mellett a fő kifogás az volt, hogy az ilyen scenárió könnyen válik absztrakt „játékká”, a feltételeket zárójelbe tevő logikai mutatvánnyá. A vita másik témája éppen a *peremfeltételek* tagolásának hiánya volt. A többség azt a felfogást képviselte, amit a vita egyik résztvevője így

fogalmazott meg; „nem a determináns tényezőket veszi számba, hanem a politikai játéktéren belüli lehetőségeket, ezért ezek felsorolása, komolyabb háttérelmezés nélkül, bizonyos értelemben öncélú játék, bár élvezetes olvasmány”. A vitázók hozzászóltak a dolgozatban felvetett konkrét problémákhoz, tartalmi megállapításokhoz is, kifejtették ezekről egyetértő véleményüket, illetve eltérő álláspontjukat (például: Oroszország jövőbeli szerepe, hazánk útja „Európába”, a pártok lehetséges átalakulásai, a rendszerváltozás természete). Végül olyan hiányokat tettek szónvá, amelyek — az olvasott szcenárió logikája szerint — nem maradhattak volna ki a dolgozathoz (például: a civil társadalom, az önkormányzatok).

1993. évi 2. számunkban közöltük Lengyel László dolgozatát. Mostani számunkban Gombár Csaba opponensi véleményét és Lengyel László vitázó válaszáat adjuk közre.

GOMBÁR CSABA

Megjegyzés Lengyel László „Útközben” című írásához

Nem a Lengyel László tanulmányában leírtakkal akarok vitatkozni. Amit az ezredfordulón lehetséges politikai helyzetképekről mond, az fölöttébb érdekes. A különböző helyzetképek megvalósulásának — most és innen nézve — persze különböző a valószínűsége. Hogy mekkorák ezek a valószínűségek, arról gyümölcsöző politikai és szakmai vitákban becslések készülhetnek.

Hogy kell-e ilyen helyzetképeket írni és megvalósulási valószínűségeket becsülni, arra igen a válasz. Minduntalan arra kényszerülünk, hogy föltételezésekkel éljünk, becsléseket végezzünk és különböző hipotetikus variánsok segítségével hozzunk döntéseket hétköznapijainkban is. Különösen igaz ez a politikusokra, akik kisebb-nagyobb erőcsoportok érdekében szeretnének „elébe menni az eseményeknek”. A döntések maiak, többnyire most, azonnal meg kell történniük. A politikusok szeretnék tehát tudni, hogy mi lesz, milyen lesz a politikai helyzet a közeli években, és tíz vagy húsz év múlva, nehogy a mai döntéseik valami zsákutcába vigyék a politikai folyamatokat. Am hogy mi lesz a jövőben, az — ki ne tudná? — a mai döntésektől is függ. Sőt — és ezt még inkább tudjuk — „a jövőre nézve csak a múltból vannak értesüléseink”. Ez utóbbi, nehezen cáfolható közbölcesség viszont a jövő fürkészése helyett egyenesen a múlt felé fordítja tekintetünket, amelynek „mélységes mély kútjában” könnyen elmerülhetünk. A politikai élet irányítói azonban jóindulatú érdeklődéstől vezettetve sürgetik a társadalom kutatóit: mondanák már meg azt is, mi az, ami várható. Sürgetik, mert szeretnék, hogy a sóvárgott vagy félt jövő ne csak politikusi vízióként jelenjen meg a közvélemény előtt, hanem legyen

annak valamifajta tudományos fémjelzése is. Az ilyen kérdésekben, ezt föltehetjük, nem mindig az árnítás szándéka munkál, hanem az ésszerű tervezés igénye is.

A kérdés tehát az, lehet-e és mit lehet tervezni a politikában?

Azt hiszem, hogy a politikai erőcsoportok, a méretük, a viszony közöttük nem tervezhető, mégcsak nem is projektábilis. A „politics” értelmű politikát csak jósolni, vagy szebb szóval előrejelezni lehet. Másként áll a helyzet a „policy”-típusú politikával, azaz a különböző ágazati politikákkal és politikai eljárásmodokkal. Azokat nem csak hogy lehet, hanem illik is megtervezni. A politika átfogó értelemben tehát tervezhető is meg nem is.

Nem tervezhetőek a különböző fajta politikai entitások között húzó-dó hatalmi szálak, vagyis a hatalmi viszony szerkezete, noha ez a meghatározó a politikai élet más mezőivel szemben, amelyek bár tervezhetőek, de kisebb a befolyásuk a történésekre. Az ésszel élő ember ebbe persze nem tud beletörődni, s politikusi mivoltában minduntalan haditerveket kovácsol. Tervez tehát a politika lényegi jövőjét illetően is, de csak úgy és abban az értelemben, ahogy a politika folytatásaként a katonák kényszerültek és kényszerülnek mindig haditerveket kimunkálni: föltételeznek egy- vagy többféle hadszínteret, s ezekre vonatkozóan hadműveleti terveket munkálnak ki — természetesen egymás ellenében, a győzelem érdekében.

Úgy találom, mintha ilyesmiről lehetne szó a háborúk folytatásaként előálló békeidőkben is. Ennek segédletéül szolgálhatnak mindazok a tudhatatlan jövőt firtató, trendeket húzó, projektáló társadalomtudományi erőfeszítések is, amelyek szcenáriumok formájában, azaz különböző forgatókönyvekben kísérlik meg fölvezolni az egymástól eltérő valószínűséggel bíró jövőbeni helyzeteket. A szcenárium vagy szcenárió szó, akárcsak magyar megfelelőjük, a forgatókönyv, mind az újságírásban, mind a társadalomtudományban igen elterjedté vált.

Derridát idézte a múltkoriban a *Magyar Narancs* egyik cikke: „A szavaktók félek, a mondatok megnyugtatóknak”. Nos, talán számunkra is elkelve néhány mondat erről a szcenárió szóról, amely olyannyira divatosá vált az utóbbi időben. Jőmagam úgy látom, s erre példa Lengyel László írása is, hogy szcenárió címén, azaz forgatókönyvként inkább csak politikai helyzetképek, vagyis inkább csak szcénák fölrajzolásáról van szó. Kérdésem ezek után, hogy lehetséges-e, értelmes lenne-e a helyzetképek után olyan szó szerinti forgatókönyveket is írni, amelyek már nem csak egy föltételezett helyzetet vázolnak, hanem az elérendőnek tartott állapot érdekében a tennivalókat cselekvési sorokba rendezik.

Azt kérdezem tehát, hogy hogyan tudnánk — ha lehet — méríteni a hadtudományoknak nevezett ismerethalmazból, ahol a hipotetikus hadihelyzetek alapján valóságos és részletes hadműveleti terveket dolgoznak ki. Azaz a szcénák után és alapján szcenáriumok következnek.

Ha már minden intő jel ellenére arra vetemedünk, hogy vakcin kitapogassuk az ismeretlen jövőt, akkor talán érdemes lenne segítségért

---

fordulni a katonákhoz, akik évszázadok alatt kialakították ennek módszeres formáit. Hogy aztán az időnkénti hadi sikereket a módszeresség okozta-e vagy a vakszerencse, az már más kérdés. Így ha a jövőről nem is, de a scénáriumokról előbb-utóbb többet fogunk tudni.

LENGYEL LÁSZLÓ

Válasz — felelet nélkül

Válaszom három részből fog állni. Beszélek a módszer problémáiról, a különböző hiányérzetekről és harmadszor a fölmerült tartalmi kérdésekről.

A módszerről. Valójában én arra törekedtem, és ebben követem Hankiss Elemér „Kelet-Európai alternatívák” című könyvét, hogy — értékmentes, célt és értékválasztást kifejezetten nem tartalmazó szcenáriókat adjak, amelyekben egymás mellé állítok, felsorolok különböző lehetőségeket. Minden ellenérv jogosult, amely arra vonatkozik, hogy ez a szcenárió nem elegendő ezért vagy azért, hogy más forgatókönyvek is megírhatóak. De indokolatlan az az igény, hogy miért nincs itt cél- és értékválasztás. Azért, mert az a következő lépcső. Valaki azt mondja, hogy a „három törpe” variáció valóban létezik, lehetséges ez a kifutás. Csak utána tudja azonban azt mondani, hogy ez jó vagy nem. Tehát nem azt akartam megírni, hogy ha ezt eldöntöm, akkor ebből ez és ez következik, hanem azt, hogy ezek és ezek a lehetséges politikai konstellációk, ilyen és ilyen feltételek között, konzekvenciákkal és valószínűségekkel. Ennek persze megvannak a korlátai — ezt tudom. Ez a korlát azt is jelenti, hogy a sokféle jelzett lehetőséget nem lehet egymásra vonatkoztatni, legfeljebb egy számítógépes rendszerben tudnánk egymásra játszani a dolgokat. Hangsúlyozni szeretném, hogy ez a módszer erős önkorlátozást, sőt egyfajta öncsonkítást is kíván. A magam részéről természetesen rendelkezem egy képpel, amit nemcsak valószínűnek, hanem kívánatosnak is tartok. Remélem azonban, hogy ez nem sugárzott teljesen át az anyagon. Mert nem azt az optimista vagy realista hitemet akartam megírni, hogy van remény a békés forgatókönyvre — igenis azt hiszem, hogy a „három törpe” szcenárió lehetséges, igenis azt hiszem, hogy talán másfél évtizedig nem fognak az oroszok ránk taposni —, és most nem folytatom a sort.

Módszertanilag el tudom fogadni, hogy bizonyos peremfeltételek megadása szükséges, csakhogy ezek sokkal bizonytalanabbak, mint gondolnánk. Nos, én ezt a politikai véletlent kénytelen voltam megfelelő módon értékelni. Vegyük például Jugoszlávia felbomlásának esetét. A következőképpen néz ki egy döntéselőkészítő ténykedése, figurája, aki (ez esetben Henry Kissinger) egyben a döntést is erősen befolyásolhatja. Idejön az Egyesült Államokból és szinte semmit nem tud. Senki nem mondja neki azt, hogy ismerjék el Horvátországot. Megteszik, de Koszovónál megálljt mondanak, és beütnek a földre egy oszlopot: ez a határ. Ez a következmény nem Koszovó múltjából ered. Ha a nyugatiak máshol ütik le a cöveket, akkor Horvátország is maradt volna. Meggyőződésem, hogy Horvátországnak kevés lehetősége volt a kiválásra, sőt még Szlovénia esetében is ez volt a helyzet. Ha nem áll ki érte a Nyugat és nem mondják, hogy vonuljon ki a jugoszláv hadsereg, akkor Szlovéniának esélye sincs semmire. Akárhogyan alakult is gazdaságilag, kulturálisan, a történelme belezuhan abba a helyzetbe, ahol most Bosznia van. Ezért mondom, hogy a peremfeltételekkel nagy bajban vagyunk. Ezt konkrétan meg kell határozni, mert persze vannak tendenciák, de ezek pillanatok alatt áthúzóhatók.

Másrésről viszont nemcsak a történelmi predestinációnak és determinációnak van vége, hanem én azzal is határozottan szakítanék, hogy itt az egyik modellből a másik modellbe való átmenetről van szó. És azt sem hiszem, hogy ha például 1989-ben Nyugat-Európában vagy Amerikában más lett volna az ideológiai rendszer, akkor másképpen alakulnak a dolgaink. Nyugaton lehetett volna bármilyen rendszer és ideológia, Oroszországnak és Albániának akkor se lett volna útja Európába. Ebben az értelemben teljesen mindegy, hogy Németországban nem a szociáldemokrácia volt hatalmon, ők is keresztül vitték volna a két Németország egyesítését. A liberalizmusban való csalódottság önmagában nem jelent semmit. Tétélezzük fel, hogy nyugaton nem lenne válságban a liberális rendszer, ettől még Románia vagy Szlovákia elhagyott kedvesként ott maradna a semmiben. Abban sem hiszek, hogy létezne egy egységes Európa, modellszerűen, hogy az egyesült Európa liberális vagy szociális modell felé tartana.

Néhány konkrét dolgot is említenék. Nem pártállamról beszélek, hanem demokratikus állampártról. Elismerem, hogy ez a fogalom nagyon vitatható, de vajon minek nevezzük az olasz kereszténydemokráciát és Olaszországot? Ebben az országban a negyvenes évek közepe óta tulajdonképpen folyamatosan és alternatíva nélkül uralkodik. Vagy ott van Görögország. Papandreu — majdnem másfél évtizedes uralma alatt — minden eszközzel igyekezett kizárni az összes politikai alternatívát. Megbukott ugyan, de vajon minek hívhattuk volna a rendszerét, ha sikerülnek a tervei. Mexikóban nincs alternatíva. Japánban sincs, Indiában sincs. Vagy ha belegondolunk: a svéd szociáldemokrácia több évtizedes urafnua alatt az ellenzéknek semmi reménye nem volt, hogy azt megdöntse. Lényegében Adenauerék is erre rendezkedtek be, vagyis nagyon hosszú ideig tartó, alternatíva nélküli hatalomra. Nem biztos,

hogy demokratikus állampártnak kell nevezni őket, de nem lehet úgy tekinteni ezeket az évtizedes uralmat, mintha nem léteztek volna vagy nem léteznének. Ez Kelet-Európa számára is alternatíva. Tudjuk, hogy több helyen ténylegesen efelé haladnak. Magyarországon Antall József is megpróbálkozott ezzel, és — meggyőződésem — mindegyik párt próbálkozna, ha hatalmon lenne. Vagy itt van Meciar, Iliescu. Nyilvánvalóan az a céljuk, hogy kialakítsák azt a pártrendszert, amellyel szemben lényegében nincs hatalmi alternatíva — legalábbis nem jelenik meg.

Ami a hiányérzeteket illeti. Elfogadom azt a kritikát, hogy a civil társadalom mozgásainak jelentős része hiányzik a dolgozattól, gondolok itt főleg az önkormányzatokra. Szólni kellene a klubokról, a körökről, az alapítványok világáról, az egyetemekről és másokról. Hangsúlyozni szeretném a nemzeti intézmények fontosságát. Végére is ezek olyan közintézmények, amelyeket parlament választott, tehát fontosabb a mozgásuk, mint mondjuk a Nyilvánosság Klubé, és még mondhatnánk néhány csoportot. Az iskoláról sem írtam, márpedig az döntő kérdés, hogy miként fog alakulni az iskolarendszer. Vagy az egészségügyi rendszer, a civil társadalom egésze. Állítom, hogy a jövőben jobban megkülönböztethetők lesznek a kelet-európai országok eszerint, mint a politikai rendszerük alapján.

A tartalomról, elsőként egy-két külpolitikai dologról. Szerintem a visevári hármak nem léteznek és nem is léteztek. Semmilyen komolyabb kapcsolat nincs az érintett országok között azonkívül, hogy politikai deklarációkat tesznek. A lengyelekkel az egy százalékos tétet éri el a külkereskedelmi forgalmunk, ilyen még nem volt 1918 óta. Csehszlovákiával öt százalék alá esett. Fenntartjuk a látszatot valamiért — ennyi. Vagy mondjuk, kitalálná valaki azt, hogy próbáljuk meg a románokkal. Bizony nagy bajban lennénk, mert a kereskedelmi kapcsolatok itt is minimálisak.

Érdekes viszont, hogy Oroszországgal nagy a forgalmunk, az orosz-magyar viszony gazdaságilag reális kapcsolat. Oroszország, azt hiszem, mindenképpen középponti erő marad a térségben, még akkor is, ha egy ideig el lesz foglalva önmagával. Hangsúlyozni szeretném: nem tudjuk pontosan, hogy kicsoda ez az önmaga. Például a balti államokról egyáltalán nem mondott le Oroszország. Gazdasági értelemben ezeknek az országoknak nincs más partnere, csak Oroszország, amiatt aztán teljes csődben vannak, mert Oroszország egyrészt korlátozza az energiaszállításokat, másrészt nem veszi át az áruikat. A Szovjetunió visszaállítása is napirenden van, csak éppen a FÁK program keretében. A kérdés csupán az, hogy hány év alatt próbálják megcsinálni. Az évtized végéig Oroszország súlya, ereje eléri azt a szintet, hogy igenis komolyan veendő, mit akar tenni Romániával, Bulgáriával, Lengyelországgal, a Baltikummal és Szerbiával. Akarata érvényesítéséhez valójában nem kell katonai erő vagy politikai kiszolgáltatottság. Gazdaságilag ezeknek az országoknak egyetlen komoly piaca, egyetlen energiaforrása Oroszország. A térségből mindenki kivonult, aki szóba jöhetne, kivéve az iszlámot.

Romániába és Bulgáriába senki nem akar bemenni a törökökön kívül, és ugyanez a helyzet az egész Balkánon. Csak Oroszország vagy az iszlám között választhatnak, illetve maradna az önerőre támaszkodás, aminek nem sok a realitása. Bizonyos értelemben visszalökték a térséget Oroszország kezébe. Az év elején a Valuta Alapnál nagy vita volt arról, hogy mit csináljanak Oroszországgal. Az egyik csoport azt képviselte, hogy minden pénzt Oroszországnak, a többieknek semmit; hozza rendbe önmagát és környezetét is. Azért kell támogatni, hogy képes legyen gazdaságilag és politikailag pacifikálni a térséget. A másik fél — ők maradtak kisebbségben — azt mondta, hogy semmit Oroszországnak, de keményen támogatni a leszakadókat, elsősorban Ukrajnát, Belorussziát, hogy leszereljék az atomfegyvereket. Nos, megbuktak, és lehet, hogy az oroszok kapják a pénzt. Az Európai Közösség teljesen egyértelműen az oroszok mellé állt. És az oroszok igenis pacifikálták a helyzetet.

Egy másik probléma. Az egész dolgot arról szól, hogy senki nem közvetlenül a centrumba került be. Ehhez nagyon sok pénz kell, látjuk a volt NDK sorsát. Én egy fokozatváltásról írok, ami persze csak vízió. Ausztria lép egyet, és mi talán az ő helyére kerülünk — az előszobába. Egy évtized múlva pedig megindulhatunk a centrum felé, ahová Portugália és Spanyolország már bejutottak. Közben persze próbálkozhatunk, de szerintem most nem fogadnak be 15 milliányi embernél többet. Ez lehet a három törpe. Magyarországhoz, Szlovéniához, Csehországhoz relatíve kevés pénz kell. Főleg mert Csehországnak elég annyi, amennyit láthatóan már most is kap. Magyarország folyamatosan másfél milliárd dollárt kap évente, ami elenyésző összeg az ő szemükben, és ennyit továbbra is meg fogunk kapni. Szlovénia pedig még kevesebbe fog kerülni. Ha nem rontjuk el, akkor ezzel a pénzzel eljuthatunk valameddig.

Az utolsó megjegyzés. Nekem is az a véleményem, hogy nálunk a politizálás kulturális és ideologikus alapon folyik. Másrészt viszont az a benyomásom, hogy eltúlozzuk a politika befolyását és súlyát a gazdaságra, a társadalomra. Szerintem ma már a gazdaság nagy része kiszabadult a politika alól, a kulturális-ideologikus politizálást pedig teljesen levette magáról. A gazdasági szereplők fűtyülnek arra, hogy Antall József nemzeti, Orbán Viktor meg liberális jelszavakat hangoztat. Az a kérdésük, hogy mennyit kell befizetniük a pártpénztárakba. Ez egy egészen más politikai képlet. Egy bankár azt kérdezi: mi az ára ennek a programnak uram, egy vállalkozó meg azt, hogy mennyibe kerül ez és ez a párt, meg ez és ez a képviselő. Nincs már rettegés a gazdaságban, ha mondjuk a pénzügyminiszter fenyegetőzik. Azt mondják, eddig sem fizettem adót, ezután sem fogok, a politika eddig sem tudott segíteni a csődömnön, ezután sem tud. A gazdasági főszereplők ma már nem hiszik el, hogy a politika igazán hozzájuk tud férni, vagy bele tud nyúlni a gazdasági folyamatokba. És ezzel nagyon komolyan szembe kellene nézni a politikusoknak. A politológia is még mindig azt mondja, hogy mindent elöntött a politika. Ez igaz a tömegkommunikáció szintjén, igaz az értelmiségi elit szintjén, de nem igaz odalent. A társadalom többsége már eldöntötte, hogy mit kezdjen a politikával. Ha úgy tetszik, túl van-

nak a politikán. A helyzet kezd hasonlós lenni ahhoz, mint amikor Olaszországban azt kérdezik az 54. kormány kapcsán, hogy kik ezek egyáltalán, és mit akarnak? Persze a politikai elit sok mindenben meghatározó az alul lévők számára. De az ő szemükben nem az a döntő kérdés, hogy kik uralkodnak, hanem az, hogy hogyan lehet bujkálni a különböző normák között, hogyan tudom elkerülni az adót, milyen kamatokat kell fizetnem, mikor érdemes a fontot márkára váltani, minek mennyi az ára. Olyan világ bontakozik ki a politikai szféra alatt, amely számára többé már nem kérdés a politikai választás. Ezért nincs tömegháttere az ideológiai-kulturális politizálásnak, még akkor sem, ha néhány aktivista elmegy egy nagygyűlésre és megtapsolja kedvenc politikusát. Ezzel a problémával, azt hiszem, nem 2005-ben kell majd szembenézni, hanem most, 93-ban és 94-ben.

AZ ÁLLAM SEMLEGESSÉGE

Az alább következő három hozzászólás Kis János: „Az állam semlegesége” című, folyóiratunk 1992/2. számában közölt tanulmányához kapcsolódik. A tanulmány téziseiről a Magyar Politikatudományi Társaság Politikaelmélet és -történet című szekciója 1992. november 16-án Bozóki András vezetésével vitát szervezett, és a hozzászólások egy része ennek a vitának az alapján készült. Folyóiratunk következő számában közöljük Kis János válaszát a hozzászólásokra.

HUORANSZKI FERENC

Mivel nem azonos a semlegesség?

A kortárs liberalizmuselmélet egyik központi kérdése az, vajon a liberális állam semleges-e. Ahhoz, hogy e kérdést meg tudjuk válaszolni, mindenekelőtt tisztáznunk kell, mit értünk semlegességen, pontosabban a semlegesség milyen formája várható el a liberális állami berendezkedéstől, s hogy ez a forma valóban a liberális állam megkülönböztető jegye-e, tehát csakis és sajátosan a liberális állami berendezkedés jellemzője. A nem liberális államok közös jellegzetessége tehát az lenne, hogy szemben a liberálissal, valamilyen perfekcionista elven nyugszanak, vagyis hatalmi eszközeiket úgy alkalmazzák, hogy azok valamilyen meghatározott erkölcsi ideál feltételezett megvalósulását segítsék elő. A liberális állam jogrendszere és hatalmi berendezkedése ezzel szemben olyan elven nyugodna, amely nem törekszik perfekcionista ideálok megvalósítására.

Az az elképzelés, hogy a liberalizmus az állam elvi semlegességét feltételezi, nem volt mindig evidens a liberalizmust normatíven, filozófiailag megalapozni kívánó gondolkodók számára, mint ahogyan sokak számára ma sem az. Különösképpen a liberalizmus kritikusai mutatnak rá előszeretettel, hogy a liberalizmus állítólagos semlegessége téves feltételezés. Ez nem véletlen: ha a liberális államról bizonyítható, hogy elvileg semleges, lehetetlen legitimitását azzal cáfolni, hogy valamilyen elfogadhatatlan ideál megvalósulását segítené elő, mint ahogyan az sem állítható róla, hogy akadályozná a kritikusai által megvalósítani kívánt ideál érvényesülését. A liberálisok számára az állam elvi semlegességének bizonyítása azonban nemcsak azért lett fontos, mert segítségével könnyebb kivédeni a liberalizmust ért kritikákat. Először is kiderült, hogy azt a perfekcionista morális eszményt, amelyen a liberális állami berendezkedés nyugszik, sokkal nehezebb azonosítani, mint azt korábban hitték. A haszonelvűségről, mint első számú jelöltről, kiderült például, hogy — legalábbis klasszikus formájában — a liberális államról

alkotott intuitív felfogásunkkal sok esetben ellentétes gyakorlatot kíván meg. De nem csupán a liberális állami berendezkedés alapjául szolgáló erkölcsi ideál azonosíthatatlansága ösztönzött arra, hogy a politikai filozófusok egy része feltételezze a liberális állam elvi semlegességét. Úgy tűnt, az állam elvi semlegessége magyarázatot adhat a politikai kötelezettségekkel kapcsolatos néhány problémára is. Ha ugyanis az állam a jogokat és a kötelezéseket az elvi semlegesség alapján osztja el, kizárt, hogy az állampolgár a reá háruló kötelezettségeket *morális* meggyőződése alapján, mint azokkal ellentéteseket kérdőjelezhesse meg. Ez nem jelenti azt, hogy e kötelesek jogosultságát ne vitathatná, de a vita alapjául nem egymással összeegyeztethetetlen morális meggyőzések, hanem tények és racionálisan vitatható elméletek szolgálnak majd.

A következőkben azt szeretném megmutatni, hogy a liberális állam elvi semlegességének tézise, a semlegesség megfelelő definíciója mellett, nem tartható. Először is megpróbálok az elvi semlegesség egy adott meghatározása mellett érvelni, oly módon, hogy megvizsgálom, mivel nem azonosítható a semlegesség. Másodsor, megpróbálok kimutatni, hogy a publikus és magánjellelű érvek közti nageli megkülönböztetés homályos. Végül szeretnék néhány szót szólni arról az ideálról, amely a liberális hatalomgyakorlás elvi alapjául szolgál.

A semlegesség definíciója kapcsán általában a következmények, illetve az igazolás semlegességét szokás megkülönböztetni. A következők semlegességén azt értik, hogy az állam egyenlő mértékben segíti elő vagy korlátozza az egyes életideálok megvalósulásának lehetőségét, míg az igazolás semlegessége azt jelentené, hogy az állam semmilyen törvényről vagy intézkedésről nem dönt azon az alapon, hogy az valamely életideál megvalósulását elősegíti vagy korlátozza. Világos, hogy a semlegesség e két fogalma között különbség van, hiszen abból, hogy egy adott döntés során nem vagyok tekintettel semmilyen életideálra, még nem következik, hogy döntésem egyenlő módon hat a különböző ideálok megvalósulásának lehetőségeire. De bármelyiket fogadjuk is el e definíciók közül, vajon megfelelnek-e a politikai semlegességről alkotott intuitív fogalmunknak?

A semlegesség fogalmának tisztázásakor, úgy gondolom, a legegyszerűbb a semleges gyakorlat fogalmából kiindulnunk. Semleges gyakorlaton azt értjük, hogy valamely egyénnek vagy szervezetnek noha lehetősége volna arra, hogy adott konfliktusba beavatkozzék, ezt mégsem teszi. A semleges gyakorlat tehát két dolgot feltételez: egyrészt a konfliktust, másrészt a beavatkozás lehetőségét. Az állam és polgárai viszonyában ez azt jelenti, hogy vannak olyan konfliktusok az állampolgárok között, amelyekbe az állam nem kíván, például a törvényhozás eszközeivel, beavatkozni. Ebből pedig az következik, hogy az állam és az állampolgárok közti semleges gyakorlat *mérték* kérdése: alig van olyan állam, legyen mégoly totalitárius is, amely ne folytatna semleges gyakorlatot az állampolgárok közti *bizonyos* konfliktusok tekintetében. Csak egy Szép Új Világban⁶ képzelhető el, hogy ne legyen olyan állampolgárok közti

konfliktus, amely elkerüli az állam vigyázó tekintetét. Kétségtelen tény azonban, hogy a liberális államot sokkal nagyobb mértékben jellemzi a polgárai közti konfliktusok irányában megnyilvánuló semleges gyakorlat, mint a különböző bal- vagy jobboldali fundamentalista államokat. A legtipikusabb példa talán a vallásgyakorlattal kapcsolatos: a liberális állam semleges gyakorlatot folytat a különböző egyházak tevékenységével kapcsolatban, vagyis törvényileg nem tiltja és nem is pártolja egyik vallás gyakorlását sem. Amikor azonban azt a kérdést tesszük fel, hogy a liberális állam semleges-e vagy sem, nem arra gondolunk, hogy nagyobb mértékben alkalmazza-e a semleges politikai gyakorlatot, hanem arra, hogy e politikai gyakorlat a semlegesség elvén nyugszik-e. Ez az a kérdés, amelyet Kis János a semlegesség semleges igazolása problémájának nevez.

Mielőtt azonban rátérnék a kérdés vizsgálatára, szeretnék néhány következtetést levonni abból, amit a semleges gyakorlattal kapcsolatban fentebb állítottam. A legfontosabb következtetés talán az, hogy a „következmények semlegességéről” beszélni, szigorú értelemben, *contradictio in adjecto*. Amit a fenti definíció a „következmények semlegességének” nevez, az sokkal inkább az esélyegyenlőség biztosítása, ami aktív beavatkozást követel meg. A semlegesség, mint norma, nem egy adott konfliktus igazságos rendezésének biztosítását követeli meg, hanem a konfliktustól való távolmaradást. Vannak persze esetek, amikor az igazságosság vagy az esélyegyenlőség megkövetelte gyakorlat egybeesik a neutrális gyakorlattal, de ez távoiról sincs mindig így. A futballbírótól általában elvárjuk, hogy igazságos vagy pártatlan legyen, de ez nem jelenti azt, hogy helyesnek tartanánk, ha leülne a pálya szélére és onnan figyelne az eseményeket: épp ellenkezőleg, azt várjuk, hogy aktívan beavatkozzék a játék igazságos lefolyása érdekében. A futballbíró persze semlegesnek mondhatjuk egy másik értelemben is: azt gondolhatjuk, hogy a futballbíró azért képes az igazságos döntésre, mert nem szurkol egyik csapatnak sem. Ebben az értelemben a semlegesség valóban elősegítheti az igazságosság érvényesülését, de nem szükségszerű feltétele annak, hiszen akkor is dönthet pártatlanul, ha az egyik csapatot jobban kedveli, mint a másikat. A semleges gyakorlat sem feltételezi az érzelmi semlegességet: nyugodtan szoríthatok az egyik félért, anélkül, hogy beavatkoznék egy konfliktusba.

Igaz-e mármint az, hogy a liberális állam semleges politikai gyakorlata az elvi semlegességen nyugszik, vagyis azon az elven, hogy a törvények igazolása során semmilyen perfekcionista ideál nem jöhet számításba? Másképp fogalmazva, lehetséges-e olyan politikai érvelés, mondjuk az alkotmányos jogok meghatározása kapcsán, vagy az állami beavatkozás korlátozását illetően, amely nincs tekintettel semmiféle erkölcsi eszményre? Akik úgy gondolják, mint Nagel vagy Kis János, hogy ez lehetséges, azok elismerik a liberális állam elvi semlegességét. (Bár Nagel inkább pártatlanságról beszél, ami, mint fentebb láttuk, nem teljesen azonos a semlegességgel.) Mások, mint Raz, vagy az utóbbi időben Dworkin, úgy vélik, hogy a semleges gyakorlatot morális eszmé-

nyek igazolják. A továbbiakban én is ez utóbbi álláspont mellett szeretnék érvelni.

Nagel és Kis János szerint az állam semlegessége abban nyilvánul meg, hogy az autoritatív döntéseknek publikusaknak, pontosabban publikus érvekkel igazolhatóknak kell lenniük. Ez azt jelenti, hogy a döntéseknek olyan érveken kell nyugodniuk, amelyek kizárják a publikusan nem hozzáférhető indokokat, amilyen a személyes kegyelemre vagy megindokolhatatlan személyes meggyőződésre történő hivatkozás. E megközelítés ellen általában azt az ellenvetést szokták felhozni, és Kis János is ez ellen érvel, hogy a politikai döntések szinte mindegyikében szerepet játszanak, ahogyan ő nevezi, „magánideológiáink”, vagyis személyes eszményeink, meggyőződéseink. Én azonban úgy gondolom, a megkülönböztetés más oldalról támadható. Én azt kérdezném, milyen értelemben *nem* publikusak személyes eszményeink, morális meggyőződéseink? Nagel válasza e kérdésre az, hogy meg kell különböztetnünk azokat a meggyőződéseinket, amelyeket igaznak és publikusan igazolhatónak tartunk azoktól, amelyeket nem. Ez az elmélet azonban episztemológiai szempontból, enyhén szólva, furcsa. Többen bizonyítani vélték ugyanis, hogy a meggyőződés mint propozicionális attitűd implikálja az igaznak tartást, vagyis, hogy ellentmondás azt állítani: „Meg vagyok győződve róla, hogy *p*, de nem igaz az, hogy *p*”. De a bonyolultabb (bár ettől nem kevésbé meggyőző) episztemológiai kételyektől eltekintve, egyszerűen nem igaz az, hogy akik valamilyen morális ideált akarnak a törvényhozás alapjául elfogadtatni, azok úgy vélnék, hogy az adott ideál, vagy annak igazolhatósága nem publikus. Épp ellenkezőleg: azok, akik a hitet a kegyelem adományának tekintik, minek is bajlódniának azzal, hogy törvényekkel akarják kötelezővé tenni? Azok vélik úgy, hogy kötelezővé kell tenni a hittanoktatást, akik szerint a bibliaolvasás publikus érv a keresztény morál vagy életforma mellett. Ha elfogadnánk a nageli megkülönböztetést, akkor abból egy másik, igencsak furcsa következmény is adódna: a kötelező hittanórákról szóló politikai döntést az ontológiai istenévről szóló viták kimenetele alapján kellene eldöntenünk. Mivel ez az érv logikai természetű, *par excellence* publikus, senki sem vethetné ellene, hogy valamilyen magánideológia döntene Isten létének kérdésében és mindabban, ami létéből életformánkra vonatkozóan következik. Márpedig, úgy vélem, a semlegességről alkotott intuíciónkkal igencsak szemben áll az az elképzelés, hogy állam és egyház viszonyának meghatározásakor az ontológiai istenévrre támaszkodjunk.

Úgy gondolom tehát, az állam semlegességével kapcsolatos érveknek nem akörül kell forogniuk, hogy egy autoritatív döntés igazolása publikus érvek segítségével történik-e vagy sem, mivel a perfekcionista döntések igazolása is ily módon történik. A kérdés inkább az, hogy az autoritatív döntések morális alapon történnek-e vagy sem. Ha a gyakorlati semlegességre vonatkozó döntések morális alapon történnek, akkor a liberális állam, bármilyen mértékben támogassa is a gyakorlati semlegességet, nem semleges elveken nyugszik. A következőkben azt

próbálom megmutatni, hogy a gyakorlati semlegesség kérdéséről egy pluralista társadalomban lehetetlen morális érvek nélkül döntenünk, s hogy ebből bizonyos perfekcionista elvek következnek.

Vitathatatlan tény, hogy a liberlizmus abban különbözik minden más politikai eszmerendszertől, hogy jóval nagyobb mértékben kívánja meg a semleges politikai gyakorlatot. Bár természetesen vannak olyan életformák, amelyek érvényesülését kizárja, mégsem célja, hogy egyes életformákat, morális meggyőződéseket hatalmi eszközökkel próbáljon az állampolgárookra kényszeríteni. E gyakorlati semlegesség azonban csak akkor nyugodna semleges elveken, ha lehetséges lenne morális vitákban semleges álláspontot elfoglalni morálisan semleges pozícióból, vagyis úgy, hogy a döntéstől való tartózkodás ne egy másik, (logikai értelemben) magasabb rendű morális döntéstől függjön. Ez azonban véleményem szerint lehetetlen.

Tekintsünk négy különböző életformát: a ferences szerzetesét, az odaadó családanyáét, a bártáncosnőét és a kasszafűróét. Egy katolikus állam semleges gyakorlatot követel meg az első két esetben, de nem úgy a második kettőben. A liberális állam semleges gyakorlatot követel meg az első három életforma, de nem úgy a negyedik tekintetében. Vajon milyen érvek igazolhatják a semleges gyakorlat efféle kiterjesztését? A semlegesség kiterjesztését nyilván az indokolja, hogy míg a katolikus állam egy adott morális normarendszer megvalósítását tartja a törvényhozás alapjának, addig a liberalizmus több normarendszer létét is elfogadhatónak tartja.

De lehet-e semleges az a meggyőződés, hogy több normarendszer együttélése megengedhető? Véleményem szerint nem, éspedig azért nem, mert autonómiára *kényszerít*, legalábbis az autonómiának annak a minimális formájában, hogy kénytelen lesz mindenki szembenézni más életformák kihívásával — hiszen semleges gyakorlatot csak ott folytathat az állam, ahol valamilyen konfliktus, jelen esetben az életformák közti konfliktus lép fel. Az pedig, hogy a kihívásokat az ördög praktikájának tekintjük-e, vagy olyan alternatíváknak, amelyeken morális meggyőződéseink, életformánk megmérettetnek, nyilvánvalóan maga is morális meggyőződésünktől függ. Kis János is elismeri, hogy „a semleges állam a magánéletben leginkább a toleráns és az egyén autonómiáját tiszteletben tartó magatartásoknak kedvez”. Én a magam részéről erősebben fogalmaznék: a liberális állam megkülönböztető jegye, hogy erre kényszerít. Rousseau szavaival, de szellemével homlokegyenest ellenkező módon, azt mondhatjuk, a liberális állam semleges gyakorlata kényszeríti az állampolgárokat, hogy szabadok legyenek. A liberalizmus kritikusai joggal mutatnak rá, hogy aki ezt a perfekcionista elvet nem vallja magáénak, annak semmi oka sem lesz a liberalizmushoz hasonló mértékű semlegességet követelni az államtól.

PACZOLAY PÉTER

Az állam semlegességének mítosza?

Az állam semlegességének doktrínájából súlyos gyakorlati politikai következmények adódnak, már csak ezért is okkal áll e kérdés különböző szempontú — jogfilozófiai, alkotmányjogi, politikatudományi — viták és elemzések középpontjában. Kis János tanulmánya arra keres választ, hogy az állam semlegességének gyakran emlegetett metaforája miként fordítható át kézzelfogható alkotmányos tanná, és ehhez szükségesnek tartja a semlegesség tartalmának tisztázását. A jelen írás másképp közelít a témához, amikor a kérdést úgy teszi föl: lehet-e az állam egyáltalán semleges?

ESZMETÖRTÉNETI ADALÉKOK AZ ÁLLAM SEMLEGESSÉGÉHEZ

Az állam fogalma a 16. században jelent meg az európai gondolkodásban, és a semlegesség mindjárt a kezdetekkor meghatározó eleme volt a koncepciónak. Elsősorban mint a vallási, ideológiai ellentétek fölött álló, azok vonatkozásában semleges erőre tekintettek az államra.

Az állam fogalmának első, jogilag is kidolgozott elmélete, Jean Bodin szuverenitástanában a versengő felek fölött álló állam (közösség) koncepciójára épült. Az államnak nem volt feladata többé, hogy igazságot tegyen vallási vitákban. Elvált egymástól a hitbeli meggyőződés, felekezeti hovatartozás és az állam iránti lojalitás. Medici Katalin kancellárjának, L' Hopitalnak 1562-ben mondott beszéde ékesen illusztrálja e tan gyakorlati politikai konzekvenciáit: „Nem a vallás, hanem az állam ügyeinek rendezése itt a kérdés; lehetnek olyan polgárok is, akik nem keresztények, ... és békekességben lehet élni azokkal, akik más nézetet vallanak.”

Az állam semlegességének e kezdeti, az ellentétek felett álló felfogása a szuverenitás későbbi értelmezésében egyre inkább az állam mindenhatóságának tételezése felé tolódott el: Hobbes, részben Rousseau, majd Hegel államelméletében az állam a közérdek megtestesítője, az általános akarat képviselője, s mint ilyen megkérdőjelezhetetlen.

Ettől eltér a politikai liberalizmus elsősorban Locke nyomaiban járó, toleranciát hirdető államkonceptiója, míg a pluralizmus felfogásában az állam csak az egyike a társadalmat alkotó számtalan közösségnek (Laski). A liberális felfogásból legtartósabban az állam pártatlan, elfogulatlan döntőbíróként való szemlélete maradt meg.

A liberális államfelfogás semlegességet hirdető tanának radikális konzervatív kritikáját Carl Schmitt adta: az abszolutisztikus és liberális állam semleges volt; a 20. században ez nem igaz. Az állam semlegességét a gazdasággal, a hagyományosan nem-állami területekkel (vallás, oktatás, kultúra) szemben a beavatkozás, állam és társadalom összeolvadása váltja föl: minden társadalmi probléma közvetlenül állami problémává válik, nincs többé semleges terület.

A második világháború után a nyugati típusú demokráciák jellemzője a pártállammá szerveződött társadalom, melyben a pártok szerepe meghatározó.

Ha kettéválasztjuk azt a két kérdést, hogy az állam semlegessége kívánatos-e, illetve hogy lehetséges-e, akkor a normatív és a leíró tudományoszmény klasszikus kérdéséhez jutunk el. A normatív szempontú, illetve leíró megközelítés más-más módszert jelent és lényegesen különböző gyakorlati következménnyel jár. Ezt azért indokolt hangsúlyozni, mert jó fél évszázada az utóbbi megközelítés tekinthető általánosnak, a diszkusszió eszmetörténeti helyét ezért mindenképpen jelezni kellett.

AZ ÁLLAM SEMLEGESSÉGÉNEK NORMATÍV TARTALMA

Az állam semlegességével szorosan összefüggő kérdés: mi az állam funkciója adott közösségben — társadalomban, illetve a társadalommal szemben —, és mik az állami cselekvés határai.

Az állam fogalmának tisztázása vagy legalábbis meghatározási kísérlete az első feladat, amellyel ki kell egészíteni a kérdéskör tárgyalását. Az állam kényszerszervezet, mely felségterületén minden emberre kötelező szabályokat alkot, és ezek megsértését erőszak alkalmazásával szankcionálja. Persze nem a definiálás lényeges itt önmagában. Az a fontosabb, hogy milyen funkciót tölthet be az állam abban a filozófiai elképzelésben, amely semlegességét tételezi föl. Az állam akkor tekinthető semlegesnek, ha a társadalmi konfliktusokon kívül és azok fölött álló szervezetként működik. Ez az eszmény arra az elképzelésre épül, hogy az állam a polgárok és szervezeteik — közöttük a pártok — fölött álló és azoktól független intézmény. Az állam e fogalma rendkívül absztrakt, és még nehezebben értelmezhető, mint a semlegesség fogalma.

Az állam ugyanis megosztott — és többek között ennek eredményeként is —, korlátozott. Különösképpen világossá válik az állam tagoltsága, ha az államhatalmat a felhasználásával kapcsolatos ún. autoratív döntéseken keresztül kívánjuk megragadni: az ilyen döntések példaként említett parlamenti törvény, a kormányhatározat és a bírói ítélet természetüket tekintve rendkívül eltérő normák. A parlamenti döntések normális esetben a választásokon elnyert többség véleményét tükrözik, a többséget pedig pártok alkotják, és e pártoknak nem semleges, hanem nagyon is „pártos” elképzeléseik vannak alapvető kérdésekről. Azt elvárni, hogy e pártok saját — akár ideológiai — elképzeléseik megvalósítását, vagyis törvényi formába öntését önként korlátozzák, nemcsak illúzió, hanem ellentétes volna a választói akarattal is. A kormányhatározatok természete igen eltérő lehet, és magának a kormánynak a természete is változik attól függően, hogy milyen alkotmányos berendezkedésről van szó. Végül a független és semleges bírói hatalmi ág döntései is differenciáltan kezelendők; e vonatkozásban sok jogrendszer a laikusok részvételével (pl. esküdtek) próbálja azt a távolságot csökkenteni, mely a peres ügyben érintett fél, és a döntést hozó állam között van.

Az állam fogalmának egységes és differenciálatlan használata hiányolja a szükséges meggyőző és magyarázó erővel rendelkező érveket. Az állam nem egységes, hanem rendkívül bonyolult viszonyokból és eljárásokból tevődik össze.

Mégis vannak bizonyos elvek, melyeket — legalábbis az alkotmányos jogállamokban — egyaránt tiszteletben kell tartania a parlamentnek, a kormánynak és a bíróságoknak is, noha egyébként igen eltérő jellegűek, különösen a politikai elkötelezettségük tekintetében. Bizonyos elveket egyikük sem hághat át. Ennek oka valóban abban rejlik, hogy az alkotmány mögött meghúzódnak olyan elvek, nem szó szerint leírt elvek, amelyek általánosabb, mögöttes vázát képezik az alkotmánynak. A viszony ezen elvek és az alkotmány között azonban némileg eltér a klasszikus elképzeléstől: Carl Schmitt már idézett kritikája teljesen jogos, századunkban nincsenek semleges kérdések, és az állam sem lehet semleges a klasszikus liberális államfelfogás értelmében. Az 1945 utáni alkotmányos és politikai fejlődés azonban általánossá tett egy sajátos „védelmi technikát”, mely egyaránt korlátozza az állam különféle szerveit.

Ez pedig az alkotmányosság követelménye, abban az értelemben, hogy az alkotmány felsőbb jog: vannak olyan szabályai, melyeket nemcsak a végrehajtó hatalom, hanem a parlamenti többség sem hághat át, a bírói hatalom pedig védelmez. E felsőbb jog magasabb morális elvek pozitívását, tételesjogi megfogalmazását jelenti. E magasabb jog elképzelhető olyan elvekben is, melyeket szó szerint nem tartalmaz az írott alkotmány. Az ilyen morális elvek alkotmányba foglalása jogfilozófiai, közelebről jogértelmezési kérdés. A politikai morál alapelvei jelen vannak az alkotmányban és az írott alkotmány szövege mögött is. Itt

ugyanis a kérdés az, hogy az alkotmány kodifikál-e morális elveket, s azoknak milyen szerepük lehet az alkotmány alkalmazásában és értelmezésében.

A SEMLEGESSÉG AZ ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁSBAN

Kössük össze az alkotmány mögötti elvek létét a semlegesség kérdésével. Az alkotmány értelmezése során alkalmazandó semleges elvek kérdését az amerikai alkotmányjogi irodalom terjedősen tárgyalja, és a magyar alkotmánybírászkodásnak is ez az egyik alapkérdése. Érdeemes kitérni az állam semlegességét illető alkotmánybírói gyakorlat néhány vonatkozására.

Az Amerikai Egyesült Államokban a Supreme Court ellentmondásos gyakorlatot követ ebben a kérdésben — mint persze annyi másban is —, mégis ez az ellentmondásosság tanulságos vizsgált témánk vonatkozásában. Ugyanis épp a differenciáltságra hívja fel a figyelmet, arra, hogy nehéz általában vett államról és általában vett semlegességről beszélni. A Supreme Court ellentmondásos gyakorlata ráadásul nemcsak akkor ismerhető fel, ha hosszabb időszak döntéseit vetjük egybe, hanem az egymást rövid időn — néhány napon — belül követő különböző ítéletekben is. 1991 júniusában a köztudottan meggyőződéses konzervatív Rehnquist főbíró által vezetett testület a véleménynyilvánítási szabadság (free speech) ügyében kitarva korábbi liberális gyakorlata mellett, egészen addig — az európai szemmel szélsőségesnek tűnő álláspontig — elment, hogy a Ku-Klux-Klan-tagok kereszttegetése is alkotmányosan védett véleménynyilvánítás. Ezzel szemben az abortusz megítélésében konzervatív irányba mozdult el a bíróság, noha nem oly mértékben, ahogy azt a szakértők várták. Ráadásul — talán leginkább kirívó döntésével — a tulajdon védelmének kérdésében megengedte a környezetvédelmi célzatú állami beavatkozást.

A tulajdon kérdése egyébként nagyon lényeges területre vezet. Ugyanis az állami semlegesség, az állami tartózkodás klasszikus területe volt a gazdaság. Sőt, a mára eléggé elfelejtett előzmények szerint a 19. századi utilitárius filozófia tartózkodásra kötelezte az államot a gazdaság és a tulajdon vonatkozásában, ezzel szemben határozottan helyeselte az állami kényszeralkalmazást a tulajdoni rendet veszélyeztetők ellen; nem véletlenül vált e korszak jelkép erejű intézményévé a börtön és a dologház. A marxizmus kritikája is ezért vette célba épp a kapitalista állam gazdasági semlegességét: a semlegesség, a be nem avatkozás valójában nagyon is határozottan befolyásolta a vagyoni viszonyokat — a tulajdonosok javára. Ebben a vonatkozásban a semlegesség tehát a be nem avatkozással volt azonos.

A SEMLEGESSÉG A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN

A semlegesség eddig tárgyalt problémájától nyilvánvalóan eltérő, konkrét kérdés a hatályos magyar Alkotmányban szereplő utalás a közhatalom pártsemlegességére. A 3. § (3) bekezdése szerint „a pártok közhatalmat közvetlenül nem gyakorolhatnak. Ennek megfelelően egyetlen párt sem irányíthat semmiféle állami szervet. A pártok és a közhatalom szétválasztása érdekében törvény határozza meg azokat a tisztségeket, közhivatalokat, amelyeket párt tagja vagy tisztségviselője nem tölthet be”. Ez a szabály alapvetően a korábbi pártállamiságot akarta — átgondoltabb alkotmányos koncepció nélkül — kizárni.

A magyar Alkotmány ezen az utaláson kívül nem tartalmaz rendelkezést a semlegességre nézve. Az állam semlegessége tehát olyan alkotmányos elv, mely — Kis János frazeológiájával — „az írott alkotmány mögöttes elvei” közé tartozik. Létezik olyan alkotmányértelmezési felfogás, mely tagadja az alkotmány írott szövegén túl bárminő elv, szabály létét, és minden erre történő hivatkozást a bírói aktivizmus jegyeként értékeli. Az amerikai alkotmányjogi és politikaelméleti irodalom egyik legtöbbször tárgyalt témája a Supreme Court aktivizmusának kérdése. A bírói aktivizmus fogalmát több értelemben is használják az amerikai vitákban; általában azt értik rajta, hogy a bíróság olyan politikai döntéseket hoz, melyek a választott vagy felelős politikusokra tartoznának.

Az Egyesült Államokban — és részben amerikai hatásra más országokban is — az egyik alkotmányértelmezési kánon a szövegtől megközelítés. Ez a textualizmusnak is nevezett módszer szigorúan ragaszkodik az alkotmány írott szövegéhez, semmilyen rajta kívüli elvet vagy anyagot nem tart relevánsnak. E nézet képviselői nem bíznak az emberek pártatlanságában, és félnek, hogy néhány ember a többséggel szemben gyakorolhatja ezt a hatalmat. Az egyetlen orvosság erre az lehet, ha a bírók szigorúan ragaszkodnak a népakaratot megtestesítő dokumentum, az alkotmány betűjéhez.

Az ezzel ellentétes nézet szerint az alkotmány rendelkezéseinek van egy központi, változatlan magja, de a modern korban felmerülő problémákat a modern értékek alapján kell értelmezni. Eszményük az „élő alkotmány”, mely igazodik a változó világhoz. Az amerikai alkotmányt például igen nehéz módosítani, 200 év alatt alig került sor erre. Az alkotmányt ezért bírói értelmezéssel kell a megváltozott társadalom igényeihez hozzáigazítani. A leggyakrabban hivatkozott érv a nemek és a fajok egyenlőségének megítélésében bekövetkezett változás. De triviális a hivatkozás arra is, hogy az alkotmány szerzői csak az írott sajtó szabadságát értették sajtószabadságon, s eszerint a tévét és rádiót az elnök cenzúrázhatná. Egy további érv e megközelítés mellett, hogy így meg lehet őrizni az alkotmány szerves egységét, nem kell állandóan módosítani.

Az alkotmányértelmezésben a legnagyobb szabadságot a kulturális értékelméletek teszik lehetővé, melyek szerint az alkotmányba nem

foglalt alapvető társadalmi értékek képezik a bírósági döntések alapját. E megközelítésen belül egyes irányzatok hivatkoznak a hagyományokra, a társadalom erkölcsi konszenzusára vagy a természetjogra.

A magyar Alkotmánybíróság alapjogi gyakorlata — a bíróság saját hitvallása és a bírálók szerint is — aktivista. A bírói önmérsékletet elsősorban a politikai kérdések esetében gyakorolják — hatáskörük megszorító értelmezésével és a politikai viták eldöntésére irányuló kezdeményezések (pl. az ún. média-ügy egyes vonatkozásainak) elhárításával.

A semlegesség egyik aspektusának, a világnézeti vagy ideológiai semlegességnek viszonylag jól körülhatárolható értelmezését dolgozta ki a magyar Alkotmánybíróság (30/1992. [V. 26.] AB határozat).

Az egyebek mellett a vallásszabadság tartalmáról szóló 4/1993. (II.12.) AB határozat pedig az állam vallási semlegességére nézve fogalmazott meg iránymutatásokat. Az állam vallási semlegességét két alkotmányos szabályból vezeti le a határozat: az állam és az egyház elválasztásából (60. §), illetve az egyenlőség elvéből (70/A §).

„Az elválasztás elvéből az következik, hogy az állam sem az egyházakkal, sem valamelyik egyházzal nem kapcsolódhat össze intézményesen; hogy az állam nem azonosítja magát egyetlen egyház tanításával sem; továbbá, hogy az állam nem avatkozik be az egyházak belső ügyeibe, és különösen nem foglalhat állást hitbéli igazságok kérdésében. Mindebből következik — ami másrésről az Alkotmány 70/A §-ából is folyik —, hogy az államnak az egyházakat egyenlőkként kell kezelnie. Mivel az állam éppen azokban a tartalmi kérdésekben nem foglalhat állást, amelyek a vallást vallássá teszik, a vallásról és egyházzal csak elvont, „minden vallásra vagy egyházra egyaránt alkalmazható keretszabályokat alkothat, amelyek révén ezek a semleges jogrendbe illeszkednek, s tartalmi kérdésekben a vallások és egyházak önértelmezésére kell hagyatkoznia”.

Az állam keretszabályokat alkot, eljárásokat szabályoz — ez a semlegesség tényleges tartalma. A határozat ugyanakkor a „be nem avatkozó” típusú semlegesség-felfogással szemben hangsúlyozza, hogy az állam vallási semlegessége nem jelent sem tétlenséget, sem közömbösséget. Az államnak a pozitív vallásszabadságot is garantálnia kell azzal, hogy lehetővé teszi a tudatos választást.

„Az államnak kötelessége, hogy a vallásos meggyőződés kinyilvánítása, tanítása és az életvitelben való követése, az egyházak működése, s ugyanígy a vallás elutasítása, továbbá a vallási meggyőződésről való hallgatás számára olyan teret biztosítson, amelyben a különböző felfogások szabadon képződhetnek és fejlődhetnek, s ezen keresztül lehetővé teszik az egyéni meggyőződés szabad kialakítását. Az államnak egyrészt ezt a szabad kommunikációs folyamatot kell biztosítania; ez a kötelessége a gondolatszabadsághoz és szabad véleménynyilvánításhoz való jogból is adódik. Másrészt adott esetben gondoskodnia kell más alapvető jogok védelméről a vallásszabadsággal szemben is. Végül magára a vallásszabadság jogára vonatkozó pozitív szabályozásra is szükség lehet.

Az államnak szabályozott kompromisszumot kell létrehoznia ott, ahol eleve az állami szabályozás hoz létre olyan helyzetet, amelyben a vallás és a vallástalanság szabadsága egymást kölcsönösen korlátozza. Ilyen »tér« például a kötelező iskolai oktatás keretében folyó világnézetű nevelés.”

Az állam vallási semlegességének fontos megvalósulási területe az állami iskolák semlegessége.

„A semlegesség azt követeli meg, hogy iskolai tantervét, szervezetét és felügyeletét az állam úgy alakítsa ki, hogy a tanulónak a vallási, illetve világnézetű információkat és ismereteket »tárgyilagosan, kritikusan és pluralista módon közvetítsék«. Az állami iskola nem folytathat olyan oktatást, amely a szülők (és a gyermek) meggyőződése figyelmen kívül hagyásának minősülhetne.” (Lásd az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítéletét a Kjeldsen, Busk, Madsen és Pedersen ügyben, 1976. december 7.) Ezek a feltételek felelnek meg az állami iskolák tekintetében annak a követelménynek, amelyet az Alkotmánybíróság a monopóliumhelyzetben lévő országos közszolgálati rádióra és televízióra határozott meg a véleményszabadság érvényesülése érdekében. Az erre vonatkozó szervezeti megoldások ugyanis akkor alkotmányosak, ha elvileg képesek biztosítani a társadalomban meglévő vélemények teljes körű, kiegyensúlyozott arányú és valósághű kifejezésre jutását (37/1992. [VI.10.] AB határozat). Ezek az ismérvek az állami iskolákra is megfelelően érvényesek. A semleges állami iskola tehát nem lehet elkötelezett egyetlen vallás vagy világnézet mellett sem, hanem a szabad és megalapozott választás lehetőségét kell nyújtania. „A világnézetű ismeretek teljes körű, kiegyensúlyozott arányú és tárgyilagosságot tanításának az iskola működése egészében kell megvalósulnia. Tárgyilagosságot tanítás esetén az állam nem kényszeríthet egyetlen tanárt sem arra, hogy saját meggyőződését elhallgassa.”

A semlegesség ebben a vonatkozásban tehát aktív állami magatartást tételez föl, annak érdekében, hogy a folyamatok, processzusok semlegessége lehetővé tegye a szabad választást. Ebben az értelemben az állam semlegessége — mint eljárást és keretet biztosító semlegesség — az értékek pluralizmusát védi, és a köztük való választás szabadságát kívánja előmozdítani.

Foglaljuk össze az — egyebek mellett az alkotmánybírósági döntésekből is leszűrhető — tanulságokat. Az állam a 20. század végén jóval összetettebb jelenség annál, mint ahogyan a klasszikus liberalizmus idejéből eredő doktrínák és fogalmak magyarázzák. Ezért „az általában vett állam általában vett semlegességéről” beszélni értelmetlen. Nagyon is fontos viszont követelményeket támasztani az állam egyes meghatározott vonatkozásokban vett semlegességét illetően. Ezt példázza az állam vallási semlegességének alkotmánybírósági értelmezése. A plurális értékeket védő eljárási semlegesség gyakran az államot igencsak aktív cselekvésre készíti. Egy-egy ilyen konkrét vonatkozásban lehet csak az állam semlegességéről beszélni.

BRAGYOVA ANDRÁS

Semlegesség — pártatlanság — elfogulatlanság

A következőkben Kis János tanulmányának gondolatmenetéhez szeretnék bizonyos finomításokat ajánlani. Megjegyzéseim inkább az állam semlegességével foglalkozó gondolatmenet elágazásának tekinthetők, amelyek a jogtudomány szempontját követik. Érvelésem vázlata a következő: azt ajánlom, hogy tegyünk különbséget *semlegesség*, *pártatlanság* és *elfogulatlanság* között. Először felvázolom, mi a különbség e három fogalom között — tehát, hogy miképpen gondolom elválasztásukat —, majd pedig megkísérlem ennek elméleti megalapozását is. Voltaképpen tehát a „semlegesség” fogalmának a politikai filozófiában és az alkotmányelméletben nagyjából általánosan — és szerintem differenciálatlanul — használt fogalmát szeretném felbontani.

I.

Mielőtt a tulajdonképpeni feladatnak látnék, szeretném azt egy kissé átalakítani. Kis János az állam semlegességéről beszél, én pedig ezt a problémát a *jog* semlegességének kérdésével azonosítom, legalább e hozzászólás erejéig. Úgy vélem, ezzel az egyszerűsítéssel még világosabbá válik, hogy az állam semlegességének problémája nem feltétlenül jogi, de mindenképpen normatív — normákkal összefüggő, normák „használata” nélkül megoldhatatlan — probléma. Az állam semlegessége kérdésének átalakítása a jog semlegességének kérdésévé egy alkotmányos állam körülményei között nem okozhat nagy nehézséget, hiszen az alkotmányos államban a politikai morál normái egyben a jogrendszer alapvető — alkotmányos — normái is (egyebek között vagy talán elsősorban ettől alkotmányos egy állam), s ezért az állam semlegességének problémája, legalábbis jelentős részben, szükséggéppen azonos a jog (pontosabban a jogtartalom) semlegességével. Persze el kell ismerni,

hogy az állam semlegességének egész kérdésköre nem vezethető vissza teljes egészében a jog semlegességére, egyszerűen azért, mert az állam tevékenysége nem írható le hiánytalanul jogi fogalomrendszerrel. Ugyanakkor az alkotmányos állam egyik követelménye, amelynek teljesülése nélkül nem beszélhetünk alkotmányos államról, hogy az állam tevékenységének meghatározó és legfontosabb mozzanatai *alá legyenek rendelve a jognak*. Az „*autoritativ döntés*” fogalma — ezzel Kis János (3. pont) azokat az állami cselekvéseket jelöli meg, melyekre az állam semlegességének elve alkalmazandó —, úgy vélem, feljogosít arra, hogy az érvelés egyszerűsége kedvéért az állam semlegességének problémáját a jog semlegességének problémájával azonosítsam. Az a körülmény, hogy egy alkotmányos államban a politikai morál (ha nem is feltétlenül egészében, de lényeges elemeiben) a pozitív jog, pontosabban az alkotmány része, azzal is együtt jár, hogy a politikai filozófia bizonyos problémái egyben alkotmányos és alkotmányjogi problémák. Ennek egyik következménye, hogy a politikai morál szabályainak tartalmát nem lehet a jogászai „*kézművesség*” megszokott és bevált eszközeivel megismerni, mivel e szabályok a pozitív jogban is megőrzik jog-előtti jelentésüket; ezért értelmezésük csak a szabályok „*háttérelméletének*” ismertetésében lehet megalapozott.

Ezek után térjünk vissza néhány szó erejéig az *autoritativ döntések* kérdéséhez. Ez a fogalom felölel minden állami döntést, amely a polgárok számára kényszerítő erejű; ezek a döntések alkotmányos államban eleve csak akkor érvényesek, ha nem ellentétesek a joggal vagy az alkotmánnyal, tehát ha jogszerűek. Így tehát az állam semlegessége alkotmányos követelményének megsértése amellet, hogy a politikai morál szerint *illegitimé*, egyszersmind alkotmányellenessé, végső soron érvénytelené is teszi a semlegesség követelményét sértő döntést. Azt javaslom, hogy az *autoritativ döntés* fogalmán belül válasszunk külön legalább két kategóriát, amelyek éppen az állam semlegességének követelményét tekintve lényegesen eltérnek egymástól, olyannyira, hogy a semlegesség követelménye eredeti értelmében csak az egyikkel szemben támasztható értelmesen, a másokra csak *per derivationem* alkalmazható. Úgy vélem, az *autoritativ döntések* két csoportra oszthatók: *normákra* és a normákon alapuló *döntésekre*. A döntés fogalma így nyilván más, mint az „*autoritativ döntés*” fogalmában, ezért döntésen a következőkben mindig normán alapuló döntést értek. Alkotmányos államokban az állam minden döntése — a jogszerűség általános követelménye miatt — szükségképpen kapcsolatban áll jogi normákkal. A következőkben amellet igyekszem érvelni, hogy a semlegesség követelménye csak a *normákra* alkalmazható, a döntésekkel szemben csak a semlegesség elvéből következő, tehát abból levezethető vagy azon alapuló, két rokon követelmény állítható: a *pártatlanságé* és az *elfogulatlanságé*.

A semlegesség fogalmában, ahogyan az általánosan használatos, két jelentés fonódik össze: a semlegességé és a pártatlanságé. Kettejük közös vonása az, hogy végső megalapozásuk azonos: a polgárok egyen-

lőségén, egyenlő méltóságán alapul mindkettő. Viszont a semlegesség követelményét — szerintem a köznyelvi használatból és morális intuíciókkal egyezően — normákkal szemben támasztjuk, míg a pártatlanságról (és az elfogulatlanságról) csak döntésekkel kapcsolatban beszélhetünk. A semlegességnek Kis János által említett analógiája — két állam vitájában egy harmadik „semlegessége” — igazából pártatlanságnak nevezhető. Semlegesnek, a példánál maradva, a nemzetközi hadijog szabályai (beleértve a „semlegesség” azaz pártatlanság, szabályait is) nevezhetők annyiban, hogy eleve egyenlően és azonosan kezelik a hadviselő feleket, függetlenül az általuk vívott háború jogos vagy jogtalan céljától.

A semlegesség követelménye tehát szerintem csak normákkal szemben állítható; a jog semlegességének kívánalma eszerint elsősorban a jogszabályok, jogi normák *tartalmának* állít korlátot. Ilyen értelemben a jog semlegességének kérdése úgy is felfogható, mint a jog és erkölcs viszonyának bizonyos elmélete, amelynek célja annak megalapozása, hogy alkotmányos berendezkedésű államban milyen erkölcsi kérdéseket szabályozhat a törvényhozó a „közösségi morál” megbízottjaként és melyeket nem, a közösségi morál részének tekintve a közösség vallásos meggyőződését is. A jog semlegességének követelménye más, az előbbivel azonban nem összeférhetlen, megközelítésben — mint amilyen Kis Jánosé is — az állampolgárok alkotmányos egyenlősége elvének korolláriuma, amely megköveteli, hogy az állam minden polgárt egyenlő „tisztetéssel” kezeljen. A semlegesség–pártatlanság fogalom párja itt már közvetlenül analogikus az állampolgári egyenlőség két alapvető jogi felfogásával: ezek közül az egyik elsősorban a jogi normák tartalmát meghatározó (s ezzel korlátozó) szabálynak tekinti az egyenlőséget, míg a másik, hagyományosabb felfogás a normák helyes alkalmazásával (vagy inkább annak bizonyos aspektusaival) azonosítja. A semlegesség kívánalma a „tartalmi egyenlőség” speciális esetének tekinthető, mégpedig legalább két okból: először azért, mert végső alapja az egyenlő méltóság elve, másodsorban, mert e kívánalom a jogrendszer valamennyi normájára vonatkozik. Ebben a fejtegetésben figyelmen kívül lehet hagyni azt az egyébként fontos kérdést, hogy a semlegesség elvének megsértése jogilag milyen feltételekkel teszi érvénytelenné az elvet sértő normát, mert most csak a norma tartalmának kérdéseit vizsgálom. Világos, hogy egy norma megfelelése (és így meg nem felelése) bizonyos alkotmányos elveknek (a politikai morálnak) akkor is értelmesen vitatható és vizsgálható, ha ennek adott esetben bármely okból nincs közvetlen jogi következménye; a lényeges elméleti kérdés mindkét esetben azonos.

A pártatlanság követelménye viszont a formális egyenlőséggel hozható meglehetősen szoros összefüggésbe: a pártatlanság lényege az érvényes norma (vagy szabály) „helyes”, „korrekt”, „megfelelő” — és hasonló jelzőkkel leírható — alkalmazása. A pártatlanság tehát fogalmilag jól elkülöníthető a semlegességtől: minden normát lehet pártatlanul vagy nem-pártatlanul alkalmazni; így egy nem-semleges norma alkalmazása is lehet pártatlan vagy nem az. Az összefüggés a formális,

a „törvény előtti” egyenlőséggel kézenfekvő: az egyenlőségnek ez a klasszikus kívánalma lényegében a — tetszőleges tartalmú — (jogi) normák helyes alkalmazását és ennek garanciáit fogalmazta meg. A pártatlanság elválasztható a semlegességtől; különösen szembeszökő ez olyan esetekben, amikor az alkalmazott norma semlegessége kétségbevonhatlan, mint amilyenek a játékszabályok vagy az eljárások szabályai, például a parlamenti házszabályok vagy a bírósági eljárás normái. A játékszabályoknál maradvák, amelyek csak akkor játékszabályok, ha semlegesek, a pártatlan alkalmazás döntő fontosságú követelmény. Egy futballbíró legnagyobb erénye a játékszabályok pártatlan alkalmazása, ugyanez áll a *speaker*-re. Mit is jelent itt a pártatlanság? Fentebb azt mondtam, a norma helyes alkalmazását, ez azonban *obscurus per obscurum* magyarázat maradna, ha nem próbálnám meg kissé részletesebben kifejtetni, mit is jelent a helyes normaalkalmazás.

Mindenekelőtt egy norma helyes alkalmazása nem azonos annak pártatlan alkalmazásával, mert a helyes normaalkalmazás ennél sokkal tágabb fogalom; a helyes normaalkalmazás kérdésköre egyébként is igen bonyolult kérdés, amely — más tudományok mellett — a jogtudomány egyik alapvető problémája. Az azonban bizonyosan igaz, hogy a pártatlanság a helyes normaalkalmazás elengedhetetlen alkotóeleme. A pártatlanságot egy további kapcsolat is fűzi a semlegességhez, közös bennük az, amit *anonimitásnak* nevezhetnénk: az egyes személyek közötti különbségtétel tilalma, vagy pozitív fogalmazással az egyenlő elbánás kívánalma. A norma pártatlan alkalmazása kizár minden *nem a normán alapuló* különbségtételt az egyes emberek között a norma alkalmazásában, viszont megkívánja a normán alapuló különbségtételt mindenkor, amikor ez a normának megfelel. Aki *ugyanazt* a szabályt másképpen alkalmazza akkor, ha egy feketéről és másként ha egy fehérről van szó, az nyilván helytelenül alkalmazta a szabályt és nemcsak az egyik, hanem mind a két esetben. Ennek az az oka, hogy a két különböző alkalmazással a norma megszűnt ugyanaz lenni, és a példánkban két, egy „fekete” és egy „fehér” normává alakult át. Jól mutatja a pártatlanság hallatlanul nagy szerepét és önállóságát egy példa. Az Egyesült Államokban a halálbüntetés tartalmi alkotmányellenessége kétséges ugyan, de az Egyesült Államok Legfelső Bírósága — egy ideig úgy tűnt, véglegesen — azért nyilvánította (egyéb indokok mellett) alkotmányellenesnek, mert bebizonyosodott: alkalmazása nem-pártatlan. Egy feketének azonos cselekményért, azonos normák alapján sokszorosan nagyobb esélye volt arra, hogy halálra ítéljék, mint egy fehérnek. Tehát a norma nem-pártatlan alkalmazásának következtében az elvben semleges tartalmú norma nem-semleges eredményt hozott létre.

Természetesen lehetséges, bár talán ritkábban fordul elő, az előbb elemzett eset fordítottja is: egy nem-semleges normát is lehet semlegesen alkalmazni. Ilyen esetben az eredmény olyan, *mintha semleges normát alkalmaztak volna*; ez pedig, nyilván nem a normának a norma szempontjából pártatlan alkalmazása. Mégis kételyeim vannak abban, hogy az ilyen normakorrekciót joggal nevezhetjük-e nem-pártatlannak.

Például az olyan alkotmányos norma, amely egy vallást államvallássá tesz, nyilvánvalóan nem semleges; ugyanakkor egyes skandináv államokban hagyományosan fenntartják a luteránus államvallás alkotmányos szabályát, ám ezt a szabályt úgy alkalmazzák, hogy annak eredménye semleges.

A pártatlanság tehát a normaalkalmazás *objektivitását* jelenti; objektivitásnak a *norma szempontjából* megfelelő alkalmazást nevezhetjük, amely racionális módszerekkel ellenőrizhető. A racionális ellenőrizhetőség igen fontos eleme a pártatlanságnak: a normaalkalmazás objektivitását ellenőrizhető pártatlansága adja. A normaalkalmazónak — és ez tág értelemben mindenkit magában foglal, aki egy normával gyakorlati viszonyba kerül, tehát azt is, aki maga a norma kötelezettje vagy jogosultja, nemcsak a bírót — képesnek kell lennie az adott közösségben elfogadott kritériumok szerint igazolnia, hogy a normát helyesen alkalmazta. A norma objektív alkalmazásáról akkor beszélhetünk, ha a norma alkalmazója *csak a norma által meghatározott mozzanatokot veszi figyelembe a normaalkalmazáskor és csakis azokat*. A normaalkalmazás akkor pártatlan, ha ennek a kritériumnak megfelel. Nem objektív eszerint az olyan normaalkalmazás sem, amely egy erkölcsstelen, vagy egyszerűen helytelen normát „helyesen”, de a normát eltorzítva, átalkítva alkalmazza. Megjegyzem, az ilyesmi a jogban igen gyakori jelenség; viszont legtöbbször az ilyesfajta, egyébként sok szempontból helyes és elfogadható gyakorlat a normaalkalmazás objektivitása látszatának, fikciójának fenntartásával történik. A jogi érvelés kánonjai maguk is számos ilyen korrekcióra lehetőséget adó eszközt ismernek, amelyek — általános elfogadottságuk miatt — objektív, igazolható jogalkalmazásnak számítanak.

Van a pártatlanság fogalmának még egy eleme, amely segít elhatárolni az *elfogultságtól*. Ez pedig az, hogy a pártatlanság nem a normaalkalmazási szituációban résztvevők interperszonális kapcsolatában keresendő, hanem a norma és az alkalmazási helyzet közötti viszonyt torzítja el a normaalkalmazó. Amikor a weimari köztársaság idején a bírói kar nem-pártatlanul ítélkezett olyan büntetőügyekben, amelyeknek politikai jelentősége volt, akkor itt aligha arról volt szó, hogy kifejezett *személyes* ellenszenv, gyűlölet vezette őket, inkább az, hogy a büntetőjogi szabályokat nem objektív módon, nem csak a büntetőnormában benne foglalt mozzanatokot és csak azokat alapul véve alkalmazták, hanem mintegy torzítva; döntéseiket olyan mozzanatokra alapozták, amelyeket a büntetőnorma nem tartalmazott. Ez a jelenség természetesen sokféleképpen magyarázható, például szociológiai vagy szociálpszichológiai eszközökkel, de ettől függetlenül a normaalkalmazás biztosan továbbra is híján lesz a pártatlanságnak. A weimari bírák nem-objektivitásának — azaz: szubjektivitásának — oka az, hogy a normatartalom *semlegeségét nem fogadják el* és a saját nem-semleges normavariánsukkal helyettesítik. Megjegyzendő, hogy ezt nyilván nem a normaalkalmazás minden esetében teszik, hanem csak egyes körülhatárolható eseteiben;

ha ugyanis nem erről lenne szó, akkor már nem pártatlanságról, hanem a norma érvénytelenítéséről lehetne csak beszélni.

Az elfogultság viszont, bár ez is normaalkalmazási torzítás, más természetű: az elfogultság elsősorban pszichikus diszpozíció, a normaalkalmazás személyes motiváción alapuló torzulása. Elfogultságot ezért csak annak vethetünk a szemére, akinek kívül kellene állnia egy konfliktuson, de nem teszi. Paradigmatikus esete ennek a bírói elfogultatlanság követelménye: az eljárásjogi jogszabályok a bíraktól az kívánják meg, hogy ne legyen — erkölcsi, anyagi, érzelmi — személyes érdekeltégük azokban az ügyekben, amelyekben ítélik. A bírák kizárásának szabályai azt akarják megelőzni, hogy a bírák elfogultan ítélik. A pártatlanság ezzel szemben, természetesen, minden bíró számára minden ügyben kötelező norma: a bírói pártatlanságot a bírói függetlenség intézménye védi. Úgy gondolom, a bírói függetlenség fogalmának elemzése igazolhatja azt, amit fentebb mondtam: a bíró függetlensége pártatlanságának kötelezettsége és egyben ennek védelme. A bíró függetlensége — ebben az összefüggésben — annyit tesz, hogy a bíró a normaalkalmazásban a normán kívül más szempontot nem ismerhet, másfelől viszont e tevékenységének ellenőrizhetőnek kell lennie; ezt szolgálja a bírói döntések indoklásának kötelezettsége, amelyben a bíró köteles nyilvánosan igazolni döntését, tehát azt, hogy az valóban helyesen alkalmazott jogi normán alapul.

E ponton válik láthatóvá a semlegesség és pártatlanság között egy további párhuzam, amely a *publikus és privát érvekkel* történő igazolhatóság közötti különbségtétellel (4. pont) kapcsolatos. Egy normaalkalmazás akkor nevezhető *pártatlannak*, ha helyessége *publikus érvekkel* igazolható; ezzel szemben *elfogult* minden — erkölcsi, jogi vagy bármely más — normaalkalmazás, amely csak *privát érvekkel* igazolható. A jognál maradvá, a bírói döntésnek érvényességi kelléke publikus érvekkel való igazolhatósága: vagyis a bírónak döntését publikus, tehát mindenki számára hozzáférhető, érvekkel kell indokolnia. A bíró indoklási kötelezettsége aligha túlbecsülhető fontosságú garanciája a bíró pártatlanságának; bármi legyen is a privát meggyőződése, az csak akkor érvényesíthető a döntésben, ha a magán- („belső”) meggyőződés eredménye publikus érvekkel is igazolható. Ha nem tekintjük a ténykérdések eldöntését — ezek gyakorlati jelentősége természetesen rendkívül nagy, de itt inkább a *common sense* a helyesség mércéje, olyannyira, hogy az esküdtszéki rendszerben nem is hivatásos jogász feladata a ténymegállapítás —, a legfontosabb és elengedhetetlen publikus érv természetesen a jogi norma. Azonban legalább ennyire fontosak azok a jogrendszerben elfogadott érvelési módszerek, kánonok, amelyek a normaalkalmazás helyességének mércéi; ezek közül a leggyakrabban emlegetettek, bár korántsem az egyedüliek, a jogértelmezés szabályai. Jelentőségük a jog gyakorlati működésében semmivel nem marad el a jogi normák mögött.

A bírói döntési folyamat mint a szubjektumban lejátszódó eseménysorozat a külvilág számára alig hozzáférhető, s mint ilyen ellenőrizhetetlen, ekképp a bíró döntése valójában akár kizárólag privát érveken

alapulhatna. Az indoklási kötelezettség szerepe éppen az, hogy lehetlenné tegye, de legalábbis nagyon megnehezítse a privát meggyőződések érvényesítését a bíraskodásban: ha például egy bíró a homoszexualitásról vallott privát jellegű véleményét érvényesítené ítéletében, ezt nem tudná (például a mai magyar jogban) publikus érvekkel alátámasztani. A bírói pártatlanság követelménye tehát úgy is megfogalmazható, hogy a normán és a vele összefüggő nyilvános érveken alapuló igazolásnak el kell nyomnia a privát érveket, sőt a privát ismereteket is: ez indokolja azt az ismert szabályt is, hogy a bíró „magánismereteit” nem használhatja fel döntéseiben — legalábbis azok indoklásában nem.

Eddigi fejtegetéseim eredménye az, hogy a semlegesség követelménye feltétel nélkül csak az autoritatív döntések egy csoportjával, a normákkal szemben támasztható. Az autoritatív döntések egy másik csoportja, a normákon alapuló döntések esetében csak pártatlanságot és elfogultatlanságot követelhetünk meg.

II.

A következőkben a vázolt fogalmi distinkciók mélyebb, mondhatnám, filozófiai alapjait szeretném egy kissé felderíteni és ezzel az eddig mondottakat valamelyest meggyőzőbbé tenni. A semlegesség és pártatlanság közötti distinkció végső elemzésben a norma igazolása és a norma alapján hozott döntések vagy más cselekvések igazolása közötti különbségen alapul. A kettő közötti különbségtétel távolról sem magától értetődő, ámde annál fontosabb.

Norma és döntés (vagy cselekvés, hiszen minden tudatos cselekvés egyben döntés is) között a fő különbség abban van, hogy a norma cselekvések leírása és deontikus minősítése, amelynek általánosítható alakja a következő: 'D()', ahol egy magatartás leírása és D annak deontikus minősítése (megengedett, tilos, nem tilos stb.). A norma tehát kijelentés, ha úgy tetszik, performatív nyelvi aktus, amelynek célja emberi magatartások előidézése egy társadalmi gyakorlatban. A cselekvések vagy döntések pedig nem kijelentések, mint a normák, hanem valóságos események, amelyek vagy megfelelnek a normának, vagy nem.

A norma igazolása és a normán alapuló cselekvés igazolása között az alapvető összefüggés az, hogy egy cselekvést igazolhatunk azzal, hogy egy norma szerint cseleedtünk, míg egy norma igazolásához egészen másfajta gondolati eljárásokra van szükségünk, amelyek egyébként normatípusonként (erkölcsi, jogi normák) jelentősen eltérőek lehetnek. A semlegesség követelménye normák igazolására szolgál, míg a pártatlanság (és az elfogultatlanság) cselekvéseket, illetve azok egy típusát, a normaalkalmazó döntéseket, igazolja (vagy igazolhatja). A jogban a legjellegzetesebb — többé vagy kevésbé formális — igazolási eljárás annak bizonyítása, hogy a norma az adott jogrendszer (érvényességi) szabályainak megfelelő eljárás szerint jött létre, tehát jogilag érvényes. Egy norma jogi érvényessége persze nem teszi feleslegessé a norma más lehetséges, például erkölcsi, politikai vagy akár gazdasági, igazolását (legalábbis eleve és feltétlenül nem); azonban a demokratikus-alkotmá-

nyos törvényhozási eljárás önmagában (mint általában a jogi eljárások) bizonyos feltételes, *prima facie* igazoló erővel, legitimációval bír a norma tartalmára nézve is.

A normák igazolásának több különböző eljárása ismeretes, s nem utolsósorban éppen a normaigazolási eljárások (azaz a megengedett, elfogadott normaigazolási módszerek) különböztetik meg egymástól a különböző normarendszereket. A jogban például, mint említettem, a normák igazolásának legközönségesebb eljárása annak bizonyítása, hogy a jogrendszer szabályainak megfelelő módon jöttek létre. Egy vallási normarendszerben a norma igazolásának fő módja annak kimutatása, hogy az igazolandó norma visszavezethető egy isteni kinyilatkoztatáson alapuló normára (például az abortusztilalom a „ne ölj” parancsára). A normaigazolás, mint a példák is mutatják, minden esetben egy másik, rendszerint általánosabb normának való megfelelés igazolását is magában foglalja. A politikai-, jog- vagy éppen morálfilozófia egyik minduntalan visszatérő alapkérdése éppen azoknak a kiinduló normáknak a megtalálása, amelyek a lehető legszélesebb körben és legerősebben képesek más normákat igazolni. A semlegesség mint normaigazolási norma — mint Kis János kimutatja — maga is egy másik normával, az egyenlő tisztelet elvével igazolható. Elképzelhető, sőt feltehetőleg helyes, például olyan felfogás is, hogy egy normát csak akkor tekinthetünk erkölcsileg érvényesnek, ha van semleges igazolása; semleges igazolásnak tekinthető például a norma racionális elfogadhatósága, univerzalizálhatósága. A semleges igazolás követelménye önmagában nem elegendő a norma igazolására; inkább arról beszélhetnénk, hogy a semlegesség a *norma igazolásával* szemben támasztott követelmény: egy normának igazolhatónak kell lennie, az igazolásnak pedig semlegesnek. Az igazolás semlegessége megkívánja, hogy csak olyan érveket szabad figyelembe venni a norma igazolásánál, amelyek (a releváns közösségen belül) mindenki helyzetét egyenlően veszik tekintetbe, s mint ilyenek mindenki számára elfogadhatóak, ésszerűek — a fogalom Perelman által bevezetett értelmében.

A normaalkalmazás pártatlansága — éppúgy mint a norma semlegessége — meta-elvnek, a normaalkalmazás helyességének igazolására vonatkozó követelménynek tekinthető: a pártatlanság önmagában nem igazolja a normaalkalmazás helyességét, de a normaalkalmazás minden igazolásának pártatlannak kell lennie. Egy norma alkalmazásának helyessége azt jelenti, hogy egy adott szituációban a norma valóban alkalmazandó, tehát a norma alapján kötelezettségek, jogok és ezek modalitásai jönnek létre. A norma alkalmazásában igazoltságát, érvényességét eleve adottnak vesszük, ezért a normaalkalmazás helyességét nem a norma igazoltsága dönti el, hanem az, hogy a norma egy adott szituációnak megfelel-e. Nehéz kérdés, hogy mit értsünk valójában ezen a „megfelelésen”; talán a legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy egy valóságos szituáció izomorfiját értjük az azt leíró normarésszel. A normaalkalmazás három alapvető mozzanatról áll: a norma jelentésének megállapításából (a norma intenziója), annak eldöntéséből, hogy a

norma megállapított jelentésének megfelel-e a szituáció (a norma extenziója), végül pedig az előzőek alapján normatív következtetések levonásából. A normaalkalmazási folyamat végeredménye tehát egy (individuális) normatív állítás, amely akkor helyes, ha a norma alapján igazolt.

A normaalkalmazásban tehát háromféle állítást kell igazolni:

1. a norma értelmének (intenziójának) megállapítása helyes — ez a norma „értelmezése”;
2. egy adott szituáció „esete” a normának (a norma extenziója);
3. a normatív következtetések levonása (1) és (2) alapján helyes.

E folyamatnak a jogban igen nagyszámú szabálya van, mint például az értelmezési direktívák, amelyekről fentebb volt már szó, de általában mindaz az ismeret, amely a gyakorló jogász szaktudásának lényegét teszi ki. A döntő érv azonban, úgy gondolom, az, hogy minden norma, még a legkonkrétabb is, elkerülhetetlenül meghagy egy bizonyos cselekvési szabadságot a normaalkalmazónak; szabadságon itt *meg nem határozottságot* értem. Ha ez nem így lenne, akkor a normaalkalmazás nem lenne specifikusan igazolásra szoruló tevékenység. Hangsúlyozandó, hogy itt a norma és egy valóságos szituáció közötti kapcsolat létrehozása az, ami igazolást kíván, s ez fogalmilag világosan elkülöníthető a norma igazolásától. A normaalkalmazás igazolása annak a *diszkréciónak* a gyakorlására vonatkozik, amely minden norma alkalmazásban elkerülhetetlenül megtalálható. Ezt a diszkréciót kell a normaalkalmazónak „pártatlanul” gyakorolnia.

A pártatlanság tehát a *normaalkalmazás igazolására* vonatkozó (tehát meta-igazolási) elv, s lényegében azt határozza meg, milyen érvek elfogadhatók és milyenek nem a normaalkalmazási diskurzusban. A normaalkalmazási diskurzus helyességének alapvető mércéje tehát annak pártatlansága. Közelebbről vizsgálva a normaalkalmazás igazolását (nemcsak a jogban), két fő típusa különíthető el: a külső és a belső igazolás. A belső a normaalkalmazásban foglalt következtetések helyességének igazolását jelenti, míg a külső a premissák helyességének igazolása; a jogtudományban hagyomány a jogalkalmazási döntés belső igazolását szillogizmusként, dedukcióként felfogni.

A normaalkalmazás külső igazolása tartalmi igazolás: ennek két különleges — a normaigazolástól és a formális-belső igazolástól jól elkülöníthető — eljárása van: az egyik az alkalmazandó norma kiválasztásának igazolása, a másik a norma és az „eset”, a szituáció közötti viszony helyes megállapítása. Mindkét kérdés a jogtudomány sokat vitatott tárgykörei között is előkelő helyen szerepel. A premissza kiválasztása, azaz az alkalmazandó norma meghatározása alapvető döntés arról, hogy a norma „releváns-e”, illeszkedik-e az adott szituációhoz. A norma kiválasztása mindig igazolásra szoruló döntés, hiszen a normák világa elég tág ahhoz, hogy bármely szituáció elemei között oly módon válogassunk, hogy az egymással mindig konkuráló normák közül némelyeket mellőzzünk mint „irrelevánsat”, másokat pedig, ellenkezőleg, relevánssá nyilvánítsunk; ne feledjük, e tekintetben nemcsak egy nor-

marendszerben mozoghatunk, hanem esetleg normarendszerek — erkölcs, jog, vallás — között is. A relevancia nem érvényességi kérdés: itt az *érvényes (nek elismert) normák közötti* választásról van szó. A releváns norma kiválasztásának különösen érdekes — és a relevancia problémát explicitté tevő — esete a normák összemérése néven ismert eset: itt két (vagy több) érvényes, azonos tényállásokat szabályozó, de összeegyeztethetetlen norma közül kell kiválasztani az alkalmazandót. Ennek a morálfilozófiából ismerős példája a „ne hazudj” szabályának relevanciája akkor, ha a szabály megtartása ártatlan ember életét oltaná ki — azaz: a „ne hazudj” és a „ne ölj” erkölcsi normáinak összemérése. A tételes jogban hasonló kérdések az alkotmánybíráskodásban az alapjogok védelmében gyakorta előfordulnak: ha egy irodalmi mű igaz ábrázolása valakit becsületében sért, a két érvényes norma — a művészet szabadsága, illetve a személyiség védelme — közül melyik a releváns?

A normaalkalmazás külső igazolásának másik eljárása a már relevánsnak elismert norma és egy szituáció „összevetése”, annak megállapítása, hogy „esete-e” a szituáció a releváns normának vagy sem. Ezt a kérdéskört a jogtudományban hagyományosan a *szubszum(p)ció* fogalmával szokás leírni, de talán helyesebb a „*minősítés*” fogalmát használni. A normaalkalmazónak azt kell eldöntenie, hogy a normában foglalt fogalmak extenziójába tartozik-e egy bizonyos szituáció elemei közül valamelyik. Ez jellegzetesen olyan probléma, amely specifikusan a normaalkalmazásban fordul csak elő: a norma maga legfeljebb a normában alkalmazandó fogalom intenzióját képes, és csak erős korlátok között, definiálni. A normaalkalmazónak tehát szükségképpen szabadsága van annak eldöntésében, hogy a normákban (s megint a jogot hozhatjuk jellegzetes, de nem egyedüli példának) alkalmazott igen nagy számú fogalomnak mi az esete, és mi nem. Ha azt kívánjuk megállapítani, hogy az eutanázia emberölés-e, akkor vizsgálhatjuk azt, hogy az eutanázia fogalma az emberölés fogalma alá tartozik-e; másrészt, s ez a tulajdonképpeni minősítés, azt is el kell döntenünk, hogy egy adott cselekmény (például méreg adása valakinek) eutanázia-e vagy sem. A normaalkalmazás, kivált a bíráskodás leghétköznapibb gondolati művelete ez, amely a kanti „ítélőerő” fogalmi körébe tartozik. Ez a művelet — annak eldöntése, hogy egy esemény, dolog vagy cselekvés milyen fogalom „alá vonható” — mindeddig elkerülte a logikai formalizációt. A minősítés művelete tehát kivált rászorult az ésszerűség kontrolljára, ha a szigorúan vett racionalitása nem vonatkozhat rá.

Befejezésül röviden utalok még arra, hogy az ésszerűség követelménye — amely par excellence semleges követelmény — mindig beleértendő a pártatlanság követelményébe. A jogi döntések igazolásánál (Alexynél „általános praktikus igazolás”) önálló, független követelménynek tekintik, a jogszerűség mellett, a döntés ésszerűségét. A pártatlan döntés tehát ésszerű, az ésszerűtlen viszont eleve nem lehet pártatlan. E tétel további következményeinek vizsgálatára azonban e hozzászólásban már nincs hely, de talán szükség sem.

TÁJÉKOZÓDÁS

ILONSZKI GABRIELLA

A politikatudomány múltja és jelene Nagy-Britanniában¹

A brit politikatudomány sajátos helyzetben van a többi európai ország politikatudományához képest, több értelemben is. Az ok egyrészt nyelvi háttere, hiszen első megközelítésben nehéz elkülöníteni egymástól az angolszász publikációkat, csak alaposabb betekintés után derül ki, hogy melyik a brit és mondjuk melyik az ausztrál vagy az amerikai hátterű. Így viszonya az amerikai, valamint a „fehér” Commonwealth-országok politikatudományához az egyik fontos kérdés napjainkban is. Jelentős volt a brit befolyás az angolszász egyetemek alapításánál, majd a személyi kirajzás és a befogadás, illetve a visszatérés folyamatai határozták meg a kapcsolatokat. A politikatudomány kezdetei óta megfigyelhetők az angolszász világ megtermékenyítő kölcsönhatásai, most is nagy a belső mozgás, a szakma fiatal és idősebb művelői is kipróbálják magukat az angol nyelvterület különböző országaiban, és bár kétségtelenül az Egyesült Államok az egyik legfontosabb célpont, a természetes mozgás nemcsak abba az irányba mutat.²

A brit politikatudomány helyzetének másik sajátossága abból következik, hogy a brit „tradíció”, a világban hosszú távon sikeresnek tűnő és stabil politikai intézményrendszer szinte átsugárzott a brit politikatudományra és minta volt az „újabb” iskolák számára. Bár ez a minta-jelleg alaposan megtépződött az utóbbi évtizedekben, más szempontok alapján ugyan, de a brit politikatudomány domináns volta,³ legalábbis az európai mezőnyben, a mai napig megkérdőjelezhetetlen.

A táguló és politikai értelemben is sokszínűbbé váló világ befolyásai ellenére a brit politikatudomány megőrizte befelé forduló voltát, s ez már a harmadik jellegzetességre hívja fel a figyelmünket, amennyiben európai mércével mérve hatalmas „termést” mutat föl elsősorban saját belső viszonyainak feltárásában: évente kb. 150 kötet jelenik meg az

Egyesült Királyságban Nagy-Britannia jelenlegi (értsd második világháború utáni) politikai folyamatairól. A brit politikatudomány elemzéseiben, útkeresésében mindig is elsősorban önmagára figyelt. Kevés olyan politológust „szült”, aki rendszerező kutatások vagy más régiók folyamatainak vizsgálata alapján alkotott volna összehasonlító igényű nagy elméleteket egy Duverger, Stein Rokkan vagy Juan Linz mintájára, hogy az utóbbi évtizedek meghatározó jelentőségű szakemberei közül említsünk különböző országokból és korszakokból valókat. Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy a komparatiztika területe hiányozna a brit politikatudományból, hiszen a klasszikusok közül például G. D. H. Cole (Cole 1934) és S. E. Finer (Finer 1970) a maguk idejében kiváló komparativisták voltak, a jelen kutatói közül pedig ide kívánkozik Richard Rose, Jean Blondel és Peter Mair neve, akik ugyan britnek számítanak, de amerikai, francia, illetve ír gyökereik és nemzetközi mozgásuk egyben megerősítik, amit fentebb a „brit” jelleg ambivalenciájáról mondtunk.⁴

További általános vagy általánosnak vélt jellegzetességek felsorolása helyett térjünk át a módszeresebb feltárássra, amit a nagy volumen, a dominancia és az angolszász kölcsönhatások ellenére talán megkönnyít az, hogy stílusosan nemcsak a politikai rendszer, hanem e tudományterület is erős folytonosságokkal, de az új kihívásokra pragmatikus gyakorlatiassággal reagálva, nagy fordulópontok nélkül élte a maga életét az utóbbi évszázadban.

A POLITIKATUDOMÁNY FEJLŐDÉSE A TRADÍCIÓK VONZÁSÁBAN

Nagy-Britannia esetében igazán nehéz meghatározni, hogy mivel és mikor kezdődik a politikatudomány művelése. A politikáról való gondolkodás hamar modern fogalmi keretbe kerül, ami természetes, hiszen a modern politikai intézmények is korán kialakulnak. A mai napig érvényesen idézik a kutatók első helye Burke-öt vagy John Stuart Millt, ha a képvisellel akarnak foglalkozni (Burke 1871; Mill 1962). Burke 1780-as években fogant eszméje a képviselői felelősségről és önállóságról ma is aktuális, Mill pedig száz évvel később a demokrácia táguló intézményei között fogalmazta meg aggodalmait a tömeg és az elit viszonyáról, a kisebbségek védelméről, és tett konkrét javaslatokat az arányos képviselet, valamint a plurális választójog ügyében.

A politika viszonyainak nem filozófikus igényű, hanem a folyamatokra, az *intézmények működésére* összpontosító leírása és az elemzések gyakorlati *politikai „alkalmazása”* a brit politikatudomány megalapozóinak fő törekvése volt, és ez a hagyomány ma is eleven. A brit gyarmatbirodalom és természetesen az anyaország kormányzása szinte megkövetelte, hogy irányítói tisztában legyenek a korábbi politikai tapasztalatokkal, valamint az intézmények működésével, és a formálódó politikatudomány ezt a háttérrel és tudásanyagot szolgáltatotta számukra.

Olyan helyeken mint például a Hayleybury public school, a gyarmatok közhivatalnokait képezték. E terület ekkor még természetesen nem szerepelt külön politikatudomány címszó alatt, hanem a közigazgatási és jogi ismeretek vagy éppen az alkotmánytan keretében mutatták be a politika viszonyait. Egyetemi szinten az 1870-es években Oxfordban kezdődött a politikatudomány oktatása. Oxfordhoz 1895-ben csatlakozik a London School of Economics (ma már London School of Economics and Political Science), amelyet Sidney és Beatrice Webb alapított, s amelynek hatása azóta is óriási.⁵ Ekkortól datálódik az a hagyomány, hogy a politikatudomány és a közigazgatás (public administration) társtudományokként egymás mellett működnek, sokszor egy tanszéken belül. A londoni politikatudományi tanszék első professzora Graham Wallace lett, aki az intézmények bemutatására koncentráló korban szokatlan pszichológiai megközelítéssel igyekezett feltárni az emberek politikai viselkedésének okait. A befolyásoló tényezők között az irracionális elemek túlsúlyát látta s emiatt vallotta az intézményeken túlmutató, módszeresebb politikai vizsgálatok szükségességét (Wallace 1908). Említésre méltó „politikai karrierje” is, hiszen sokáig a Fabiánus Társaság egyik vezetője volt Sidney Webb társaságában, majd 1904-ben elhagyta az antiliberális politikai megoldásokkal kacérkodó szervezetet. Egyébként, bár a brit politikatudomány közvetlenül általában nem politizál, mégis a londoni tanszék élén a politikát odahagyó liberális Wallace után mindig politikailag markáns szereplők következtek: az 1930-as évektől a szocialista Harold Laski, majd 1950-től a Laskit felváltó konzervatív Oakeshott, hogy csak a klasszikusokat említsük. Az LSE volt az első és máig az egyik legfontosabb hely a közigazgatási ismeretek oktatására, de általában a kis létszámú és kutatási profilú tanszékek nem oldhatták meg teljes egészében a politikába, közigazgatásba belépők képzését, hiszen hatalmas bürokráciára volt szükség a gyarmatbirodalomba exportált politikai intézmények fenntartására és a hazai intézményrendszer korszerűsítésére. Napjainkra az ilyen jellegű munkaerőpiaci igényeket nagyjából önálló közigazgatási tanszékek elégítik ki, egyébként pedig változatlanul a politikatudományon belüli közigazgatástan és új fejleményként a *public policy* (közpolitika) oktatása vállalja magára.

Visszatérve a kezdetekhez, megállapíthatjuk, hogy ekkor a brit politikatudományi oktatás az angolszász világra koncentrált, és mivel kapcsolódott a politikai intézmények „exportjához” és működtetéséhez, vizsgálódásainak tágabb tere is adott volt. A kor jellegzetes tárgyai a következők: *a)* politikai gondolkodás; *b)* politikai intézménytörténet; *c)* alkotmányjog; *d)* a Commonwealth politikai intézményei (többnyire az USA-t is beleértve); és *e)* közigazgatástan.

Egyik jellegzetes vonása volt ennek az időszaknak, ahogy maguk a britek mondják „*self congratulatory*” jellege, vagyis az, hogy a westminsteri intézményrendszert tökéletesnek, mintának és követendőnek írták le. Ez hatotta át a Commonwealth-tanulmányokat éppúgy, mint a saját „belső” vizsgálatokat. Ahogy már említettük, ebben az időszakban exportálják

Ausztrália, Kanada, Dél-Afrika, Új-Zéland egyetemeire a struktúrát, az intézményrendszert és magukat a tantárgyakat is. Európára alig figyelnek, az európai rivális nemzetek politikai gyakorlata mindig valamilyen elfajulásként jelenik meg, mint a francia rebelliók vagy a német gyakorlati szélsőségekbe torkolló teoretizálás.

Amikor a történész Macaulay „*that noble science of politics*”-ról írt, lényegében ezt a megközelítést és politikai tradíciót hangsúlyozta. Századunk közepéig elevenen élt az az iskola, amely induktív módszerrel, esetek és intézmények leírásával és a politikai rendszer pozitív tradícióit hangsúlyozva foglalkozott a politikai viszonyokkal és így akart mintát adni a gyakorlatnak.

Egyes vélemények szerint az első világháborút követően az Egyesült Államokban születik a politikatudomány, s ezt a látszatot az intézményesültség tényleg fantasztikus sikerei keltik egy olyan időszakra, amikor Európa politikatudománya még mindig nem több, mint individuális gondolkodók és periférikus intézmények együttese. Pedig nem lehet megtagadni a politikatudomány megalapozói címét olyan szerzőktől, akik a politikai rendszer viszonyainak és egyes intézményeinek szisztematikus vizsgálatát végezték el. A korai időszak meghatározó és máig ható szerzői közül ilyen volt Walter Bagehot és A. V. Dicey. Bagehot (Bagehot 1990) a brit alkotmány „titkát” akarta megfejteni. Összehasonlítását az amerikai elnöki rendszerrel a szempontok olyan gazdagsága alapján végzi, amely a mai napig is lefegyverző. A parlamentarizmus és a kabinet rendszerű kormányzás előnyei nemcsak a politikai stabilitásban és hatékonyságban mutatkoznak meg, hanem (és ezzel megelőlegezi a 100 évvel későbbi kutatásokat) a kulturális feltételrendszerből és a nemzeti sajátosságokból is következnek. Az alkotmányjogász Dicey művei közül a *Law and Public Opinion* a legfontosabb (Dicey 1926). A jog uralma és a hatalom természetes korlátozottsága az egyik alapvetése a brit politikai rendszernek, és Dicey ebben a feltételrendszerben mutatja be a politikai vélekedések politikai erővé válását a liberalizmustól a kollektívizmus felé vezető úton (közvéleménynek azokat a nézeteket tartva, amelyek politikai befolyásra tesznek szert). Rámutat ennek a folyamatnak a véletlenszerűségeire is, hiszen a politikai vélekedések lényegi különbségei nem feltétlenül és nem egyértelműen fordítódnak le politikai pártokra.

A politikáról való gondolkodásnak Nagy-Britanniában van egy olyan eleme, amely erősen hatott a politikatudomány művelőire minden korszakban. Különböző szerzőknél más és más köntösbe öltöztetve mutatkozott meg ez a tradíció, lényege, úgy vélem, mégis azonos: hajlam az *eszmék és a politikai gyakorlat elválasztására*. Ezt a megosztottságot „fedez fel” Bagehot már említett, 1867-ben írt művében, amikor a brit politikai berendezkedés két tartópilléréről ír, az egyik részt „*dignified*”, a másikat „*efficient*” elemnek nevezve⁶ (Bagehot 1990: 61). Minden rendszernek szüksége van arra, hogy a szinte isteni legitimitációs forrású magasabb politikai régiók elkülönüljenek a gyakorlati, mindennapi politika egyszerű működésétől. Ez biztonságot jelent, egyszerűbbé és

tényleg hatékonyabbá teszi a kormányzást. Hasonlóképpen ezt a gondolatot fogalmazza meg egy értékelésben R. N. Berki (Berki 1986). Szerinte a „public” és a „private” szférája különül el a brit gondolkodásban, előbbin értve a magaspolitikát és a politikáról való gondolkodást, utóbbin pedig az érdekek motiválta politikai gyakorlatot. Ez a magyarázata annak, hogy — mint ahogy már említettük — századunk közepéig, vagyis a brit politikatudomány kezdetei után kb. nyolc évtizedig uralkodó maradhatott az a szemlélet, amely az alkotmányos konstrukció leírására szorítkozott, figyelmen kívül hagyva a politika gazdag „külső” világát (erre példa Birch 1964). Talán ez az oka annak is, hogy miért van olyan súlya a brit politikaelméletben a *normatív politikaelméletnek*: a politikai eszmék olyan ideálként jelentek meg, amelyeket a politikai gyakorlatban is érvényesíteni kell, illetve a politikai gyakorlat elvi igazolását keresték az eszmék között (Miller 1990).

Ez a megosztott tradíció más szerzőknél az idealizmus, illetve a realizmus kettősségeként jelenik meg (Gamble 1990: 409). Az előbbi megközelítés hívei szerint az eszmék adják a politikai cselekvés és a politikai intézmények működésének alapját, így a politika nem más, mint az eszmék és az intézmények kölcsönhatása; a realisták viszont a konkrét politikai gyakorlatot és annak érdekalapú hátterét állítják a politikai vizsgálat középpontjába. De lényegében ebben a felosztásban is a public és a private elválasztottsága bukkan fel, hiszen az elkülönült („high” vagy „dignified”) politika, illetve a konkrét politikai mozgások („efficient” vagy „policy” részek) előtérbe állítása nem idealizmus vagy realizmus kérdése, hanem sokszor inkább kétféle megközelítést jelöl, a kettős brit tradíció egyes elemeit. Az egyik a leíró jellegű, a tradíciók iránti pozitív azonosulásból táplálkozó politikatudományi iskola, a másik a keményebb, korábban a szociológiai elemeket, utóbb pedig a public policy elemeket integráló vonulat. Hozzátehetjük, hogy ugyan nem tökéletes átfedéssel, de felidézi ez a kettősség a brit politikatudomány klasszikusainak metodológiai kettősségét is (az újabb szerzőknél ugyan ez elmosódni látszik): egyrészt a ragyogó esszé stílust (Laski, Crick) és a nem kevésbé élvezetes precíz szociológiai megközelítést (Wallace).

A politikai tradíció politikatudományi hatásáról szólva nem hagyható figyelmen kívül Greenleaf és Beer munkássága, utóbbié a politikatudomány fejlődésének korszakolása szempontjából is fontos. (Greenleaf 1983; Beer 1965). Beer a régi tory politika, a régi whig politika, a liberális politika, a radikális politika, valamint a *kollektivistista* korszak politikai hagyományait sorolja fel, s a politikatudomány alakulásában az utóbbi három: a múlt század utolsó fele, századunk első évtizedei, végül a második világháború utáni időszak jelentettek egy-egy periódust. A liberális és radikális korszak között erős folytonosság érvényesült a politikatudományban: elsősorban az intézményi–alkotmányos berendezkedésre koncentrálnak elemzések domináltak. A két szakasz közötti különbség főleg abban volt, hogy a rendszer kritikussai szaporodtak, gondoljunk például Laski-ra (Laski 1933), akinek a Munkáspárt végre-

hajtóbizottsági tagjaként nem kis szerepe volt abban, hogy Churchillékre baloldali politikai és társadalmi nyomás nehezedett már a háború alatt, ami aztán előkészítette a háború utáni baloldali fordulatot. Ez a kollektivisták irányú politikailag a középutas kompromisszumok⁷, a Disraeli által megálmodott „one nation” gondolathoz való visszatérés időszaka lett, a politikatudományban pedig a korszak vége felé kezdődik a nagy nyitás, nevezzük így: a realista vonulat. Beer csaknem két évtizeddel később megírta a brit politikai tradíció „legújabb folytatását”, amely a politikai rendszer vonatkozásában a fragmentálódás és a csoportpolitika kétes diadalát jelenti, hozzátehetjük, hogy a politikatudomány szempontjából viszont egy nagyon sikeres és egyre sokarcúbbá váló hivatás kibontakozásának idejét (Beer 1982).

Ezzel lényegében ki is jelöltük a brit politikatudomány viszonylag jól elkülöníthető szakaszait: *a*) a *liberális-konstitucionalista* (kb. 1870–1920); *b*) a *radikális-konstitucionalista* (kb. 1920–1945); *c*) a *kollektivistata-realista* (kb. 1945–1960-as évek közepe); és *d*) a *plurális-realista* (1960-as évek közepétől napjainkig tartó) periódusokat, s ez alapján joggal lehet az a következtetésünk, hogy a brit politikatudomány a politikai rendszerrel szoros összefüggésben fejlődött (bár olykor előreszaladva és megérezve egy-egy új trendet), és meglepően világosnak látszanak a tudománytörténeti törésvonalak. Következtetésünkben azonban óvatosságra int, hogy a harmadik korszak befejeződésében és a legújabb kibontakozásában óriási szerepe volt (hozzátehetjük, hogy nem csupán Nagy-Britanniában) a politikatudomány amerikanizálódásának, aminek nyomán egészen új szempontok kerültek be a politikai elemzésekbe, és a módszerek is gazdagodtak.

A fordulat, ahogy láttuk, belülről is indult: a normatív alkotmányjogi szemléletet meghaladó, új kérdéseket előtérbe állító művek születtek. McKenzie-nek a politikai pártokkal foglalkozó műve volt a fordulópont. (McKenzie 1963). A pártok belső szervezetének és működésének leírása nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a pártok között alapvető hasonlóságok vannak, s ideológiai vagy éppen fennem hirdetett morális alapállásuk elhanyagolható működésük szempontjából. Nem véletlen ez a konklúzió az adott időszakban, s jelentősége, hogy visszanyúl a századelő pártszociológiai felvetéseihez, elsősorban Michelshez. Itt jegyezzük meg, hogy ezt az ötvenes évek végi „első relevációt” a hetvenes évtizedben követte egy újabb nagy vita a pártokról, amelynek szereplői Finer (1975) és Rose (1982) voltak. Finer szerint a pártok rövid távú ideológiai motívumok alapján cselekszenek, és az intézményi háttér ezt csak erősíti, míg Rose szerint a hatalom kényszerpályáján mozognak, s nem hordozzák mindazokat az alternatívákat, melyeket programjaik alapján feltételezhetnénk. Az ötvenes évek második felében McKenzie írásán kívül még egy mű hatott hasonlóképpen. A politika addig ismeretlen világába, az érdekszervezetek és nyomást gyakorló csoportok döntéseket befolyásoló világába kalauzolt Finer (1958), egy olyan területre, amit korábban nem is tekintettek politikainak, hiszen az alkotmányos berendezkedésként értelmezett politikán kívül volt.

A szervezeti fejlődés szempontjából is említést érdemel, hogy 1950-ben megalakítják a *Political Studies Association*nt, a brit politikatudományi társaságot. A körülmények baljós volta ellenére (a találkozót második napján váratlanul elhunyt Laski) a társaság mindmáig a politikatudománnyal foglalkozók legfontosabb szervezete. Egyébként a szűk körben lefolytatott tanácskozás legfőbb konklúziója maga a névválasztás lett, amivel egy nagyon határozott irányvonalat és attitűdöt kívántak kifejezni: a divatosabb (és amerikaibb) political science ellenében olyan szakmát „képzelték el”, amely a kézműves tisztességével és precizitásával dolgozik, elemzéseiben nem tudományoskodik, először tanulmányoz és utána bemutatja művét. Azt a politikafelfogást, illetve a politikai vizsgálódás olyan felfogását tükrözte ez, amit ugyan néhány évvel később, de nagyon világosan fogalmazott meg Bernard Crick (1969: 55): „Politics is not, then, a grasping for the ideal; but neither is it a freezing of tradition. It is an activity- lively, adaptive, flexible, and conciliatory. Politics is the way in which free societies are governed.”⁸

Az egyetemen a politikatudománnyal foglalkozó tanszékek elnevezése azóta is kifejezi a fő profilt. A tanszékek elnevezése a Politics, Political Studies, Government, Political Science and Public Administration és Public Policy, ritkábban az International Studies, illetve a Political and Economic Studies között oszlik meg. A név háttérben természetesen tartalmi problémák húzódnak (nem szólva itt arról, hogy sokszor a belső egyetemi erőviszonyok döntenek el, hogy valamely tanszék mekkora területet kap meg a határterület diszciplínái közül). A tartalmi kérdések közül talán az a legfontosabb, hogy mi legyen a politikatudomány viszonya az igazgatási diszciplínákhoz és mennyire legyen elméleti vagy gyakorlati.

Ne feledjük, hogy a jelzett időszakban a szakma bázisa még mindig csekély. Előbb az ötvenes években Manchester, Keele, Durham, Leicester, Liverpool „csatlakozik”, majd ezt követően tör be tömegesen a politikatudomány a többnyire új alapítású egyetemekre. Mind szervezetenként, mind tartalmilag fordul ez az időszak, a nagy áttörést azonban az amerikai hatás okozza.

A BRIT POLITIKATUDOMÁNY AMERIKANIZÁLÓDÁSA

Az alcímet több értelemben használhatjuk. Jelenti a) az amerikai politikatudomány felől érkező tényleges hatásokat, b) a brit politikatudomány alapvető dinamizálódását, növekedését, és c) az anyagivá válását, abszolút materializálódását, ami a politikai környezetből is következik. Az Amerikából érkező behaviorista forradalom nem maradt hatás nélkül Nagy-Britanniában sem. Hogy valójában milyen tartalommal, arra érdemes ismét idézni Cricket (1969: 191–192), aki szerint a brit változat leszűkül annak vizsgálatára, hogy mit csinálnak és hogyan viselkednek az emberek a politikában. Kétségtávol ekkor sem születnek nagy elméleti igényű alapvetések, és mondhatnánk, hogy valamiféle

„leegyszerűsített” behaviorizmus terjed el. Ezenkívül az új iskola nem kis ellenállásba is ütközik, ami nem meglepő a brit hagyományok ismeretében: a természettudományos precizításra törekvő, olykor matematizáló, modelleket építő új politikatudományi megközelítés sokaknak nem tetszik. Az „abstract safety and certainty of pseudo-science” (Crick 1982: 248), ami az amerikai politikatudományból árad, megcsúfolása a művészetként vagy akár a tisztességes és alázatos kézművesmunkaként tételezett brit politikatudománynak. Az amerikai hatás mégis feltartóztat-hatatlan.

Ennek nyomán az 1960-as évektől kezdik szisztematikusan vizsgálni a választásokat és a választói magatartást. Szakmai körökben gondot okozott, hogy mind az ehhez szükséges pénzeket, mind pedig a „végeredményt” egyes csoportok monopolizálják (Dunleavy 1990). 1959-től napjainkig három nagy kutatócsoport foglalkozott a területtel, az első időben a michigani iskola mintáját követő Butler–Stokes (1969) szerzőpáros, majd az essexi egyetem kutatói (Sarlvik–Crewe 1983) és a legutolsó három választás idején (már magán-alapítványi pénzek felhasználásával is) az oxfordi Nuffield College és a Social and Community Planning Research csoportja (Heath–Jowell–Curtice 1985).⁹ Nem csupán az adatgyűjtés területén, de az elemzések tekintetében is volt bőven feladatuk a választásokat elemzőknek, hiszen számos korábbi közhely vesztette hitelét, új jelenségek nyomán új igazságok vagy éppen új közhelyek születtek. Gondoljunk csak arra, hogy az említett három évtizedben olyan tételek fogalmazódtak meg (és nyertek teljes igazolást vagy vesztettek teret) mint a választók hagyományos pártkötöttségeinek lazulása, a kétpártiság megkérdőjeleződése és különösen az 1980-as évek fordulója körül egy hárompárti rendszer kialakulásának lehetősége, vagy a választói térképek alapján Nagy-Britannia kettészakadása a „konzervatív” délre és a „baloldali” északra. Ahelyett, hogy ebből a gazdag és a mai napig sem lezárt vitaanyagból valamilyen önkényes szempont alapján kiemelnénk néhányat, inkább arra az összefoglaló munkára hívnánk fel a figyelmet, amely immár harmadik kiadásban nyújt nélkülözhetetlen információt a demokratikus világ választásairól (Mackie–Rose 1991).

Az „amerikanizálódás” állítja előtérbe a politikai kultúra kutatásokat is. Ne feledjük, hogy a téma nyitánya az amerikai Gabriel Almond tanulmánya, amely a politikai struktúrák és a politikai funkciók harmóniáját kulturálisan is megvalósító brit (általában angolszász) modellben vélte fölfedezni a rendszerek stabilitásának és demokratikus jellegének zálogát. A folytatás hasonlóképpen amerikai gyökerű, de szintén brit „következményekkel”: az Almond–Verba szerzőpáros az állampolgári politikai kultúrát is részben Nagy-Britannia elemzése alapján írta le. Az érdeklődés e terület iránt nem hunyt ki, a politikai kultúra rendszer-specifikus illetve rendszermagyarázó jellegének hangsúlyozása pontosan illeszkedik abba a brit tradícióba, amely az intézmények működésének eszmei hátterét kereste és az eszmék „materializálódását” vallotta (Kavanagh 1983). A nyolcvanas évektől ezt kiegészíti egy konkrétabb és

szűkebb, mert az intézményi összetevőt sokszor figyelmen kívül hagyó, ugyanakkor tágabb, mert a brit attitűdöket általában vizsgáló kutatás-sorozat a már említett SCPR keretében (British Social Attitudes, 1983–1992).

Az amerikai hatás sokszínűvé tette a brit politikatudományt, s ma már szinte hihetetlennek tűnik, hogy korábban még átfogó kézikönyv sem volt, amely a brit politikai rendszer minden elemét vizsgálta volna. Ebben a kezdő lépést, máig ható érvénnyel, Richard Rose tette meg (Rose 1965), talán nem véletlenül, hiszen mint tudjuk, ő brit-amerikai. Azóta ez a műfaj töretlenül népszerű, s a számtalan kötetből csak egyet idézünk, amely öt kiadással bizonyította érdemeit, és óriási bibliográfiájával hasznos lehet a téma iránt érdeklődő magyar olvasónak is (Punnett 1987).

Az amerikanizálódás különböző dimenzióin kívül a másik kihívás, amely ekkor érte a brit politikatudományt, az ország új helyzete volt. Ez több dolgot is jelentett. Elsősorban természetesen a gyarmatbirodalom végleges elvesztéséből következően a világoralmi szerep átértékelését, másrészt a szembesülést a ténnyel, hogy Nagy-Britannia nem csupán gazdaságilag képtelen lépést tartani a dinamikusabb új demokráciákkal, hanem az intézményi szklerózis, a korai modernizáció utáni politikai megmerevedés jelei mutatkoznak számos területen. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ez a gondolatkör szinte vezérfonala lett nemcsak a szűkebb politikai kultúra kutatásoknak, de a „thatcherizmus-magyarizátoknak” is, sőt általában a politikai intézményrendszer működését bemutató, és lehetséges (vagy szükséges) átalakításának gondolatával foglalkozó műveknek. A „hanyatlás” kulturális magyarázata Wiener (1981), a fordulópont jelleg pedig Dunleavy (1985) írásaiban fogalmazódik meg a legmarkánsabban, de kötetek sokasága foglalkozik a demokrácia értelmezésével, Nagy-Britannia demokrácia-deficitjével és az érdemi demokratizálás-modernizálódás feltételrendszerével.

Az intézmények válságához, vagy inkább nevezzük úgy: az intézményi útkereséshez, kapcsolódik két iskolateremtő irányzat, a parlament-kutatás és a „policy-community” kutatás. Az előbbiben nincs semmi meglepő, hiszen a parlament mindig is fontos intézménye volt a politikai rendszernek és az első alkotmányos, jogi, intézményi struktúrákat vizsgáló időszaktól kezdve a kutatások középpontjában állt (Walkland 1979). Az új elemet az jelenti, hogy a formai leírásokon túlmutatóan ezen a területen is meghatározóvá vált egyrészt a parlament „viselkedését” vizsgáló (Norton 1981), másrészt a tényleges döntéshozatali folyamatokban betöltött szerepét, a policy irányt vállaló (Judge 1990) megközelítés. Ez természetesen összefüggött azzal is, hogy magának az intézménynek is új helyet keresett a politika, tehát például a hetvenes évektől a parlamentben jelentős belső átalakítások történtek, ami a bizottsági rendszert és a törvényhozási folyamatot is érintette. Mindenképpen említésre méltó, hogy a brit politikatudomány sajátos „vállalkozása” is ebben a kutatási szférában született: a Study of Parliament Group eredményes kísérlet volt arra, hogy gyakorló politikusok, a Ház

alkalmazottai és a téma kutatói egy csoportban dolgozzanak, és közös tevékenységük nyomán leíró, elemző, esetleg olykor tanácsadó jellegű anyagokat publikáljanak.

A parlament-kutatást is átható policy-megközelítés átvezet minket a policy-community vizsgálatokhoz. Ez az iskola, ha nem is helyettesíti, sok tekintetben megkérdőjelezi a máshol olyannyira népszerű neoinstitutionalista irányzatot. Mint tudjuk, a neoinstitutionalizmus részben válasz a túl precíz és túl matematizált megközelítésekre, és fő törekvése, hogy újrafogalmazza a politika bonyolultságának, sokarcúságának tételét, bemutassa, hogy a hagyományos értelemben vett intézmények kölcsönhatásai és az „intézményeken túlmutató intézmények” (mint jog, társadalmi normák, hierarchiák stb.) befolyása végül is a politikát kiszámíthatatlanná teszik. Nagy-Britanniában a neoinstitutionalizmust túl általánosnak és megfoghatatlannak tartják, ezért lettek népszerűek a részben hasonló célkitűzést vállaló policy community vizsgálatok (Jordan 1990). Eszerint a döntési folyamatban az egyes területek bizonyos csoportok kezébe kerültek, ugyanakkor maga a döntési rendszer is szegmentálódott, mert az egyik kérdéskör eldöntésébe beszálló csoportok kimaradnak a másik terület kérdéseiből, így tehát a politikai rendszer működésének megértéséhez leginkább azokat a közösségeket kell meghatározni és csoportosítani, amelyek egy adott területen érdekeltek. Ezeket a közösségeket nevezik „policy community”-nek, s a policy community különböző elemei, vagyis a kormányzati és nem-kormányzati szereplők közti együttműködés vizsgálata derítheti fel a politikai folyamatokat (Jordan-Richardson 1987).

A harmadik kihívás, ami szintén az 1960-as évektől jelentkezett és azóta is buktatója (lehet) a brit politikának és politikatudománynak, az Európához való csatlakozás és annak problémái. Már a 60-as években sem lehetett politikatudományt tanítani európai kitekintés nélkül, megjelentek az első regionális komparatív kurzusok az egyetemeken úgyis mint nyugat-európai politikai rendszerek és úgyis mint „Oroszország” és Kelet-Európa stúdiumok. Az utóbbiak közül jó példa a School of Slavonic and East European Studies a University of Londonon vagy a Soviet and East European Studies a glasgow-i egyetemen, ahol nemcsak politikatudományi ismereteket, hanem általánosabb civilizációtörténetet is tanítanak. Természetesen az európai integrációs folyamatok az Európára való figyelésnek újabb és bővülő dimenziót adnak. Például a manchesteri egyetemen alapított European Policy Research Unit, mint ahogy neve is jelzi, az európai adaptációs folyamatokat elsősorban a közpolitikák összehasonlító elemzésével kívánja vizsgálni. Az ilyen jellegű intézményépítés módját jól mutatja, hogy például az LSE-n belül először European Studies néven hoztak létre egy tanszékközi csoportot, amelyben a politikatudományi, a történelmi, szociológiai, jogi és közgazdasági tanszékek vettek részt, majd ez „intézményesült” European Institute-tá. Az Európa felé nyitás mutatkozott meg abban, hogy az egyébként az európai politikatudomány szempontjából is kulcs-intézménnyé vált European Consortium for Political Research (ECPR) is

brit kezdeményezésre alakult meg 1970-ben. Részben a politikatudomány általános intézményi bővülése, részben az új „világrend” alakította a regionális kutatásokkal foglalkozó intézeteket, amelyek többnyire egyetemeken belül működnek. Említésre méltó az Institute of Latin American Studies a University of Londonon, a Centre for Middle East and Islamic Studies a Durham Universityn, de számos más ilyen központ épült ki. A brit politikatudomány pragmatikus voltát jelzi, hogy az új jelenségekre öntörvényűsége ellenére is igyeckszik reagálni. Így alakult meg például a bristoli egyetemen a Mediterranean Studies Centre, amely a dél-európai átmenetek vizsgálatára szakosodott.

Az előbbieket alapján mondhatjuk, hogy egyszerre volt oka és következménye is a brit politikatudomány dinamizálódásának az 1960-as évek egyetemi „forradalma”. Ekkor alakultak meg nagy számban azok az új egyetemek, amelyek azonnal tárgyaik sorába emelték a politikatudományt. A thatcheri időszakban a bővülés további eleme volt, hogy a „polytechnics” (a mi főiskoláinkhoz hasonló intézmények) tömegesen átminősültek egyetemmé. Az ok jórészt abban keresendő, hogy a kormányzat így akart külön beruházások nélkül magasabb szintű erőforrásokhoz jutni, vagy legalábbis azok létét demonstrálni, hiszen tudvalevően a nyugati világban Nagy-Britannia a hátsók között kullog az egyetemi oktatásban részt vevő hallgatók arányát tekintve. Egyébként már e főiskolák megalapításánál az vezérelte a kormányzatot, hogy olcsóbb, gyakorlat-orientáltabb, kevésbé akadémikus intézményekkel oldja meg a képzési nyomást. Ezt követően az új intézmények is egyre nagyobb számban (és olcsóbban) képeztek politikatudománnyal foglalkozó hallgatókat. Legnagyobb valószínűséggel egy „átlagos” politikatudományi tanszék jelenleg a következő tárgyakat ajánlja hallgatóinak: 1. brit politikai rendszer; 2. az EC és Nagy-Britannia; 3. Nyugat-Európa; 4. politikai gondolkodás története; 5. public policy; 6. public administration, ami kiegészülhet valamely egyéb régióval (pl. Kelet-Európa), a public policy keretében várospolitikai, kisebbségi, nőpolitikai kurzusokkal, a tanszék jellegéből következően nemzetközi politikával, politikai szociológiával. Amint látjuk tehát, az oktatás és a kutatás is teljesen új dimenziókat is kapott.

Részben az oktatásban, de a kutatásban egyértelműen megjelent a két véglet: a teljes specializáció, egy szűk témára való szakosodás, illetve a „nagy végső kérdések” felvetése. Például a női politikai szerepek vizsgálata fontos specializációs területté vált. Az első ilyen tárgyú könyv 1974-ben jelent meg Nagy-Britanniában (Curell 1974), azóta már a politikatudományi társaságon belül is működik nőkérdéssel foglalkozó szekció, és a hagyományosabb témákat (nőmozgalmak, nők politikai magatartása) kiegészítették az újabbak, amelyek a politikatudomány elméleti kérdéseit akarják újrafogalmazni, mondván, hogy a férfi-uralta politikatudomány normatívái nem teszik lehetővé a nők megfelelő szerepvállalását, tehát új politikatudományi fogalmi keretre is szükség van (Pateman 1988). A másik véglet, a „nagy kérdések” leginkább a politikai filozófia területén merülnek fel. A téma összefoglalása azért

nehéz, mert összefügg mindazokkal a politikai változásokkal, amelyek az utóbbi három évtizedben lejátszódtak. Tehát míg egyrészt a baloldalon a modernizációs kényszer, pontosabban a politikai modernizáció elmaradásának kérdései kaptak hangot, elsősorban a *New Left Review* hasábjain, és a thatcheri fordulat nyomán ez kiegészült az „autoritárius populizmus”-ról szóló elméleti vitával (Stuart Hall 1989), addig konzervatív oldalról megpróbálták visszatérni az „igazinak” mondott brit konzervatív tradícióhoz, vagyis az állam és politikai befolyása korlátozottságának tételéhez, amit például Oakeshott (1962) esszéiben találunk meg pregnánsan. Volt mivel szemben állást foglalni ebben az új vitában konzervatív részről, hiszen a világháború utáni kompromisszumkereső konzervativizmus közel két évtizede, majd a korporatizmus felé is kacsingató, de mindenképpen „beavatkozó” konzervativizmus a hetvenes évek végéig, egészen Thatcher hatalomra kerüléséig, tág teret adott a korrekciónak (Birch 1984). A politikai filozófia a „politikamagyarázaton” túl egy érdekes új területtel gazdagodott az 1980-as években. Azzal párhuzamosan, ahogy a public policy vagyis a közpolitika iránti érdeklődés nőtt, a politikai filozófia is a közügyek magyarázatát akarta adni. Például az egyenlőség és a jóléti államiság politikai filozófiai kontextusát tárja fel ebben az „alkalmazott politikai filozófiában” Weale (1983) és Barry (1990). (Lásd erről Miller 1990.) Barry például a klasszikusokig is visszanyúl, de elsősorban a konstruktivizmus és a játékelmélet alkalmazásával keresi a választ arra a kérdésre, hogy a modern korban mit jelent az igazságosság fogalma és melyek az igazságos intézmények.

AZ OKTATÁS ÉS A KUTATÁS

Az előzőekben említett, az 1960-as évtizedben induló trendek folytatását láthatjuk a jelen viszonyaiban is. Az aktuális helyzet bemutatásához a politikatudomány tágabb összefüggésein kívül hozzátartozik az is, hogy részletesebben szóljunk e tudományterület művelőiről.

A hatvanas és hetvenes évek dinamikus intézményépítése után a brit politikatudományi társaság (PSA) jóvoltából rendszeresen készült átfogó felmérés a politikatudomány művelőiről (Lovenduski 1981; Berrington–Norris 1988). Az 1966–1977 közötti évtizedben minden területen bővült a felsőoktatás, így nem meglepő, hogy a politikatudománnyal foglalkozók aránya a számszerű növekedés ellenére az egyetemi oktatók körében 2,1 százalékról 1,7 százalékra csökkent (ekkor pl. a szociológusok aránya 3,5%-a volt). Számszerűen ez azt jelenti, hogy 1978-ban 1056 fő dolgozott politológusként, túlnyomó többségük (94%) egyetemeken és főiskolákon. A 10 évvel későbbi felmérés szinte ugyanezt a számot mutatja, azzal az előrejelzéssel, hogy jelentős csökkenés várható, ami az állandó státuszban alkalmazottak mozgásaiból és a konkrét időtartamra alkalmazottak helyzetéből adódik. A körülbelül 80 felsőoktatási intézmény tanszékei nagyon eltérő helyzetben vannak. Vannak egészen kicsi (5 főnél kisebb) tanszékek, ezeket általában kihagyják a konkrétabb

vizsgálatokból, és óriási intézmények (a legnagyobbak Essex, Manchester, az LSE és Lancaster); vannak olyanok, ahol a hallgatók többsége önálló tárgyként veszi fel a politikatudományt, máshol ezt összekapcsolják egyéb társadalomtudományokkal; az intézmények egy része nem jogosult például fokozatot adni. A nem-növekedés, illetve az átcsoportosításokból adódó tényleges csökkenés (kevesebb állandó és több szerződéses státusz) kifejezi azt a helyzetet, amit a thatcherizmus jelentett a társadalomtudományi tanszékek és az egyetemek számára: óriási nyomás nehezedett rájuk az önellátóvá válás érdekében, egyes munkacsoportokat átminősítettek „cost centre”-re, ahol valamilyen külső forrásból szereztek kutatásra és a fennmaradáshoz pénzt. A thatcherizmus óta sokat javult a helyzet, a tudomány „privatizációja” mára csak keserű emlék, de a tudományterületnek annyi haszna származott a nehéz évekből, hogy megtanulta magát „piacosítani”. Valószínűleg az elméleti irányvételén túl ez a kényszerhelyzet is magyarázza, hogy a közpolitika egyes területei iránt mennyire megnőtt az érdeklődés (Hogwood 1987) és konkrét kutatásokban várják a politológusok tanácsait olyan különböző intézmények mint a Shell vagy a Marks and Spencer. A politikatudománnyal foglalkozók nem kis része ezenkívül többféle, a politika és a szakma határán lévő tevékenységet is folytat. A jelzett felmérések tanúsága szerint parlamenti bizottságok és nyomáscsoportok tanácsadói, köztestületek, helyhatóságok tanácsadói, publicisták, rádió és TV-szereplők kerülnek ki soraikból. A piacosodás vagy a gyakorlativá válás természetesen a tudományterületnek nem érinti és nem is érintheti az egészét, így elég nagyok a belső aránytalanságok a jövedelmeket, és a választott téma jellegéből adódóan az ismeretséget, esetleg népszerűséget illetően.

A politikatudománnyal foglalkozók specializációjának irányáról viszonylag pontos információk állnak rendelkezésre. 1978-ban a megkérdezettek 11 százaléka politikai komparatistikával, 11 százalék nemzetközi kapcsolatokkal, 12 százalék politikai filozófiával és politikaelmélettel, 9 százalék közpolitikai tanulmányokkal és 7 százalék közigazgatással foglalkozott. Ennél kisebb arányban szerepeltek olyan specializációs területek mint az egyes országok vagy régiók tanulmányozása, a politikai magatartás, politikai fejlődés kérdései stb. A második felmérés már pontosabb volt. Ez négy nagy területet azonosított, amelyekre közel megegyező arányban kb. a szakma 17–18 százaléka specializálódott, mégpedig *a)* komparatistika és konkrétan valamely régió vizsgálata; *b)* brit politika; *c)* közigazgatás és public policy; *d)* politikaelmélet, politikai filozófia. Ezeket követték 10 százalék körüli arányszámokkal a nemzetközi politika, a helyi és a várospolitika, valamint a politikai magatartás. Látható, hogy megnőtt a gyakorlat-orientált terület aránya és a specializáció kb. negyede beleillik a legújabb trendbe, vagyis a public policy gyakorlati világába. Erre, a már említett külső kényszereken kívül, azért is szükség van, mert a végzett hallgatók elhelyezkedését segíti, ha már az oktatásban gyakorlat-orientált stúdiumokat kapnak. Mivel itt tömegképzésről van szó (kb. 3000 hallgató az undergraduális szinten, 1000 a graduális

szinten és ehhez egyéb, pl. részképzésben részt vevő hallgatók társulnak), módszeresen kell gondolni a végzősök sorsára.¹⁰ Az arányok javultak: 1975-ben még csak harmaduk talált állandó állást, az 1980-as évek második felében 60 százalékuk. További 10% alatti-körül hányaduk a tudományos, kutatói pályát választotta. A többiek közül sokan szakmai átképzéssel a tanári vagy szociális munkási pályára kerültek. Napjainkról szólva azt is meg kell említeni, hogy a politikatudományi tömegképzés egyik felvevőpiaca a középiskolai hálózat, ugyanis az 1970-es évektől megjelenő „civics” vagyis politikai ismereteket tanító tárgy egyre nagyobb népszerűségnek örvend, sokan választják úgynevezett érettségi tárgyként. Figyelemre méltó tendencia, hogy a végzősök között a közszolgálatba lépők aránya csökkent és inkább az üzleti élet szívta fel őket.

Valószínűleg semmi meglepő nincs abban, hogy az oktatók körében a középkorú, vagy annál idősebb férfiak dominanciája érvényesül. Kétharmaduk 40 éven felüli, és a 30 év alattiak aránya csak 7 százalék. A nők aránya változatlanul 10 százalék körül stagnál. Az egyetemi rangok megfelelnek a többi egyetemi tanszék rang-megoszlásainak, a professzori és readeri szinten kb. 12 százalékkal.

A nagyon sok mérhető adat természetesen nem minden esetben világítja meg és mutatja meg működésében a politikatudományt mint hivatást és szakmát, annak közéletét, belső ellentmondásait. Az egyik figyelemre méltó jelenség a nem mindig örömmel fogadott, de tudatosan vállalt versenyhelyzet. Az University Funding Council Assessment Board rendszeresen elkészíti a politikatudományi centrumok (és itt megjegyzendő, hogy ezek természetesen az oktatási intézményeket jelentik, vagyis nincs elkülönülés az oktatás és a kutatás között) értékelését és rangsorát. Ehhez a publikációs jegyzék, a hallgatói létszám, a tagok egyéb tevékenysége és a szakmai közvélemény adja az alapot. A legutóbbi (1992. decemberi) eredmény szerint hét olyan intézmény volt, amely minden egyes tagjára vonatkoztatva a legmagasabb minősítést érte el (Essex, Glasgow, Hull, az LSE, Manchester, Strathclyde, Sussex). A fő szempont minden esetben a publikációs és kutatói tevékenység¹¹, és a tét elég nagy, mert ezektől az értékelésektől függ, hogy a tanszék milyen kutatási pénzhez jut a központi és egyetemi forrásokból. Tehát van egy közös intézményi érdek, ami hosszabb távon nem tolerálja azokat, akik nem teljesítenek legalább az átlagnak megfelelően.

A specializáció sokszínűsége mutatkozik meg a kurrens politikatudományi folyóiratok esetében is. A *British Journal of Political Science* kis túlzással az amerikai nagy „political science” folyóiratok mása. Sok elméleti cikket, választáskutatást, matematikai és public choice okfejtés közül, és mindezt nemzetközi szerzőgárdával és kitekintéssel valóítja meg. A *Political Studies* a politikatudományi társaság folyóirata, amelynek színvonalát garantálja a komparatív jelleg és az előbbi folyóiraténál gazdagabb témaválasztás. A *Parliamentary Affairs*, a Hansard Society kiadványa, talán a leginkább brit a folyóiratok közül, mindig „naprakész” Nagy-Britanniából, s ahogy a címe is jelzi, legalábbis eredetileg, a

parlament állt elemzéseinek fókuszában. Ezt az irányt nem adta fel, de témáit elsősorban az aktuális elemzések irányába mára alaposan kiszélesítette. A *Public Administration* vállalja magára a közigazgatási és a közpolitikai terület bemutatását. Elsősorban Nagy-Britannia kérdéseivel foglalkozik, és a helyi kormányzatok ügyeitől kezdve a kurrens privatizációs témáig szinte mindent megtalálunk cikkei között, ami közpolitikával kapcsolatos. A *West European Politics* az LSE és az oxfordi Nuffield College reprezentatív kiadványa összehasonlító elemzésekkel és még inkább az egyes országok bemutatásával foglalkozik.

A BRIT POLITIKATUDOMÁNY SAJÁTOSÁGAI A KÍVÜLÁLLÓ SZEMÉVEL

A hosszú tradíció és a sokszínűség egyszerre erénye és gyengéje is a brit politikatudománynak. A hatalmas publikációs nyomás és a nyelvből következően a potenciális piac ígérete miatt nincs igazán szelekció a kiadványok között. Ebben különösen és mind a mai napig elől járnak a brit politikáról szóló írások. Az intézményi stabilitás impozáns, amikor olyan szervezetekre gondolunk, mint mondjuk a Study of Parliament Group, de unalmasan kezelhetetlen, ha be akarunk pillantani, netán bekapcsolódni a SSRC (Social Science Research Council) tevékenységébe.

A brit politikatudomány nem amerikai és nem is európai, leginkább saját belső folyamatai alapján érthető meg, sokarcúsága mellett öntörvényűsége szembeszökő. Nemcsak azért, mert dominánsan a brit politikai rendszert elemzi, hanem azért is, mert nyitása ellenére nem követ azonnal új irányzatokat, erősen épít saját tradícióira és a belső fejlődésből adódó realitásokra. A brit politikatudomány egy évszázadon át megőrizte azt a jellemzőjét, hogy az intézmények működésére koncentrált és a politikai folyamatokat akarja megérteni. Ezzel együtt fejlődött kritikai „hajlama”, ugyanakkor realista maradt, mert a sokat emlegetett „common sense” és a pragmatizmus megvédte a szélsőségektől és a túláltalánosításoktól. Ez tükröződik a politikához való visszafogott viszonyában is. Rövid ideig tartó illúzió maradt csupán a konkrét politikai hasznosulás gondolata, ami persze nem mond ellent annak, hogy bizonyos területeken ott szerepelnek a politikatudományi háttérű politikai szakértők. A direkt politikába viszont a legritkább esetben kapcsolódnak be. Például 1982-ben az SPD születésénél bábáskodnak, majd a Charter '88 politikai modernizációt hirdető liberális polgárjogi mozgalom oldalvizein a politológusok is evezni kezdtek abból a felismerésből adódóan, hogy az alkotmányos alapkérdések megválaszolása nélkül nemigen lehet politikatudományi szempontból sem újat alkotni, és a politikai tradíció megingása miatt a politikatudománynak is gondolkoznia kell a megreformálhatóság lehetőségéről és irányairól.

Fontos és irigylésreméltó jellemző, hogy a brit politikatudományt soha nem osztották meg végletesen ideológiai és módszertani különb-

ségek, ami lehetővé tette a párbeszédet és az egymásra hatást az egyes területek szakértői között. A tudomány belső pluralizmusa nemcsak érdekes, hanem tanulságos is lehet olyan országokban, ahol most alakul (újja) ez a diszciplína. A belső sokféleség felveti a politikatudomány és határterületeinek viszonyát is. Nagy-Britanniában nagyon termékeny az együttműködés mind tanszéken belüli, mind tanszékközi keretben az egyéb társadalomtudományokkal, és például a közigazgatás esetében maga a politikatudomány specializálódott erősen ebbe az irányba. Közhelyes jellege ellenére vállalhatjuk azt a következtetést, hogy a brit politikatudomány, miközben a folytonosság elemeit hordozza, realista megközelítési módjából adódóan sikeresen adaptálta az új irányzatokat és újította, gazdagította önmagát.

1993. január

JEGYZETEK

- ¹ Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Pippa Norrisnak, akitől megkaptam a brit politikatudományi társaságra vonatkozó kéziratot anyagokat, valamint Malcolm Punnettnek és Dave Marshnak, a Strathclyde Egyetem Politikatudományi Tanszékén dolgozó kollégáknak, hogy észrevételeikkel segítettek a hatalmas téma áttekintésében.
- ² Egy konkrét és egy általános példával szemléltethető ez a mozgás. Carole Pateman, több nagyhatású könyv szerzője (pl. Pateman, 1988) Ausztráliában kezdett és innen ment át Amerikába, jelenleg az International Political Science Association elnöke, ugyanakkor szinte „brit” szerzővé teszi a brit politikai kultúra kutatásokban játszott szerepe. Általánosságban pedig, egyes értékelések szerint a politikai gondolkodással foglalkozók körében, kevés kivételtől eltekintve, alig lehet valamiféle brit jelleget vagy irányzatot kimutatni, hiszen a politikaelmélet művelői rendszeres „áttelepülők” (Miller 1990).
- ³ Ezt mutatja az európai politikatudományi szervezet, az European Consortium for Political Research működése és tagsága. 1989-ben 140 tagintézménye közül 40 került ki az Egyesült Királyságból, a második legnépesebb a német intézményegyesítés volt 21 taggal, de általában csak 6–8 egyetemmel, kutatóhellyel képviseltetik magukat az egyes országok. Az európai politikatudomány művelőinek körülbelül egyharmada brit (Rose 1990: 19).
- ⁴ Richard Rose amerikai származású, de évtizedek óta a skóciai Strathclyde Egyetemen dolgozik, Jean Blondel Oxfordban végzett, majd rövidebb kanadai és több évtizedes essexi tapasztalata avatta britté, Peter Mairt hosszabb skóciai és rövidebb angliai kitérője alapján tekintik brit szerzőnek.
- ⁵ Az 1980-as évek második felének vizsgálatai szerint a brit politikatudomány művelőinek 41 százaléka valamely (vagy éppenséggel több) fokozatát Oxfordban, illetve Londonban szerezte. Hozzá kell vizsgálni tenni, hogy arányuk nem feltétlenül a legnagyobb presztízsű helyeken a legmagasabb (Page 1990: 442).
- ⁶ „No one can approach to an understanding of the English institutions, or of others, which, being the growth of many unless he divide them into two classes. In such constitutions there are two parts(...): first, those which excite and preserve the reverence of the population – the dignified parts, if I may so call them; and next, the efficient parts – those by which it, in fact, works and rules” (Bagehot 1990: 61).
- ⁷ A háború utáni két évtizedet szokták butskellizmusnak is nevezni, mert olyan tökéletesen egyesítette Hugh Gaitskell munkáspárti pártvezér és R. A. Butler vezető konzervatív politikus gazdasági és politikai elképzeléseit a vegyes gazdaságról és a politikai kompromisszumról.

- ⁸ „A politika nem az ideális keresése, de nem is valamiféle megdermedt tradíció. A politika tevékenység: eleven, alkalmazkodó, mozgékony és kiegyenlítésre törekvő. A politika a szabad társadalmak kormányzása.”
- ⁹ Úgy vélem azonban, hogy a választáskutatások zártsága sokat csökkent az utóbbi két választási periódusban, és az adatokhoz való hozzáférést bizonyítja, hogy nagyon gyorsan jelentek meg különböző szerzők tollából a választásokat értékelő írások. Lásd a legutóbbiról a *Parliamentary Affairs* 1992. októberi számát.
- ¹⁰ Fel kell hívni a figyelmet a fogalomhasználatra. A nálunk elterjedtebb amerikai fogalomrendszer „graduate” hallgatónak az egyetemi szinten túljutott PhD fokozatért dolgozó kutatót nevezi, míg az angol undergraduate, graduate és postgraduate szinteket különböztet meg. Az undergraduate szint hároméves tanulmányi időt takar (kivéve Skóciát, ahol ez négyéves időszak), ami után BA fokozattal távozik a hallgató, ezt követi a graduális képzés eredményeként az MA fokozat, és posztgraduálisnak tekintik a tudományos fokozat megszerzésén munkálkodót. A vizsgálat tehát a „graduate” szintet fedi le.
- ¹¹ „Kialkudott” pontrendszer határozza meg egy-egy tudományos teljesítmény értékét, például saját könyv 16 pontot ér, könyv szerkesztése 4 pontot, folyóiratcikk 4 pontot stb.

HIVATKOZÁSOK

- Bagehot, Walter 1990. *The English Constitution*. Cornell University Press: Ithaca, New York (Sixth Printing, first published in 1867)
- Barry, Brian 1990. *A Treatise of Social Justice. volume 1. Theories of Justice*. University of California Press: Berkeley, Los Angeles
- Beer, S. 1965. *Modern British Politics*. London: Faber
- 1982. *Britain Against Itself*. London: Faber
- Berki, R. N. 1986. The Belated Impact of Marxism In: Jack Hayward–Philip Norton (eds.) *The Political Science of British Politics*. Wheatsheaf Books New York/London/Toronto
- Berrington, Hugh–Norris, Pippa 1988. *Political Studies in the Eighties*. (Kézirat.)
- Birch, A. H. 1964. *Representative and Responsible Government* London: George Allen & Unwin
- 1984. Overload, Ungovernability and Deligitimation: The Theories and the British Case. *British Journal of Political Science* 14 (2) 135–160.
- British Social Attitudes 1983–1992, SCPR évenkénti kiadványok Jowell et als. (eds.) Aldershot: Gower
- Burke, Edmund 1871. Speech at Bristol, Previous to Election. in: *The Works of Edmund Work*. Vol. II. London: Bell and Daldy (originally in 1780)
- Butler, D.–Stokes, D. 1969. *Political Change in Britain*. Basingstoke: Macmillan
- Cole, G. D. H. 1934. *Guide to Modern Politics*. London: Viktor Gollancz
- Crick, Bernard 1969. *In Defense of Politics*. London: Penguin Books (Reprint, first published in 1953)
- 1982. *The American Science of Politics. Its Origins and Conditions*. Greenwood Press Publ.: Westport, Connecticut (Reprint, first published in 1959)
- Currell, Melville 1974. *Political Woman*. Croom Helm
- Dacey, A. V. 1926. *Law and Public Opinion in England*. London: Macmillan (first published in 1905)
- Dunleavy, Patrick 1990. Mass Political Behaviour: Is There More to Learn? *Political Studies*, XXXVIII, 453–469
- Dunleavy, P.–Husbands, C. 1985. *British Democracy at the Crossroads: Voting and Party Competition in the 1980s*. London: George Allen and Unwin

- Finer, S. E. 1958. *Anonymus Empire*. Pall Mall Press
- 1970. *Comparative Government*. Harmondsworth: Penguin
- (ed.) 1975. *Adversary Politics and Electoral Reform*. London: Anthony Wigram
- Gamble, Andrew 1990. Theories of British Politics. *Political Studies* XXXVIII 3 404–420
- Greenleaf, W. H. 1983. *The British Political Tradition*. Volume One: The Rise of Collectivism. London: Methuen
- Hayward, Jack–Norton, Philip eds. 1986. *The Political Science of British Politics*. Wheatsheaf Books New York/London/Toronto
- Heath, A.–Jowell, R.–Curtice, J. 1985. *How Britain Votes*. Oxford: Pergamon
- Hall, Stuart 1989. *The Hard Road to Renewal*. London: Verso
- Hogwood, Brian W. 1987. *From Crisis to Complacency? Shaping Public Policy in Britain*. Oxford: OUP
- Jordan, Grant 1990. Policy Community Realism versus „New“ Institutional Ambiguity. *Political Studies* XXXVIII 470–484
- Jordan, Grant–Richardson, Jeremy J. 1987. *Government and Pressure Groups in Britain*. Oxford: Clarendon Press
- Judge, David 1990. *Parliament and Industry*. Dartmouth: Aldershot
- Kavanagh, D. 1983. *Political Science and Political Behaviour*. London: Allen and Unwin
- Laski, H. J. 1933. *Democracy in Crisis*. London: Allen and Unwin
- Lovenduski, Joni 1981. The Profession of Political Science in Great Britain. *Studies in Public Policy* no. 84. Glasgow: Center for the Study of Public Policy
- Mackie, Thomas T.–Rose, Richard 1991. *The International Almanac of Electoral History*. London: Macmillan
- McKenzie, R.P. 1963. *British Political Parties*. London: Heinemann 2nd ed. (first published in 1955)
- Mill, John Stuart 1962. *Considerations on Representative Government*. Chicago: Regnery (Reprint, first published in 1861)
- Miller, David 1990. The Resurgence of Political Theory. *Political Studies* XXXVIII. 421–437
- Norton, Philip 1981. *The Commons in Perspective*. Oxford: Martin Robertson
- Oakeshott, Michael 1962. *Rationalism in Politics*. London: Methuen
- Page, Edward C. 1990. British Political Science and Comparative Politics. *Political Studies* XXXVIII 438–452
- Pateman, Carole 1988. *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press
- PSA News. The Newsletter of the Political Studies Association of the United Kingdom*. (2) 2, Winter 1990–1991
- Punnett, R. M. 1987. *British Government and Politics*. Dartmouth: Aldershot
- Rose, Richard 1965. *Politics in England*. London: Faber
- 1980. *Do Parties Make a Difference?* New Jersey: Chatham House
- 1990. Institutionalizing Professional Political Science in Europe: A Dynamic Model. *Studies in Public Policy* No. 181. Glasgow: Center for the Study of Public Policy
- Sarlvik, B.–Crewe, I. 1983. *Decade of Dealignment*. Cambridge: Cambridge University Press
- Walkland, S. A. 1979. ed. *The House of Commons in the Twentieth Century*. Oxford: Clarendon Press
- Wallace, Graham 1908. *Human Nature in Politics*. London: Constable republished 1948
- Weale, Albert 1983. *Political Theory and Social Policy*. London: Macmillan
- Wiener, Martin J. 1981. *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980*. Cambridge: CUP

KÖNYVEKRŐL

BOZÓKI ANDRÁS

Racionalizálható-e a csoda?

Könyvek a rendszerváltásról

FEHÉR FERENC–HELLER ÁGNES: *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmai”*.
Budapest: T–Twins 1992.

KÉRI LÁSZLÓ: *Összeomlás után*. Budapest: Kossuth 1991.

SZELÉNYI IVÁN: *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*.
Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete 1992.

VAJDA MIHÁLY: *Az orosz szocializmus Közép-Európában*.
Budapest: Századvég 1989.

VAJDA MIHÁLY: *A történelem vége? Közép-Európa, 1989*.
Budapest: Századvég 1992.

„Mert hát ez csoda volt. Százezrek a budapesti Kossuth téren az 1956-os forradalom évfordulóját ünneplik, s kikiáltják a Magyar Köztársaságot. Alig telik el két hét, s leomlik a berlini fal, a kommunizmus abnormaritásának hétköznappjává lett szimbóluma, újabb hét és Alexander Dubcek beszél a prágai Vencel téren összegyűlt tömeghez, s rövid idő múltán Václav Havel a Csehszlovák Köztársaság elnöke lesz. December 22-én azután egy véres forradalomban megdől a térség egyetlen még intakt kemény diktatúrája is. Románia nemzetei is szabadok immár. Nem álltam meg, hogy emlékezetükbe ne idézzem az eseményeknek ezt a mindannyiunk emlékezetében kitörölhetetlenül élő sorát — mert ma is csodának tekintem, hogy végbement. Soha nem hittem volna, hogy ezt megérem, s az a gyanúm, hogy ezzel a fiatalok is így voltak. Csodának tekintem, mert ami az okokat illeti, nos, hát éppenséggel nem lehetetlen

létrehozni egy racionális konstrukciót, amelyben belül okok és okozatok szépen sorjáznak, s végül is kerek magyarázattal szolgálnak a történetekre. Vannak azonban a történelemnek olyan pillanatai, ahol a legmeggyőzőbb oksági magyarázat is vértelen konstrukciónak tűnik. Igen, csoda történt. Mindaz, ami végbement, csak a népmesék nyelvén szólva tűnik valóban igaznak.” Vajda Mihály 1990 őszén írta ezeket a szenvedélyes sorokat, amelyek megtalálhatók 1992-es esszékötetében (Vajda 1992: 45). Az átalakulás varázsa Bihari Mihály is megejtette, aki a „Demokratikus út a szabadsághoz” című, 1990-ben megjelent könyvében úgy vélte: páratlan lehetőség adódott az „alulról felépített politikai nemzet” megteremtésére, amely „a magyar nép teremtő erejének igazi csodája lehet”.

Ebben az írásban néhány olyan könyvet tekintek át, amelyeknek közös jellegzetessége, hogy a „nagy átalakulás” hónapjaiban fródtak vagy jelentek meg, s megpróbálják előre jelezni, illetve a történelmi jelenidőben értékelni a változások irányát.¹ A kiválasztott könyvek közösek abban is, hogy nem monográfiák, hanem esszék, tanulmányok és publicisztikai írások gyűjteményét tartalmazzák. Kéri László könyve az egyetlen kivétel ez alól, de az ő munkája is elsősorban gyorselemzés, amely főként a napisajtó hírein, cikkein, kommentárjain alapul.

Csoda történt-e velünk 1989–90-ben, s ha igen, a csoda miként racionalizálható? A vizsgált öt könyv szerzői — politikai filozófusok és politikai szociológusok — a kérdésre természetesen sokban különböző válaszokat adnak.

A RÉGI RENDSZER TERMÉSZETE

Az átalakulás jellege nehezen érthető meg az elmúlt rendszer alapvető vonásainak ismerete nélkül. Ezzel a leghehetőbben az adott könyvek szerzői közül Vajda Mihály (1989) foglalkozik. Vajda számára a korábbi rendszer ideológiai doktrínáját képező forradalmi marxizmus célja „a civil társadalom és a politikai állam hasadásának a felszámolása” volt. A társadalom államosítása maradéktalanul csak ott sikerülhetett, ahol ez a hasadás korábban sem (vagy csupán csíraformában) létezett, azaz ahol „azt megelőzően is csak az államnak volt hatalma” (Vajda 1989: 25). Ez az állapot pedig mindenekelőtt Oroszországra volt jellemző, ahol a „katonai Oroszország” (sztratokrácia) dominált a „civil Oroszország” fölött, s mintegy gyarmatosította azt. A civil mivolt autonómiájának már csak azért sem alakulhatott ki az orosz társadalomban számottevő presztízse, mert a sztratokrácia privilégiumainak épp a civilizáció elnyomása volt a feltétele. Oroszországban azért működhetett a Castoriadis által *ecrémage*-nak nevezett „lefölözés” jelensége, azaz a társadalmi újratermelés javainak kisajátítása, mert a magánszféra szabadságának híján a zárt katonai társadalom még mindig kellőképpen vonzónak bizonyulhatott a jobb életkörülményekre vágyó emberek számára.² A létező (ma már csak „létezett”) szocializmus így „csak Oroszországban

tekinthető természetes fejlődés termékének”, mert ott hiányzott „a demokratikus akaratképzés szükséglete, s főként az erre való képesség” (1989: 76).

Vajda szerint a „létezett” szocializmus csak az orosz történelmi fejlődés beható tanulmányozásából érthető meg. Közép-Európában nem sikerült arra a szintre „lenyomni” a fogyasztást, amely az orosz társadalmat jellemezte, így a szovjet modell itteni meggyökereztetésének kísérlete mindig beleütközött a polgárosultabb társadalmak ellenállásába. Közép-Európának voltak tapasztalatai a szovjet rendszeren kívüli alternatívákról, míg ez a perspektíva az orosz társadalomból hiányzott. Ez a rendszer tehát Vajda szerint nem tekinthető a szocialista értékek beteljesülésének, vagy a kapitalista fejlődés ellentmondásaira adott válasznak, mert ez csupán „az orosz történelem megoldatlan problémáira” (1989: 162) adott válasz lehetett. Olyan, Közép-Európa országaira kívülről rákényszerített integrációs modellről van szó, amely ebben a térségben — s a szerző itt főként Lengyelországra, Csehszlovákiára és Magyarországra gondol — elsősorban romboló hatását volt (Vajda 1992: 35). Vajda — Norbert Elias nyomán³ — a modernitás, a civilizációs fejlődés eltérő útjaira koncentrál, és Szűcs Jenő munkájára⁴ utalva, maga is nagy hangsúlyt helyez az egyes európai történelmi régiók különbségeire. Az orosz történelem sajátosságaiból kiindulva hajlik arra, hogy a rendszer legitimitását ne annak modernizációs ígéretében, hanem *tradicionalitásában* lássa. „Aki értéknek tekinti az orosz tradicionalizmust és Oroszország nagyságát, nagyhatalmi helyzetét, az nem tehet szemrehányást a kommunistáknak” — írja (Vajda 1989: 163). Később, egy másik írásában azonban Vajda — ezt az álláspontját meg nem tagadva, azzal mégis ellentmondásban — már „a modernizációs antiliberális modelljének” bukását említi a ’89-es forradalmak fő tanulságaként.⁵ Ez utóbbihoz kapcsolódik Fehér Ferenc és Heller Ágnes érvelése, akik szerint a régi rendszer „eltorzult modern politikai rendszer” volt (Fehér–Heller 1992: 30).

1989-es könyvében Vajda a rendszer leírásakor nem kötelezi el magát egyetlen fogalom konzekvens használata mellett: írásában hol szovjet típusú rendszerekről, hol létező szocializmusról, hol kommunizmusról, hol pedig — alkalmasint kritikai éllel — racionális redisztribúcióról⁶ vagy szükségletdiktatúráról⁷ tesz említést. A rendszer alapformájának a *totalitárius diktatúrát* tartja, amelynek ideáltípusát Hannah Arendt fogalmazta meg.⁸ A Kádár-rendszert elemezve Vajda már 1978-ból származó írásában megfogalmazza azt az ellentmondást, mely szerint a rendszer „totalitárius hatalmi struktúrájának fenntartása végett rákényszerül arra, hogy az emberek aktivitását a tisztán magánszférába terelje, ezt azonban csak olyan eszközzel érheti el, amely éppen annyira veszélyezteti, mint az emberek társadalmi érdeklődése tenné” (1989: 22). A magyar rendszert 1956 után sem jellemezte a kompromisszum; Vajda szerint „a tényleges kiegyezés csak 1968 után következett be”, miután a csehszlovákiai szovjet beavatkozáskor kiderült, hogy nemcsak az erőszakos politikai forradalom, hanem a felülről kezdeményezett reformok

útja is járhatatlan. A társadalom (és benne az értelmiség) lemondott a demokratizálásról egy remélt „felvilágosult despotizmus” kedvéért. A hatvanas években jött el Magyarországon a diktatúra második szakasza, amikor a pártvezetés figyelembe vette a társadalmi hagyományokat, s a „kommunista-totalitárius uralmi formát hozzáidomította a társadalom legalapvetőbb igényeihez” és ezáltal a rendszert „kommunista-totalitáriusból kommunista-paternalistává” alakította (Vajda 1989: 142–143).

A totalitarizmus lassú erodálódásával kialakult helyzet *paternalista rendszerként* leírása azonban véleményem szerint nem egészen pontos, mert egy stílust emel rendszerképző jeggyé. Szerintem a posztsztálini rendszereket — legkisebb közös többszörösüként — politikai értelemben *tekintélyelvű* (autoritárius) diktatúráknak tekinthetjük, amelyeknek közös vonása a fokozatos lemondás az ideokratikus legitimáció igényéről. Egyik sem a társadalom *át*politizálására, hanem inkább — eltérő mértékben — *de*politizálására törekedett. Többé (Kádár) vagy kevésbé (Brezsnyev) biztosították a magánszféra függetlenségének lehetőségét. A paternalizmus ezen belül csupán *stílus*, amely a Kádár-féle autoritarizmusra jellemző volt, más poszttotalitárius, tekintélyelvű rendszerekre azonban nem. Ha a totalitárius formát „hozzáidomítják” a társadalom alapvető igényeihez, akkor az megszűnik totalitárius lenni. Azért totalitárius, mert „hozzáidomíthatatlan”. Ugyanezen az alapon vonható kétségbe Fehér és Heller azon megállapítása, mely szerint „egy társadalmat lehet erősebb és lehet enyhébb mértékben totalizálni” (Fehér–Heller 1992: 17). A posztsztálini rendszerek valóban különböznek a klasszikus totalitárius modelltől, de sem Jaruzelski, sem Brezsnyev, sem Husák rendszerét nem nevezhetjük paternalistának csak azért, mert ezek már nem voltak totalitárius rendszerek. Kádár paternalizmusa, Brezsnyev neotradicionalizmusa, Husák „normalizációja” vagy Jaruzelski militarizált rendszere nem írható le a totalitarizmus fogalmi jegyeivel (totalizált ideológia, illetve totalizált terror), mégis számos vonásukban gyökeresen különböztek.⁹ Ulbricht és Honecker NDK-ja, illetve Ceausescu Romániája viszont már inkább totalitárius karakterű volt, mert ott a rezsim továbbra is céljának tekintette a magánszféra kontrollját, bár ezt „teljes” mértékben (mármint a hitlerizmushoz és a sztálinizmus-hoz viszonyítva) nem tudta megvalósítani.

Kéri László könyvének tárgya már az új rendszer konszolidálásának elemzése, ezért a régi rendszerrel kapcsolatban — a megközelítések két végpontját ismertetve — csak egy polemikus megjegyzést tesz: „akik az elmúlt 43 évet egyetlen átfogó terrorisztikus rendszerként tekintik, azoknak meglehetősen könnyű dolguk van, hiszen a válasz csaknem egyetlen mondattal elintézhető: eddig diktatúra volt, ezután demokrácia lesz” (Kéri 1991: 148). Ebből az olvasható ki, mintha a szerző a diktatúrát a terrorisztikus rendszerrel azonosítaná. S minthogy a régi rendszert nem tartja terrorisztikusnak, úgy tűnik, mintha nem tartaná diktatúrának sem. Attól azonban, hogy a rendszer (induló szakaszától eltekintve) nem volt terrorisztikus, diktatúraként való leírása még helyes

lehet. Úgy vélem, egy rendszer diktatúraként való megítélése nem feltétlenül az általa elkövetett kegyetlenségek mennyiségén múlik.

Szelényi kiindulópontként szerintem helyesen állapítja meg, hogy „a kádárizmusnak totalitarizmusként való jellemzése a Horthy-korszaknak Horthy-fasizmusként való leírásával analóg hiba” (1992: 119). Ebből azonban nemcsak azt a következtetést vonja le, hogy az 1963–64 utáni Kádár-rendszert nem helyes totális rendszerként leírni, hanem ezen túlmenően azt is, hogy „nem lenne helyes (...) akárcsak diktatúrának is nevezni” (1992: 119). Ez utóbbi állítása azonban már megkérdőjelezhető. Attól, hogy a kádárizmus számos kompromisszumot épített be rendszerébe, sőt, hogy bizonyos időszaka „a folytonos alku korszaka volt”, amely a „felülről kezdeményezett reformok és az alulról épülő ellenállások bonyolult dialektikáján épült” (1992: 120), — ettől *diktatórikus* jellege még nehezen vonható kétségbe. Volt, amiben lehetett alku, és volt, amiben nem. Nemcsak az alku nem volt nyilvános, hanem utólagos megvitatása nyilvánosságának lehetőségét is a minimálisra korlátozták. Nem politikai kérdésekben szó lehetett alkuról, politikai kérdésekben szinte sohasem. Azt pedig, hogy mi minősült politikai kérdésnek, a hatalom birtokosai döntötték el. Például október 23-a megünneplését még a bomlás idején, 1988 őszén sem engedélyezték. Az alkulehetőség csak a totalitarizmusához képest jelentett változást, de — sajtó- és szólásszabadság híján — masszívan a diktatúra keretein belül maradt. Akkor van diktatúra, ha a hatalomtól eltérő politikai véleményt képviselők nem fejthetik ki szabadon álláspontjukat, és ha nincs jogi lehetősége annak, hogy a fennálló kurzussal szemben politikai alternatívát képviselő csoportok szabad választásokon versenghessenek társadalmi felhatalmazásért a hatalom addigi képviselőinek felváltására. Véleményem szerint nincs okunk megkérdőjelezni azt, hogy a korábbi rendszer diktatúra volt.

Ettől eltekintve Szelényi Iván ebben a könyvében csak röviden foglalkozik a régi rendszer elnevezésének problémájával. Mint írja: „nem könnyű megnevezni a korszakot, mely mögöttünk van. Olyan kor volt, amelyben nem nevezték a dolgokat a valódi nevükön. Én — nyilván leegyszerűsítve — a kort *kommunizmusnak* nevezem” (Szelényi 1992: 32). Majd így folytatja: „vannak, akik méltatlankodnak (...) miként léphetnének a posztkommunizmusba, amikor még kommunizmus se volt? Tény, hogy Marx, amikor a jó társadalomról írt, a kommunizmust nem egészen úgy képzelte, mint ahogy mi az elmúlt négy évtizedben megéltük. Tény azonban az is, hogy Marx vágyaitól függetlenül ez a kísérlet ilyenek sikerült. Ez a kísérlet nem azért bukott meg, mert nem volt kellőképpen kommunisztikus, vagy kollektívista, a kudarc oka, hogy túlságosan is kollektívista volt” (1992: 32–33). E sorok írója meggyőzőnek találja ezt az érvelést.

Vajda Mihály — csakúgy, mint Fehér Ferenc és Heller Ágnes (1992) — újabb, 1992-es könyvében már szintén *kommunizmusként* írja le a régi rendszert, s a „létező szocializmus” fogalmával kapcsolatban megjegyzi: „Istenem, milyen komikusan hangzik ma ez a kifejezés!” (1992: 7).

Korábbi munkájának fő állításán is túlmegy, amikor arra a következtetésre jut, hogy „az orosz kommunizmus küldetése, megváltó szerepe gyakorlatilag soha nem volt más, mint az orosz expanzív törekvések ideologikus burka” (1992: 34). Kezdetben a kommunizmus csak abban az elméleti értelemben volt totális, hogy egy világorradalom révén kívánta felváltani a kapitalizmust (Fehér–Heller 1992: 40). Később azonban — Sztálintól kezdve — az eszme és a technika elvált egymástól: az újraértelmezett eszmét meghatározott társadalomban („egy országban”) totalitárius uralmi gyakorlattal próbálta meghonosítani. Ennek kudarca vezetett évtizedek múltán a diktatúra enyhébb — tekintélyelvű, poszttotalitárius — formájának megvalósításához, amely azonban a monolit ideológiai struktúra fellazulásával, a rendszer „evidenciájának elvesztésével” járt (Vajda 1992: 43), s egyre gyorsuló ütemű felbomlást eredményezett.

AZ ÁTALAKULÁS JELLEGE

Fehér és Heller — az 1968-as angol „dicsőséges forradalomra” utalva — már könyvük címében jelzik, hogy *forradalomnak* (még ha nem is jelző nélküli forradalomnak) tartják a változást. Mint írják: „Kelet-Európa forradalmi politikai forradalmak, amennyiben a régi rendszert megdöntötték, és most egy új alapvetés felé haladnak” (1992: 13). Ennél azonban náluk többről van szó. A forradalom jellege tekintetében különbséget tesznek egyfelől az NDK és Románia, másfelől a többi ország között. Szerintük az NDK-ban és Romániában nem volt mit „revolválni” (azaz újratárgyalni), ezért itt a zsarnokság alól való megszabadulás motívuma volt a legfontosabb. Más országoknak azonban metaforikus értelemben van hová visszatérniük: saját történelmi kezdeményezéseikhez, amelyek kibontakozását a szovjet beavatkozás akasztotta meg. Szerintük az 1989. novemberi cseh polgári engedetlenség az 1968-as Prágai Tavasz „második, javított kiadása” volt, a lengyel és magyar „lépésről lépésre előrehaladó” átalakulás pedig a Szolidaritás, illetve a magyar forradalom eredeti programját teljesítette be. A szuverenitás visszaszerzésével visszatér a történelem. „A »visszatérés«, az attól a ponttól való újrakezdés gesztusa, ahol e népek saját történelme »félbeszakadt«, valamint az a szándék, hogy magát e »félbeszakítótságot« is kitöröljék a kollektív emlékezetből — nos mindebben van valami, ami a »dicsőséges angol forradalom« távoli emlékét őrzi” (Fehér–Heller 1992: 15).

Vajda interpretációjára is jellemző a forradalom *történelmi* gyökereinek figyelembevétele, sőt a forradalmi folyamatnak történelmi trendként ábrázolása. Magyarország tekintetében ő is kiemelt jelentőséget tulajdonít 1956-nak, mint ami nélkül nem érthető meg az 1989-es békés, vértelen átmenet. Vajda számára 1989 voltaképpen '56 befejezése, egy történelmi projekt lezárása. „1956–1989. Vajon felfogható-e ez a korszak hosszan tartó thermidorként? Azt mondanám — egyértelműen. Ther-

midor nem volt más, mint a forradalom visszavezetése eredeti céljához; több szabadságot teremteni a társadalomban, a társadalmat visszahelyezni az európai teleológia pályájára. 1956-tól 1989-ig ugyanez történt” (Vajda 1992: 21). Szerinte „azáltal, hogy 1989 1956 folytatása és beteljesítése volt, az 1989-es év eseményei is világos és tisztán *forradalmi jelleggel bírtak*” (1992: 22).

Valóban, több lett a szabadság, s ezzel az 1989-es fordulatok *tartalmukat tekintve* igazolják a Hannah Arendt által adott forradalom-definíciót.¹⁰ Ám egy másik — bibói — értelemben, mégsem beszélhetünk forradalomról: e szerint a forradalom lényege abban rejlik, hogy a tömegek „megtapasztalják saját erejüket”, azaz nem lehetséges forradalom tömeges participáció nélkül. Ennek — a változás *módjára* koncentrált meghatározásnak — bizonyos országok átalakulásai megfeleltek, másoké (pl. Magyarországé) viszont nem. Paradox dolog forradalomról beszélni ott, ahol a résztvevők közül *szinte senki* nem tekintette azt forradalomnak. Ez indított sok kutatót arra — köztük e sorok fróját is — hogy a forradalmat vagy jelzővel lássa el („békés”, „csendes”, „bárhonyos”, „vértelen”, „tárgyalásos”, „kialkudott”, „dicsőséges” stb.), vagy hogy korábbi történelmi példák analógiáját alapul véve olyan kifejezést keressen, amely tartalmilag jelöli a forradalmi eredményt, de hangsúlyosan utal lefolyásának a hagyományos forradalomtól eltérő módjára („átmenet”, „forradalmi átalakulás”, „nagy átalakulás”, „rendszervált(oz)ás” stb.). S ekkor még nem is szóltunk olyan elemzések sokaságáról, amelyek 1989 fő eszmei üzenetét interpretálják („restitutív”, „konzervatív”, „liberális”, „posztmodern”, „történelmi befejező”, „történelmi újakezdő” stb.). A forradalom-értelmezések sokféleségének elemzése — Tocqueville, Marx, Bakunyin, Le Bon, Trockij, Arendt írásai mellett Johnson, Dunn, Calvert, Moore, Skocpol, Smelser, Staniszki, Tilly, Touraine, Taylor, Zeitlin¹¹ és mások munkái alapján — természetesen messze szétfeszítené e dolgozat kereteit, így e helyütt csak a fenti felsorolással utalhatunk a megközelítések lehetséges dimenzióira.

A Fehér és Heller által kiemelt „re-volválás” fogalma azonban nem jelent valódi visszatérést a múlthoz, hanem a múlt visszaidézéséből táplálkozó újakezdést. A szerzők szerint itt először történik túllépés a modernség keretein. „A kelet-európai forradalmak *posztmodern forradalmak*. A modern forradalmak a premodern politikai, társadalmi és gazdasági berendezkedés ellen harcolnak; ezzel szemben a posztmodern forradalmak egy eltorzult modern politikai rendszert buktatnak meg. (...) Ezért is »dicsőséges forradalmak« — a szó valamennyi értelmében. A posztmodernnek immár »*túl*« vannak a modernitás erősen eltorzult formáinak történelmi tapasztalatán. Emiatt van, hogy nem lépnek színre sosem hallott újszerű eszmékkel, vadonatúj tervezetekkel, ideológiákkal” (Heller–Fehér 1992: 30). Az új eszmék hiánya valóban jellegzetessége a változásnak. Ebből a szempontból talán 1968 volt a határkő: az utolsó forradalmi jellegű folyamat, amely új, elsősorban *humanitárius-ellenkulturális* célokat tűzött maga elé: keleten a szocializmus, nyugaton a fogyasztói társadalom humanizálását, az életmód forradalmát. 1989

inkább a modernitás értékei (liberális demokrácia, szabadság) győzelmének tűnik, a „mi európaiak vagyunk” (Vajda 1992: 43) evidenciája felismerésének. A kelet-közép-európai forradalmi változás a modernitás elfogadásának programjával jelentkezett. Úgy vélem, a posztmodernitás kérdését valóban nem indokolatlan felvetni 1989 eseményei alapján, de nem annyira az átmenetre (vagy forradalomra), mint az átalakulás nyomán létrejövő új rend globális perspektívájára vonatkozóan.

Fehér és Heller felismeri, hogy 1989 győztesei nem igénylik forradalmuk beillesztését egy új „nagy elbeszélés” narratíváiba. „A radikális időfelfogás különösen taszítja őket, mivel nem érznek többé hajlandóságot arra, hogy egy vasútállomáson éljenek, vonatra várva, úton a jövő felé. Röviden: a baloldali radikalizmus posztmodern elutasítása Kelet-Európában a modernitás autonómiájának védelmét jelenti mindenfajta önkényes ítélkezéssel szemben, tartalékainak elismerését s feltételezett tartósságának védelmezését” (Fehér–Heller 1992: 59–60). 1989-ben a „Nyugat utolsó politikai forradalmi végre legyőzték aberrált ivadékait, a »permanens társadalmi forradalmakat«, s ezzel a felvilágosodás kétszáz éves történelmi projektje önmagát „megszüntette-megőrizve” teljességedt be. 1989-cel a felvilágosodás életképesebb hagyománya (a liberalizmus) győzelmet aratott a másik hagyomány (a tervező racionalitás uralma) fölött. „A »restitutív forradalmakkal« (a fogalmat Fehér és Heller Habermasszal szemben pozitív értelemben használja) teljessé vált 1789 műve” (1992: 89).

Politikai értelemben Vajda forradalomról, Fehér és Heller — lefolyását tekintve „dicsőséges”, tartalmilag posztmodern — forradalomról beszél, míg Szelényi Iván az átmenet (*transition*) fogalmát használja. Szelényi „posztkommunistának” nevezi az átmenetet, azért, mert a végpontja még tisztázatlan: egyelőre csak az látszik, hogy az egypártrendszer helyébe a többpártrendszer, az etatista gazdaság helyébe egy „új típusú vegyesgazdaság” lép. Érdekes, hogy míg Szelényi a posztkommunizmusba való átmenetről ír, addig korábban idézett könyvében Tőkés Rudolf (1990) a fordulatot a posztkommunizmusból a demokráciába vezető folyamatként ábrázolja. Szelényi azonban nem rejti véka alá azt a véleményét, hogy az átmenet nem kívülről (Gorbacsov) és nem felülről (reformkommunisták) indult. Mint írja, a posztkommunista átmenet „nem a jótékony párt vagy állam, a reformszellemű, felvilágosult vezetők ajándéka a nemzetnek. (...) Egy alulról jövő csendes forradalom eredménye: az egyszerű emberek milliói a »második gazdaság« kereteiben már legalább egy évtizede tárgyítgatják az etatista gazdaság kereteit; a márként gondolkodó értelmiségiek alternatív politikai mozgalmak a magyar demokratikus ellenzékől és a SZETA-tól a FIDESZ-en át a Magyar Demokrata Fórumig szintén már vagy tíz éve morzsolgatják a leninista párt monopóliumát” (Szelényi 1992: 19). Mivel Szelényi viszonylag rugalmasnak látja az előző rendszert, ezért véleménye szerint a szakításnak sem kellett forradalmi úton bekövetkeznie. A reformfolyamat összetelálkozott egy kispolgárosodási folyamattal, s ezek teremtették meg egy posztkommunista fordulat lehetőség-

gét. Ugyanakkor Szelényi — bár Konráddal írt tanulmányában Gouldner nyomán már erőteljesen hangsúlyozza az értelmiség „diszkurzív forradalmának” fontosságát (1992: 59–75) — csak másodlagos jelentőséget tulajdonít az *eszmék szerepének* a változásban. Szerinte „a tulajdonos polgárságnak, magántőke-felhalmozásnak *időben meg kell előznie* a tartós önreprodukcóra képes demokratikus intézményrendszer kiépülését. Nem lehet demokráciával kezdeni, s liberális kapitalizmussal folytatni, először kell liberális kapitalizmus (...), s csak annak megszilárdulásával válik működőképpé a demokrácia” (1992: 86). Ha azonban ez így igaz lenne, akkor a kelet-közép-európai fordulat nem következhetett volna be. Giuseppe Di Palma hívta fel a figyelmet arra, hogy a térségben „a demokrácia melletti elkötelezettség” igen fontos szerepet játszott a változásban, s ha ez erős marad, fennmaradhat az önreprodukcóra képes demokrácia is mindaddig, amíg a magángazdaság erőteljes fejlődése beindul. 1989 egyik nívuma éppen az, hogy a szocializmus felbomlása nyomán nálunk *előbb teremődött meg a demokrácia, mint a kapitalizmus*. Más kérdés, hogy az új demokráciák valóban törekenyek (és vannak országok, ahol a demokrácia létezése is megkérdőjelezhető), így a demokrácia hosszú távú fennmaradása valóban a Szelényi által említett feltételek megteremtésén múlik. Bár Szelényi elsősorban a társadalmi mélyrétegekben lezajló változásokat hangsúlyozza, a politika szintjén ő is kitér annak fontosságára, hogy 1989 augusztusától Gorbacsov feladta a Brezsnyev-doktrínát, amelynek helyébe a „Frank Sinatra-doktrína” („a magam útját járom”) lépett (1992: 46).

Vajda Mihály Timothy Garton Ash „három faktor elméletét” kritizálva fejti ki elméletét az átalakulás okairól. Garton Ash szerint három fő tényező játszott szerepet: a *Gorbacsov-faktor* (a szovjet nyitás), a *Helsinki-faktor* (az emberi jogok elismerése keményvalutáért cserébe) és a *Tocqueville-faktor* (a hatalmi elit elvesztette hitét saját uralkodásának jogosságában). Vajda viszont úgy látja, hogy e három közül csak a „Gorbacsov-faktor” áll. S hogy miért lehetett az átmenet békés? „Miért nem lőttek” a hatalom birtokosai? „Nem a Helsinki-elvek miatt, nem is azért, mert elvesztették volna hitüket hatalmuk jogosságában (ha volt ilyen hitük, azt már sokkal korábban elvesztették), hanem mert nem kívánták lámpavason vagy az az akasztófán végezni. Miután a magyar és a lengyel vezetés feladta a játszmát, jól tudták, hogy semmiféle terror többé nem mentheti meg őket. (...) Azt is akarták, hogy a németek, csehek, szlovákok erre ráébredjenek. Mindaddig, amíg csak Magyarország és Lengyelország lépett ki a sorból, senki sem lehetett egészen bizonyos, hogy egy váratlan szovjet fordulat nem vezet-e mégis beavatkozáshoz, s akkor legelőször az »áruló« kommunistákat akasztják. Ki kellett zárniuk ezt a lehetőséget. S ennek kézenfekvő útja az volt, ha segítenek megdönteni a rendszert a többi országban is. Az NDK-s menekültek ugyancsak jól jöttek a magyar kommunistáknak” (Vajda 1992: 65). A közvetlen politikai okokon túl, a fordulat *társadalmi* okát Vajda — Szelényihez hasonlóan — abban látja, hogy a kommunista vezetés olyan gazdasági hátteret tudott biztosítani magának, amivel

elkerülhetővé tette, hogy a fordulat után vesztes pozícióba kerüljön. A káderelit elpolgárosodása tehát lehetővé tette a politikai hatalomhoz való merev ragaszkodásának felülvizsgálatát. „A magyar kommunisták azért nem ragaszkodtak a *kommunista hatalomhoz*, mert igenis ragaszkodtak a *maguk hatalmához*” (Vajda 1992: 65). Vajda magyarázata plauzibilis lehet, de hozzá kell tenni, hogy a gazdasági „hatalom” a politikában csupán *befolyást* jelent. A „maguk hatalma” tehát politológiai értelemben nem hatalom, a szociológiában pedig e fogalom jelentéstartománya legalábbis vitatott. Egyelőre nincs arra bizonyíték — se pro, se kontra —, hogy a korábbi káderelitnek ez a Vajda által feltételezett számítása valóban beigazolódott-e. Ez utóbbi, sokat vitatott kérdés („Kikből rekrutálódik az új gazdasági elit?”) persze ebből a szempontból — a vezető kádernitúra *akkori* motivációinak felderítése szempontjából — nem lényeges.

Kéri László könyve már az „új múlt” — a választásoktól 1991 derekáig terjedő időszak — politikai történéseivel foglalkozik, így magára az átmenetre csak érintőlegesen utal. Érdekes, hogy a változásra inkább a „felbomlás”, „bukás”, „összeomlás” (ez könyvének címében is szerepel) kifejezéseit használja, de emellett előfordul a „rendszerváltás” és az „átmenet” kategóriája is. A „rendszerváltás” szó történeti hangsúlyeltolódásait egy helyen külön is elemzi. A fogalmat az SZDSZ ún. kék könyve (*A rendszerváltás programja*, 1989) „állította a középpontba, mondván, hogy az eddigi reform, kiigazítás és egyéb korrekciós törekvések nem elegendőek, a rendszer meghaladásáról kell szólni. Vagyis e megjelenés olyan időszak kulcsterméke, amikor azzal a még létező, de már bukásra ítélt társadalomfejlesztési kísérleteket akarták egyértelműen minősíteni. A rendszerváltásból univerzális fogalom sikeredett, ennek minden terhével, hiszen nincs az az egyszavas meghatározás, amely képes lenne tartalmilag ennyire kusza, tarka történelmi–politikai viszonyok egybefoglalására. Eredeti jellege merőben megváltozott, mert a lényegi politikai változások utáni folyamatokra is használni akarják. A legnagyobb gond azonban, hogy hallgatólagosan egyenlőségelet tesznek a rendszerbukás és a rendszerváltás közé, mintha egy rendszer megbukásának automatikus következménye lehetne egy másik — addig még lappangó, fel nem ismert — rendszer használhatósága. (...) Egy rendszer bukása annyit jelent, hogy lejáratódott, nem bírt tovább mozgósító erővel, de nem jelenti azt, hogy valami helyette merőben más elvek, strukturák és törvényszerűségek alapján működni kezd” (Kéri 1991: 149). Ennélfogva Kéri számára a változásoknak a diktatúrából a demokráciába való átmenetként való értelmezése „csak ideologikus szinten állja meg a helyét” (1991: 117).

Válóban, az átalakulás csak ritkán egyetlen pillanat műve, többnyire olyan folyamatról van szó, amely lassú liberalizációval kezdődik, és a szakítás periódusát kísérő és követő fokozatos demokratizációval folytatódik. A folyamat sohasem visszafordíthatatlan. A latin-amerikai átmeneteket elemző kutatók nem véletlenül használják a *dictablanda* és a *democradura* fogalmait¹², ezzel is jelezve a diktatúra és a demokrácia

elemeinek keveredését, illetve azt, hogy az adott szakaszban melyik működési elv a domináns. Az is feltűnő, hogy különbséget tesznek „korlátozott demokrácia” és „korlátozatlan demokrácia”¹³ között, valamint használnak olyan fogalmakat, mint a „delegatív demokrácia”¹⁴, „törékeny demokrácia” stb. A mai Romániát például aligha lehetne másként, mint „democradúraként” leírni, de mostani fogalmaink szerint bizonyára az volt az 1945–47-es magyar koalíciós időszak politikai rendszere is. A mai Magyarországon szintén állandó viták tárgya, hogy vajon mikor tekinthető a demokratizálás „befejezettnek”, azaz demokrácia van-e már vagy nincs. A nemzetközi szakirodalom — elsősorban Rustow, O'Donnell, Schmitter, Linz, Diamond, Lipset, Przeworski és Whitehead munkássága nyomán — meglehetősen kidolgozott kritériumokat alkalmaz annak megállapítására, hogy mikor tekinthető a demokratikus átmenet „befejezettnek”¹⁵. A konszenzus oka az, hogy magáról a demokrácia fogalmáról — illetve a fogalom releváns értelmezési lehetőségeiről — nagyjából egyetértés mutatkozik a társadalomkutatók között.

Úgy vélem, amennyiben a demokráciát *politikai* fogalomként fogjuk fel — amely bizonyos intézményrendszerek meglétének az összességét (ideértve a politikai praxis intézményesült eljárás módjait) jelenti —, akkor kimondható, hogy Magyarországon (a Grósz-kormányzat „*dictablandája*” és a Németh-kormány „*democradúrája*” után) az 1990-es parlamenti és önkormányzati választások óta demokrácia van. Sőt, Magyarország hosszú történelmében valójában még *sohasem* volt olyan teljes demokrácia, mint 1990 után.¹⁶ Ez nem jelenti a rendszer olajozott működését, s nem jelenti azt sem, hogy ne sértenék meg rendszeresen a demokratikus politikai működés játékszabályait. Ez utóbbi azonban a szabály *megsértése*, és nem maga a szabály. Ebben az értelemben a diktatúrából a demokráciába való átmenet megvalósult. (Nem véletlen, hogy azok a politikai erők kívánják „újrakezdeni a rendszerváltást”, vagy végigvinni a „permanens forradalmat”, amelyek céljaikban és eszközeikben *antidemokratikusak*.) Kéri és Vajda is idézi Garton Asht, aki a demokráciát „működőképes féligazságok rendszereként” határozza meg.¹⁷ Vajda szellemesen így írja le ezt az új helyzetet: „már megint hazudnak nekünk. Igen hazudnak. De ha rajtafogjuk őket, kimondhatjuk. *S ettől jobb a demokrácia*” (Vajda 1992: 66). A demokrácia nem olyan, mint amit egykor a szocializmusról mondtak, hogy fel kell építeni, és *akkor* majd *jó* lesz. Ezzel a finalista felfogással szemben, a demokrácia metaforikus értelemben inkább olyan, mint egy vízzel teli medence, amibe ha egyszer beleugrottunk, akkor mindannyiunknak önmagunk érdekében *azonnal* úsznunk kell. Ha működtetjük intézményeinket, akkor demokrácia van (s lassan kialakulnak a demokratikus politikai kultúra elemei), ha nem működtetjük, akkor nincs. A politikai demokráciának nincs köze a *jó társadalomról* alkotott filozófiai elképzelésekhez.

A rendszerváltás „outputjával” kapcsolatban azért is nehéz sokszor közös nevezőt találni, mert az erről vitázó értelmiségiek szinte mind-

egyikének (beleértve a kutatókat) van egy „végcélja” — ami önmagában nem probléma —, ám ezt a „végcélt” a demokráciával azonosítják. Ezzel pedig félreértik a demokrácia természetét. A demokrácia épp arra alkalmas, hogy mindenkinek meg lehessen benne a maga „végcélja” (s ennek igazsága mellett nyilvánosan érvelhessen), de a demokrácia önmagában nem lehet „végcél”, csak keret. Az így felfogott demokrácia megléte vagy hiánya empirikus kérdés, amit könnyen el lehet dönteni. Ideologikussá akkor válnak a demokráciáról folytatott viták, ha a gazdasági vagy társadalmi demokrácia területére jutnak, mert ennek kritériumai jórészt tisztázatlanok. Ebből a szempontból még valóban „nem valósult meg a rendszerváltás”, de analitikusan nem lenne szerencsés az átmenet szükségképpen szűkebb időhatárok között értelmes fogalmát egy optimális esetben is több évtizedes folyamat esetleges eredményéhez mérni, s ezzel azt a végtelenségig kitágítani és relativizálni. Elvileg például mondhatjuk, hogy a Szovjetunió több mint hetvenéves története is egyetlen átmeneti korszak volt, de ezzel az „átmenet” kategóriájának használata elveszti értelmét.

Az elemzések többsége kitüntetett figyelmet szentel az átalakulás társadalmi szereplőinek, ezen belül az *értelmiségieknek*, akik az 1989 utáni új politikai elit meghatározó hányadát alkotják. Kéri László elemzi az új parlament foglalkozási összetételét, amelynek túlnyomó többségét értelmiségiekből lett politikusok képezik. Tipikus hátterük a jogász- és bölcsészvégzettség. Megállapítja, hogy vidéken is elsősorban „a helyi értelmiséget osztották föl a politikai erők” (1991: 14), míg országos szinten úgy tűnik, „mintha egy néhány száz fős újságíró-társadalom harcolna egy szintén néhány száz fős politikai elitcsoporthozulással” (1991:128). Azoknak a véleményét osztja, akik szerint az igazi elitképződésről még nem lehet tudomásunk, hiszen „a számottevő súllyal rendelkező társadalmi csoportok politikailag még meg sem formáltak önmagukat” (1991: 119).

Fehér és Heller szerint a politikai forradalmat követően Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia „politikai, gazdasági és kulturális elitje ugyanaz, mint az átalakulást megelőző berendezkedésekben”. Ebben a régióban „a mobilitás mindössze az eliten belüli mozgás”, amelyben „az emberek mindössze átfestik politikai színeiket” (Fehér–Heller 1992: 95). Ha van valami új a kelet-közép-európai forradalmakban, akkor az az, hogy „e régióban *elitváltás nélkül került sor gyökeres rendszerváltásra*” (kiemelés: B. A.), mert a létező szűk középosztály nem volt képes új, másfajta elitet kitermelni (1992: 96). Ez az ok formálja a jobb- és baloldali radikalizmus indulatait, s ez adott lehetőséget Csurka István hatásos politikai fellépésének.¹⁸ Csurka szerint éppen az bizonyítja a rendszerváltás elmaradását, hogy nem zajlott le az elitcsere. Fehér és Heller szerint azonban a rendszerváltás megtörtént, s erről az alapról ítélik el Csurka „jobboldali permanens forradalmát”, mint amely „a létező elit kollektív bélistázására” és „polgárháború kiprovokálására” irányul (1992: 197–202). A régióban gyorsan szaporodó nemzetállamok láttán azonban azt is feltételezhetjük, hogy az eddigi kisebbségi elitek

számára az elitcsere egyetlen kivihető alternatívája a szűkebb nemzetálami keretek megteremtésére törekvés. Ha már a „magas elitbe” — annak lényegi változatlanlansága miatt — nem juthattak be, arra törekednek, hogy létrehozzanak egy olyan területet, amelyen belül ők lehetnek a „magas elit”. Eddig kishalak voltak a nagy vízben, mostantól nagyhalak lesznek a kis vízben. Mint közismert, Csehszlovákia felbomlása nem a társadalom, hanem a politikai elitek akarata volt.

Fehér és Heller — csakúgy mint Vajda — kifejezetten *veszélyesnek* látják a kommunizmus évtizedei után az értelmiségi politika eluralkodását, mert abban benne rejlik valamilyen „terv”, valamilyen vízió erőltetett megvalósításának igénye. Az emberek nem ideológiákra és a „bombasztikus nagyralátás” különböző formáira vágyakoznak, hanem arra, hogy hagyják őket békén. Fehér és Heller már könyvük előszavában szükségesnek tartják leszögezni, hogy „az értelmiség többé nem lehet a mozgalmak káderforrása, inspirálója vagy prófétája”, mert nem „az értelmiség osztályhatalmának, hanem a tömegdemokráciának az ideje jött el” (1992: 7).

Vajda Mihály hasonló véleménye világosan kiderül Konrád György *Antipolitikájáról* írt szarkasztikus hangvételű kritikájából: „nem szabad a politikusi és az értelmiségi foglalkozást összekeverni. Mindenkinek el kell döntenie, hogy (legalább) életének egy meghatározott szakaszában) értelmiségi-e avagy politikus, mert értelmiségiként másképp *kell* megítélnünk a dolgokat, mint politikusként” (Vajda 1992: 75). Vajda szerint nem indokolt a politikának, sőt a politikusnak, mint olyannak „a teljesen negatív megítélése, méghozzá morális megítélése” (1992: 75). A teoretikus Konrád szembeállíthatóvá vált a prófétikus Konráddal. Vajon akkori szempontjai szerint miként értékelné *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv társszerzője későbbi önmaga „antipolitikusi” tevékenységét egy politikai mozgalom élén? Vajda kritikája ebből ad ízelítőt. Kötete egy másik esszéjében már szélesebb értelemben, az egész régió értelmiségének történelmi szerepéről így ír: „a közép-európai értelmiségi nem tekintette magát politikusnak, s nem is volt az: formálisan ugyanis nem volt hatalmi pozícióban. (...) Megvetette a politikust, aki hatalmát minden lehetséges hazug eszközzel meg akarja tartani, akivel szemben az értelmiségi kötelessége az igazság kimondása. *Az értelmiségi az igazság őrzője, ezzel szemben a politikus egy pragmatikus hazudozó.* Ki tagadhatná, hogy ez többnyire így is volt? Baj csak akkor van, ha az értelmiségi már a hatalom birtokában még mindig az igazság bajnokának tartja magát. (...) Végre a miénk — vagyis az igazságé — a hatalom. A demokrácia élharcosai, amint magatartásukkal a demokrácia lényegét hazudtolják” (Vajda 1992: 152, 157).

A „működőképes féligazságok rendszerében” nem olyan könnyű megtalálni az igazság lámpását, mint az elnyomó diktatúrák morálisan tiszta képletű világában. Sőt — Vajda azt sugallja — a konstansnak képzelt igazságot *nem is lehet* képviselni a féligazságok folyékony rendszerében, hanem csakis abból kilépve, tőle bizonyos távolságot tartva. „A mi feladatunk a szabad médiumok funkciójának ellátása. (...)”

Az értelmiségi, legyen az művész, író, a szellemtudományok művelője vagy éppen társadalomkutató, *magát ne a társadalom, hanem a szellem szolgálojának tartsa*, s legyen meg a joga az apolitikusságra. Ez ugyanis annak a dolognak a másik oldala, amikor már nem a nép önjelölt szószólói döntenek a nép dolgairól, hanem — bár delegált politikusok segítségével — a nép maga hozza meg döntéseit saját ügyeiről” (1992: 158–159).

Szelényi Iván szociológiai szempontból vizsgálja az értelmiség problémáját. Noha elismeri, hogy az értelmiség osztályként nem jutott a redisztribútori hatalom birtokába, leszögezi: technokratikus pozícióba bekerülve az értelmiség sokat tett azért, hogy az államszocializmus rendi uralma fölbomljék, s ennek számára előnyös következményeiből is bőven részesülhetett. „Bár az nyilvánvaló, hogy az értelmiség 1989 őszén Közép-Európában nem »redisztribútorként« vagy »szocialista technokratáként« került hatalomba, az azonban aligha vonható kétségbe, hogy a politikai hatalomba értelmiségiek s lényegileg kivétel nélkül csak értelmiségiek kerültek.” Ezzel együtt Szelényi az ő szerepüket átmenetinek látja, s úgy véli, a posztkommunista értelmiség az 1917-es bolsevik értelmiséggel analóg szerepet fog eljátszani. Míg a bolsevik értelmiség a proletariátus nevében fellépve a bürokrácia szálláscsinálója lett, addig a posztkommunista értelmiség — Böröcz József kifejezésével: „a kapitalizmus építésének élcspataként” — a polgárság képviselői számára készíti elő a terepet. Kérdés persze, hogy valóban a polgárság jön-e (mint ahogy 1917 után sem a „célul kitűzött” proletariátus jött), vagy pedig valamilyen kapitalista „mandarinréteg”, amely akár még a szocialista bürokráciára is emlékeztethet. Ez azonban Szelényi számára az 1989-es eszmék bukását jelentené (Szelényi 1992: 12). A lényegyet illetően Szelényi véleménye megegyezik Vajdáéval és a Fehér–Heller szerzőpároséval: „*a filozófusok mennek, a »macherek« jönnek*”. Mint írja: „2–3 évvel a politikai hatalom megszerzése után azt láthatjuk, hogy az »igazi« értelmiség kifelé »araszol« a hatalomból. Ennek több oka is van. Mindenekelőtt konfliktus van az értelmiségi és a politikusi szerep között. Értelmiségiek vagy az elemző, vagy a moralizáló, messianisztikus szerepre vágyakoznak: ezeknek egyike sem könnyen egyeztethető össze a professzionális politikus napi munkájával, ami sokkal inkább a kompromisszumkeresés, az érdekegyeztetés, az ideológiagyártás mestersége” (Szelényi 1992: 13). A hőskorszak lezárultával az értelmiségiek „venni fogják a kalapjukat” és átadják a helyüket az új demokrácia professzionális politikusainak. Az új elitre vonatkozóan Szelényi hipotézise eltér Hankiss (1989), Szalai (1990), valamint Fehér és Heller (1992) álláspontjától. Szerinte nem annyira az elit reprodukciójára, hanem az elit cirkulációjára kell számítani (1992: 149–155).

AZ ÚJ RENDSZER ÉS TÁVLATAI

Kéri László az új rendszer konszolidálódásának három fő intézményi elemére koncentrálna: a parlamentre, a kormányra és a pártokra. Történeti áttekintése a választásokkal indul és az új demokrácia „hétköznapijainak” bemutatásával 1991 nyaráig tart. Ma már úgy tűnik, hogy a magyar demokrácia első parlamenti ciklusa három elkülöníthető periódusra tagolódik: az első az új parlament megalakulásától 1991 augusztusáig (a Kónya-dolgozatig) tart, amelyet — a taxisblokádnak napjaitól eltekintve — utólag viszonylag békés időszaknak tekinthetünk; a második 1991 szeptemberétől 1993. január végéig (az MDF kongresszusáig) terjed, ezt a kormánykoalíció jobbratolódása (Csurka-jelenség), széttöredezése (az FKgP kilépése), és az utcára kikerülő, éles mozgalmi politizálás jellemzi; végül a harmadik az 1993 februárjától kezdődő időszak, amelynek alaptendenciáját a szélsőségek visszaszorulása, és a pártoknak a választói centrumhoz közeledése határozza meg. Kéri könyve az első nagyobb periódust veszi nagytitkos alá, ami azért is fontos vállalkozás, mert nem pusztán egy parlamenti ciklus kezdetéről, hanem a régóta hiányzó demokrácia első „lépéseiről” van szó. A könyv azonban bizonyos szempontból féloldalas marad, mert a szerző mindenekelőtt a politikai intézmények közötti konfliktusok természetére koncentrálna, anélkül azonban, hogy belemerülne a konfliktusok témáinak tartalmi elemzésébe. Az egyes ügyek inkább csak díszletként szolgálnak a szerző számára, hogy rajtuk keresztül a pártok egymáshoz való viszonyát bemutassa. Az egyik legfontosabb ütközéspontból, a kárpótlási törvény vitájáról például így ír: „a vita (...) elsősorban a kisgazdapártot állította középpontba, illetőleg az ő lehetséges konfliktusukat az összes többi párttal szemben. Az SZDSZ a kárpótlási vita során olyan megoldással próbált meg előállni, amely minden bizonnyal jól szolgált volna a programpártból a gyűjtőpárttá válás politikai-ideológiai alapjait. Ez az ötlet azonban nem hozta meg a várt eredményt. A FIDESZ képtelen volt önnön reális és történelmileg megalapozott véleményét elfogadtatni a parlamenttel. Az MSZP meglehetősen ambivalens szerepet játszott” (Kéri 1991: 97). Ebből a leírásból az olvasó nem tudja meg, hogy mi volt a vita valódi tárgya, melyik párt konkrétan milyen álláspontot képviselt, s a vita során milyen ütközéspontok, erővonalak rajzolódtak ki. A kárpótlási törvény vitájának legalább rövid tartalmi ismertetése nélkül a konfliktusok természete is nehezebben értelmezhető.

Természetesen lehetséges olyan típusú elemzés is, amely nem tekinti feladatának a történet leíró bemutatását, hanem egy előre kiválasztott módszertan segítségével (játékelmélet, racionális választás elmélete stb.) csak a folyamat logikájára, dinamikájára, az egyes szereplők másokhoz viszonyított mozgására koncentrálna.¹⁹ Itt azonban nincs erről szó. Noha Kéri maga is írja, hogy „a jelenlegi magyar pártstruktúrát leginkább interakcionista pártelmélettel lehetne megragadni” (1991: 92), ennek az elméletnek a bemutatásával adós marad. Számos erénye mellett a kötet

problémája abból adódik, hogy a szerző ingadozik a történeti leírás és a politológiai teoretizálás között, és végül egyiket sem vállalja igazán.

Az új korszak, amely a kommunizmus bukásával köszöntött ránk, Vajda szerint nem jelenti a „történelem végét”. Vajda interpretációjában Fukuyama tézise csupán az európai történelem „végét” jelenti, vagyis azt, hogy a modernitás „minden szellemi ellenlábását legyőzve megszilárdult az európaiság, a zsidó–keresztény és a klasszikus görög–római tradíció területén. Beléptünk a *posztmodern* korszakba”, amelyben „az európai tradíció körén belül maga a modernitás alapjaiban többé nem kérdőjeleződik meg; ennek megfelelően a fennállót opponáló kritikai magatartás alapvető trendjei már nem a szerveződési kereteket, azaz az egyéni kezdeményezés szabadságán alapuló gazdaságot és a liberális demokráciát mint politikai formát veszik célba, hanem csupán az e kereteken belül levőt (ilyen típusú mozgalmak például a feminizmus vagy a szexuális kisebbségek mozgalmi), illetve annak bizonyos következményeit (ökológiai mozgalom)” (Vajda 1992: 110–111).

Vajda, Szelényi, valamint Fehér és Heller szerint régióink fejlettebb országai ismét leírhatók „Közép-Európa” fogalmával. Fehér és Heller hangsúlyozzák, hogy míg Kelet-Európa *politikai* fogalom volt, amely a vasfüggöny létrehozása előtt ebben a formában nem létezett, addig a demokratikus fordulat következtében visszatérhetünk a tisztán *földrajzi* fogalmakhoz. Szelényi ugyanakkor óva inti az olvasót és a közéleti szereplőket attól, hogy átessenek a ló túlsó oldalára és azt higgyék: néhány nagy ugrással Magyarország Nyugat-Európa részévé válhat. A „Vissza Európába!” jelszó nem jelenthet mást, mint közép-európai identitásunk újbóli megtalálását. Szelényi használja ugyan a politikai diskurzusba is bekerült „*harmadik út*” kifejezést, de ezt — mint maga hangsúlyozza — nem normatív, hanem inkább ironikus megközelítésben, leíró kategóriaként (1992: 79–83). Eörsi István meghatározását kölcsönvéve úgy véli, nem annyira „harmadik útról”, mint inkább „harmadik helyzetről” van szó (1992: 42). 1986-ban született írása szerint lehetőség van egy új típusú gazdaság, a „*szocialista vegyesgazdaság*” kipróbálására, amelynek lényege, hogy az állami szektor túlsúlya mellett számottevő magánszektor is létezik.²⁰ Úgy képzelet, hogy két típusú domináns elosztási rendszer működik (az állami és a piaci), és mindkettőn belül két altípus lehetséges. Szelényi tézisét az alábbi módon szemléltethetjük:

1. piaci modell

- a) *laissez faire* gazdaság (szabadpiac + minimális állam),
- b) kapitalista vegyesgazdaság (piaci dominancia + intervencionista állam);

2. állami modell

- a) „szocialista vegyesgazdaság” (állami dominancia + jelentős piac),
- b) központi redistribúciós gazdaság (állami újraelosztás + minimális piac).

Későbbi írásaiban Szelényi már maga is úgy látja, hogy a „szocialista vegyesgazdaság” önálló modellként tartósan nem működhet, s Polányi Károlynak igaza van abban, hogy a piac logikája — ha engedik érvényesülni — elkerülhetetlenül visszaszorítja a központi redistribúciós logikát. A „szocialista vegyesgazdaság” csak gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával tartható fenn. Ha azonban nem normatív modellként, hanem leíró elemzésként fogjuk fel Szelényi tézisét, úgy be kell látnunk: a posztkommunista gazdaság jellemzői egyelőre még mindig az általa leírt „szocialista vegyesgazdaság” keretei között határozhatók meg.

Fehér Ferenc és Heller Ágnes az új helyzet lényegét — Vajdához hasonlóan — a „nagy elbeszélés” narratívájával való szakításban látják. Úgy vélik, téves interpretáció 1989-et „a kapitalizmus győzelmeként” felfogni, mert noha a piac eszméje valóban kiszorította a központi tervezés mindenhatóságába vetett hitet, a lényeg az „izmusok” meghaladásában rejlik. A kapitalizmus–szocializmus ellentétpár — amit annak idején Marx állított fel — elavult, mert bizonyos teleologikus elképzeléseknek alárendelve, „izmusokra” próbálta redukálni a modernitást. A szerzők szerint az 1989-es fordulat döntő jelentősége éppen abban a felismerésben van, hogy a modernitás komplexitása *redukálhatatlan* (Fehér–Heller 1992: 74). Fehér és Heller szerint az „egyetemes kánonok” kora lejárt, az univerzális kulturális újító kísérletek (protestantizmus, aufklérizmus, kommunizmus) időszakának vége. „A posztmodern korszak ismérve, hogy az egykor erőszakosan homogenizált (univerzalizisztikus humanista–racionalista) diskurzus mikro-diskurzusokká töredezik szét”, amelyben „minden (politikai, kulturális, szexuális) »másság« egyre inkább megteremti a saját mikro-diskurzusát”. Ebben az értelemben a posztmodern korszak a „hermeneutika kora”, amelyben „kulturális energiáinkat jórészt arra fordítjuk, hogy lefordítsuk és értelmezzük ezeket a mikro-diskurzusokat” (1992: 148). Egyúttal azonban „a posztmodern változással felnyíló új távlat olyan új, világméretű diskurzust tesz lehetővé, amelyben minden különbözőség megtalálhatja (esetleg egy földrajzilag nagyon is távoli diskurzusban) a vele rokon szellemiséget” (1992: 149). Fehér és Heller szerint a posztmodern korszak — amelyben a modernség immár képessé válik az önreflexióra — „Európa második reneszánszát” jelentheti. Ez a második reneszánsz szakít a modernitás korábbi szakaszaival jellemző *limes*-tudattal, és egyaránt merít a *polisz* antik ideájából és a *kozropolisz* hellenisztikus–római eszméjéből. Úgy vélik azonban, hogy az európai demokráciák kozropoliszában a társadalmi elit mellett szükség lesz — s itt a szerzők ellentmondásba kerülnek az általuk vallott posztmodern értékvilág premisszáival — egy *kulturális elite* is, annak érdekében, hogy az új, posztmodern korszak ne jelenthesse a civilizáció értékeivel való szakítást. A civilizáció autoritását képviselő kulturális elit léte ugyanis aligha egyeztethető össze a posztmodern kultúra mikro-diskurzusainak emancipációjával. E sorok írója úgy gondolja, hogy az ideáltipikus értelemben vett posztmodern kultúra adekvát politikai megfelelője nem a modern liberális demokrácia (amely a többség és kisebbség diskurzusára épül),

hanem az egyéni és közösségi autonómia elvén alapuló spontán rend utópiája: az anarchia.²¹ Egy ilyen állapot létrejöttének nyilvánvaló politikai akadályai vannak, amelyek a posztmodern trend kulturális relativizmusának távlatai elé is korlátokat állítanak. Aki azonban — mint Fehér és Heller — a posztmodern kultúra értékeit méltatja, az *egyidejűleg* nem képviselhet olyan álláspontot, amely az értelmiségi elit diskurzusának — az univerzalisztikus civilizáció jegyében — kitüntetett pozíciót igényel. Mindazok, akik nyelvi kompetenciájuk révén szimbolikus hatalom birtokosai, nem mondhatják meg, hogy mit szabad dekonstruálni és mit nem. A posztmodernitásnak — saját elvei szerint — nem lehet sem „avantgarde”-ja, sem diskurzusok fölött „szabadon lebegő” értelmisége, mert ha lehetne, akkor az *per definitionem* tagadását jelentené a posztmodern kultúrának.

De ha eltekintünk is az univerzalisztikus kulturális elit gondolatától, a posztmodern álláspont belső önellentmondása akkor sem kerülhető meg. Hiszen ha feltételezzük a mikro-diskurzusok egyenrangúságát, a „fordítók” (akik képesek az eltérő mikro-diskurzusokat megérteni és közvetíteni), akkor is előnyre, sőt szociológiai értelemben hatalomra tesznek szert azokkal szemben, akik csak egyféle diskurzusban járatosak. A posztmodern paradoxon tehát a következő: ahhoz, hogy valóban posztmodern társadalomról beszélhessünk, a mikro-diskurzusok egyenjogúsága érdekében radikálisan dekonstruálni kellene a modernitás által kitermelt formális uralmi viszonyokat is, ám az így létrejövő posztmodern társadalomban szociológiai értelemben a *médiúmé* — vagyis az értelmisége — lenne a hatalom. A beszédmódok ugyan egyenrangúak lennének, de a „fordítókat” nem ellenőrizné senki. A tudás-hatalom erős összefonódásával és a társadalomkritikai potenciál posztmodern relativizálásával könnyen olyan helyzet állhatna elő, amelyben nem több, hanem kevesebb lenne a szabadság.

Az 1989-es „dicsőséges forradalmak” korszakhatárt jelentenek. Lezárják a hidegháború történelmi fejezetét, amelyben kétpólusú volt a világ. Beigazolódni látszik Hannah Arendt proféciaja, aki szerint „lehetőséges, hogy egy napon győzelem, illetve vereség vet véget egy háborúnak, amely valójában soha nem tört ki” (Arendt 1991: 18). Ám nagyobb történelmi távlatban — ahogy Vajda Mihály értelmezi — 1989 egyúttal a világháború — különböző eszközökkel megvívott — végét is jelenti. Hiszen a hidegháború a második világháborúból következett, s a második világháború az első kimenetelét kívánta korrigálni. E szerint a történelem 1914 júniusában Szarajevóban „szakadt meg”, s most ugyanott, Szarajevóban látszik tragikusan folytatódni. Még nagyobb távlatban 1989 a francia forradalommal megindult korszak lezárását jelenti; lezárását a felvilágosodás eltorzult tradíciójának, amelyet a *common sense* helyett a piedesztálra emelt racionalizmus voluntarizmusa határozott meg. A '89-es politikai forradalmak egy része visszatérést jelent a francia és orosz forradalmak szellemétől az angol-amerikai intézménycentrikus forradalmak követeléseire. A történelem bizonyosan nem ért véget, de 1989 lezárni látszik a politikai forradalmak helyébe lépő, s a

szabadságot a szükségszerűséggel felcserélő „társadalmi” forradalmak korát. Olyan fordulat volt ez, amelyben végre nem a forradalom „falta fel” gyermekeit, hanem a forradalom gyermekei a forradalmat.

*

Az itt tárgyalt könyvek első megközelítését jelentik egy — talán nem túlzás — világtörténelmi léptékű fordulatnak. Olyan politológiai, szociológiai és filozófiai kérdéseket vetnek fel, amelyeket e dolgozat keretei között csak érinteni tudtam.²² Szavaink már vannak a fordulat értelmezésére, de a szótárak még csak most készülnek. A fent elemzett könyvek jó kiindulópontot jelentenek ahhoz, hogy mielőbb létrejöjjenek a versengő pártok, eszmék, politikák és diskurzusok jobb megértésére alkalmas versengő tudományos iskolák, irányzatok is.

JEGYZETEK

- ¹ A recenzió korántsem öleli fel a hazai politikai fordulatról készült magyar szerzők által írt könyvek összességét, amelyek körében lásd: Kende Péter: *A párizsi toronyból*. Budapest: Cserépfalvi 1991; Charles Gati: *A füstbement tömb*. Budapest: Századvég 1991. (E könyvről Szabó Máté írt recenziót a *Politikatudományi Szemle* 1992. 1. számában); A. Gergely András: *A pártállam varázstalanítása*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete 1991.; Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK 1989.; Szalai Erzsébet: *Gazdaság és hatalom*. Budapest: Aula 1990.; Szabó Máté: *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat 1992.; Lengyel László: *Micsoda év!* Budapest: Szépirodalmi, 1991., *Útfélen*, Budapest: 2000–Századvég 1992.; Bihari Mihály: *Demokratikus út a szabadsághoz*. Budapest: Gondolat 1990. Bihari Mihály (szerk.) *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991*. Budapest: Kossuth 1992. Pokol Béla: *Politikai reform és modernizáció*. Budapest: Magvető 1989.; Schlett István: *Az opportunizmus dicsérete*. Budapest: KJK 1989.; Tökés Rudolf: *A posztkommunizmusból a demokráciába*. Bonn-Budapest: Konrad Adenauer Alapítvány 1990.; Horváth Ágnes–Szakolczai Árpád: *The Dissolution of Communist Power. The Case of Hungary*. London: Routledge 1992. Nem is szólva a téma tengernyi külföldi irodalmáról, amelynek töredékéről „Catching the Fleeting Moment” címmel írtam ismertetőt a *New Hungarian Quarterly* 1992. 4. számában.
- ² A Vajda által idézett és tárgyalt mű: Cornelius Castoriadis: *Devant la Guerre*. Párizs: Fayard 1981.
- ³ Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat 1987.
- ⁴ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető 1983.
- ⁵ Vajda Mihály: „Ami végképp megbukott” In: Bozóki–Csapody–Csizmadia–Sükösd (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest: T–Twins 1991.
- ⁶ Lásd: Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség úja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat 1989.
- ⁷ Lásd erről például Giovanni Arrighi (szerk.): *Semi-peripheral Development: the Politics of Southern Europe in the Twentieth Century*. London: Sage 1985; vagy O’Donnell–Schmitter–Whitehead (szerk.): *Transitions from Authoritarian Rule. Southern Europe*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press 1986.
- ⁸ Lásd: Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa 1992.

- ⁹ Hogy az autoritárius rendszerek mennyire különfélék lehetnek, arról lásd Rueschmeyer–Stephens–Stephens (szerk.): *Capitalist Development and Democracy*. Cambridge: Polity Press 1992. pp.160–161. A szerzők itt latin-amerikai példák alapján különbséget tesznek *tradicionális, populista, katonai, korporatív és bürokratikus* autoritarizmusok között.
- ¹⁰ Lásd erről: Hannah Arendt: *A forradalom*. Budapest: Európa 1991. 44–45. old. Ugyanakkor Arendt szerint is „a szabadság eszméjének egybe kell esnie egy új kezdet tapasztalatával” (ugyanott, 37. old.), ami több országban nemigen következett be.
- ¹¹ Lásd: Chalmers Johnson: *Revolutionary Change*. Boston: Little Brown 1966.; John Dunn: *Modern Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press 1972.; Peter Calvert: *Revolution and Counter-Revolution*. Milton Keynes: Open University Press 1990.; Barrington Moore Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Harmondsworth: Penguin 1969.; Theda Skocpol: *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Harvard University Press 1979.; Neil Smelser: *Theory of Collective Behaviour*. London: Routledge & Kegan Paul 1962.; Jadwiga Staniszkis: *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press 1991.; Charles Tilly: *From Mobilization to Revolution*. Reading: Addison–Wesley 1978.; Alan Touraine: *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press 1981.; Michael Taylor (ed.): *Rationality and Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press 1988.; Maurice Zeitlin: *The Civil Wars in Chile (Or the Bourgeois Revolutions that Never Were.)* Princeton: Princeton University Press 1988.
- ¹² E fogalmak értelmezéséről lásd: Guillermo O’Donnell–Philippe Schmitter: *Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. In: *Transitions from Authoritarian Rule*. Vol.4. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press 1986.
- ¹³ A korlátozott (*restricted*) és korlátozatlan (*full*) demokratikus rendszerek klasszifikációjáról lásd: Rueschmeyer–Stephens–Stephens: *Democracy and Capitalist Development*. Cambridge: Polity Press 1992. 303–308. old.
- ¹⁴ A „delegatív demokrácia” fogalmát elsősorban latin-amerikai példák alapján, de már részben a kelet-közép-európai átmenetek tapasztalatait is figyelembe véve vezette be Guillermo O’Donnell: „Delegative Democracy” című tanulmányában. Kézirat. 1992.
- ¹⁵ Lásd ennek értelmezését: Bozóki András: „A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból”. *Válóság*, 1991. 8. szám.
- ¹⁶ Az első világháború előtt nem volt általános, titkos választójog, a nőknek egyáltalán nem volt választójoguk. A Károlyi-kormány rövid, négyhónapos működésének időszakára a háborús vereségből fakadó belpolitikai káosz volt jellemző, s nem tartottak általános választásokat. A Horthy-rendszerben vidéken nyílt szavazás volt, nem is szólvá arról, hogy egyes pártokat betiltottak, zsidótörvényeket hoztak és numerus clausust alkalmaztak. 1945-ben a jobboldali pártokat betiltották, szovjet nyomásra a releváns politikai erőket koalícióba kényszerítették, s nem létezhetett parlamenti ellenzék. Az ország szovjet megszállása a belpolitikában is meghatározó jelentőségre tett szert. 1946-ban a törvényes miniszterelnököt emigrációba kényszerítették, egyik pártvezető társát elrabolták, százezreket békéltáltak. Az 1956-os forradalomban körvonalazódott új rendszer pedig a szovjet beavatkozás miatt nem juthatott el a szabad választásokig. Az 1990-es választásokhoz viszonyítva sem az 1939-es, sem az 1945-ös, sem az 1947-es választás nem tekinthető szabad és tisztá választásnak. Végül, 1991 júniusában kivonultak az utolsó szovjet csapatok, s ezzel az ország visszanyerte függetlenségét.
- ¹⁷ Lásd Timothy Garton Ash: *A balsors édes hasznai*. Budapest: Századvég 1991. 252. old.
- ¹⁸ Csurka István: „Néhány gondolat...” *Magyar Fórum*, 1992. augusztus 20.; továbbá ugyanó: „Keserű Hátország” *Magyar Fórum*, 1992. december 31.
- ¹⁹ Lásd például Györfványi Gábor: „A rendszerváltás játéka” *Politikautudományi Szemle*, Vol. 2. No. 1. 1993. 79–101. old.; vagy Urbán László: „Hungarian Transition from a Public

Choice Perspective” In: Bozóki–Körösényi–Schöpflin (szerk.): *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*. London: Pinter 1992. 88–95. old.

²⁰ Lásd bővebben: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa 1990.

²¹ Az anarchia fogalmát egy politikai hagyomány kategóriájaként említem és nem a köznapi pejoratív értelemben használom. Lásd bővebben: Bozóki András–Sükösd Miklós: „Az anarchizmus társadalomfilozófiája és mai öröksége”. In: Bozóki–Sükösd (szerk.): *Anarchizmus*. Budapest: Századvég 1991. Az anarchizmus azonosítása a káosszal ahhoz hasonló tévedés, mintha a marxizmust a totalitarizmussal azonosítanánk — azzal a különbséggel, hogy a praxisból nyert tapasztalataink helyébe saját előítéleteinket állítjuk.

²² Néhány kiváló írás elemzése — mint Fehér és Heller brilliáns esszéi a zsidókérdésről vagy a visszamenőleges igazságszolgáltatásról — még így is meghaladta e dolgozat kereteit. Remélem azonban, hogy az olvasók figyelmét nem kerülik el.

FÜGGELÉK

A kelet-közép-európai és magyar demokratikus átalakulás angol nyelvű irodalma

(A válogatás — Magyarország kivételével — nem tartalmazza az egyes kelet-középeurópai országokról szóló könyveket.)

- Abel, Elie 1990. *The Shattered Bloc: Behind the Upheaval in Eastern Europe*. Boston: Houghton Mifflin
- Adam, Jan 1983. *Planning and Market in Soviet and East European Thought, 1960s–1992*. London: Macmillan
- Arato, Andrew–Fehér Ferenc (eds.) 1990. *Crisis and Reform in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction
- Banac, Ivo (ed.) 1992. *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca & London: Cornell University Press
- Barany, Zoltan 1993. *Soldiers and Politics in Eastern Europe, 1945–90. The Case of Hungary*. London: Macmillan
- Batt, Judy 1991. *East Central Europe from Reform to Transformation*. London: Pinter
- Bozóki, A.–Körösiényi, A.–Schöpflin, G. (eds.) 1992. *Post-Communist Transition. Emerging Pluralism in Hungary*. London: Pinter; New York: St. Martin's Press
- Brown, J. F. 1991. *Surge to Freedom. The End of Communist Rule in Eastern Europe*. London
- Chirot, Daniel (ed.) 1991. *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left. The Revolutions of 1989*. Seattle & London: University of Washington Press
- Csepeli, György–Örkény, Antal 1992. *Ideology and Political Beliefs in Hungary. The Twilight of State Socialism*. London: Pinter
- Dahrendorf, Ralf 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. New York: Random House
- Dawisha, Karen 1990. *Eastern Europe, Gorbachev, and Reform: The Great Challenge*. Cambridge: Cambridge University Press
- Derlien, H.–G. Szablowski (eds.) 1993. *Regime Transitions, Elites and Bureaucracies in Eastern Europe*. Oxford, Blackwell
- Di Palma, Giuseppe 1990. *To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions*. Berkeley: University of California Press
- East, Roger 1992. *Revolutions in Eastern Europe*. London: Pinter
- Echikson, William 1990. *Lighting the Night: Revolution in Eastern Europe*. New York: William Morrow
- Einhorn, Barbara 1993. *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and the Women's Movement in East Central Europe*. Oxford: Blackwell
- Fowkes, Ben 1993. *The Rise and Fall of Communism in Eastern Europe*. London: Macmillan
- Frankland, Mark 1990. *The Patriots' Revolution. How East Europe Won Its Freedom*. London: Sinclair–Stevenson
- Furtak, Robert (ed.) 1990. *Elections in Socialist States*. New York: St. Martin's Press
- Garton Ash, Timothy 1990. *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. New York: Random House
- 1990. *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. New York: Vintage Books
- Gáthy, Vera (ed.) 1989. *State and Civil Society: Relationships in Flux*. Budapest: Institute of Sociology
- Gati, Charles 1990. *The Bloc that Failed*. Bloomington: Indiana University Press
- Glenny, Misha 1990. *Rebirth of History. Eastern Europe in the Age of Democracy*. Harmondsworth: Penguin

- Greenberg, D.–S. Katz–M. Olivero–S. Weatley (eds.) 1993. *Constitutionalism and Democracy. Transitions in the Contemporary World*. Oxford: Oxford University Press
- Gwertzmann, B.–M. Kaufman (eds.) 1990. *The Collapse of Communism*. New York: Times Books
- Hankiss, Elemér 1990. *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press
- Hann, C. M. (ed.) 1990. *Market Economy and Civil Society in Hungary*. London: Frank Cass
- Hawkes, Nigel (ed.) 1990. *Tearing Down the Curtain. The People's Revolution in Eastern Europe*. London: Hodder & Stoughton
- Held, David (ed.) 1993. *Prospects for Democracy. North, South, East, West*. London: Polity Press
- Held, Joseph (ed.) 1992. *The Columbia History of Eastern Europe in Twentieth Century*. New York: Columbia University Press
- Hesse, J. J. (ed.) 1993. *Administrative Transformation in Central and Eastern Europe*. Oxford, Blackwell
- Hoare, Quintin (ed.) 1990. *The Street and the Castle*. New York: Verso Press
- Holmes, Leslie 1993. *The End of Communist Power. Anti-Corruption Campaigns and Legitimation Crisis*. London: Polity Press
- Horváth, Ágnes–Szakolczai, Árpád 1992. *The Dissolution of Communist Power. The Case of Hungary*. London: Routledge
- Kéri, László 1992. *Between Two Systems*. Budapest: Institute of Political Science
- Kis, János 1989. *Politics in Hungary: For a Democratic Alternative*. Boulder: Columbia University Press
- Kornai, János 1990. *The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System. The Example of Hungary*. New York: Verso Press
- Kovács, J. M.–Tardos, M. (eds.) 1992. *Reform and Transformation in Eastern Europe. Soviet type Economics on the Threshold of Change*. London: Routledge
- Michel, Patrick 1991. *Politics and Religion in Eastern Europe. Catholicism in Hungary, Poland and Czechoslovakia*. London: Polity Press
- Ponznanski, Kazimierz (ed.) 1992. *Constructing Capitalism: the Reemergence of Civil Society and Liberal Economy in the Post-Communist World*. Boulder: Westview Press
- Prins, Gwyn (ed.) 1992. *Spring in Winter. The 1989 Revolutions*. New York: St. Martin's Press
- Przeworski, Adam 1991. *Democracy and Market*. New York: Cambridge University Press
- Ramet, Sabrina 1991. *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Meaning of the Great Transformation*. Durham: Duke University Press
- Rau, Z. (ed.) 1991. *The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union*. Boulder: Westview Press
- Roskin, Michael G. 1991. *The Rebirth of East Europe*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Schöpflin, George 1993. *Politics in Eastern Europe: 1945–1992*. Oxford: Blackwell
- Schöpflin, G.–N. Wood 1989. *In Search of Central Europe*. Cambridge: Polity Press
- Selbourne, David 1990. *Death of the Dark Hero. Eastern Europe 1987–90*. London: Jonathan Cape
- Simons, Thomas W. 1990. *The End of the Cold War?* New York: St. Martin's Press
- Skilling, Gordon 1989. *Samizdat and Independent Society in Central and Eastern Europe*. Oxford: Macmillan
- Spring, Derek (ed.) 1991. *The Impact of Gorbachev: The First Phase 1985–90*. London: Pinter
- Staniszkis, Jadwiga 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press
- Swain, Geoffrey–Nigel Swain 1993. *Eastern Europe Since 1945*. London: Macmillan

- Szilágyi, István (ed.) 1991. *Transitions and Changes in Europe in the 80s and 90s*. Veszprém: University of Veszprém
- Szoboszlai, György (ed.) 1991. *Democracy and Political Transformation. Theories and East Central European Realities*. Budapest: Hungarian Political Science Association
- Szoboszlai, György (ed.) 1992. *Plying Blind. Emerging Democracies in East Central Europe*. Budapest: Hungarian Political Science Association
- Tismaneanu, Vladimir 1990. *In Search of Civil Society. Independent Peace Movements in the Soviet Bloc*. London: Routledge
- Tótkés, Rudolf L. 1990. *From Post-Communism to Democracy. Politics, Parties and Parliamentary Elections in Hungary*. Bonn: Konrad Adenauer Stiftung
- Waller, Michael 1993. *The End of the Communist Power Monopoly*. Manchester: Manchester University Press
- Weigel, George 1993. *The Final Revolution. The Resistant Church and the Collapse of Communism*. Oxford: Oxford University Press
- White, S.-J. Gardner-G. Schöpflin-T. Saich (eds.) 1990. *Communist and Post-Communist Political Systems*. New York: St.Martin's Press
- Whitfield, S. (ed.) 1991. *The New Constitutional Architecture of Eastern Europe*. London: Macmillan
- Zeman, Z. A. B. 1991. *The Making and Breaking of Communist Europe*. Oxford: Blackwell

A magyar politikatudomány válogatott bibliográfiája

1993. második negyedév

BALOGH Margit–GERGELY Jenő

Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia.
Bp.: História — MTA Történettudományi Intézet 1993.

BANDHOLTZ, Harry Hill

Román megszállás Magyarországon. Napló nem diplomata módra.
Bp.: Magyar Világ K. 1993.

BÁNLAKY Pál

Esztergom a szent és gyámoltalan város: Töredékek Esztergom újabb
kori társadalomtörténetéből. Tanulmány és vallomás.
Bp.: MTA PTI 1992.

BEKE György

Atlantisz harangoz. A magyarság sorsa Erdélyben, 1918–1992.
Bp.: Szenci Molnár Társaság 1993.

BOJTÁR Endre

Kelet-Európa vagy Közép-Európa? Bp.: Századvég 1993.

BORSI-KÁLMÁN Béla

Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció
és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez.
Bp.: Akadémiai K. 1993.

BRUCE-MIFFORD, Miranda (et al. szerk.)

Etnikumok enciklopédiája. Bp.: Kossuth 1993.

CRICK, Bernard

„Fel szocialisták, sorakozunk!” Az angol Munkás Párt politikai filozófiája. Bp.: Kéthly Anna Alapítvány 1993.

CSEPELI György–KÉRI László–STUMPF István (eds.)

State and citizen: Studies on political socialization in post-communist Eastern Europe. Bp.: Institute of Political Science; Hungarian Center for Political Education 1993. (Hungarian studies on political socialization and political education 2.)

DANTE, Alighieri

Az egyeduralom. Bp.: Kossuth 1993.

DÉNES Iván Zoltán (szerk.)

A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Pécs: Tanulmány K. 1993.

ÉKES Ildikó

Rejtett gazdaság — láthatatlan jövedelmek. Tegnap és ma. Bp.: Szerző 1993.

ERŐS Ferenc

A válság szociálpszichológiája. Bp.: T-Twins 1993.

FEHÉR István

Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Bp.: Kossuth 1993.

FELIX, Christopher (McCARGAR, James)

A titkos háború. Bp.: Európa 1993.

FERRERO, Guglielmo

Az ókori civilizáció bukása. Bp.: Holnap 1993.

FILEP Tamás Gusztáv

Az ellenállás vize. Jegyzetek, kísérletek, portrévázlatok. Bp.: Széphalom 1993.

GERGELY Jenő

A keresztényszocializmus Magyarországon. (1924–1944) Bp.: Typvent 1993.

GERŐ András (összeáll.)

Skandalum. Magyar közéleti botrányok: 1843–1991. Bp.: T-Twins 1993.

GYÍMESI Éva, Cs.

Honvagy a hazában. Cikkek, tanulmányok, esszék.

Bp.: Pesti Szalon 1993.

HANÁK Péter

Ragaszkodás az utópiához. Bp.: Liget Műhely 1993. (Liget könyvek)

HARASZTI Éva, H.

Horthy Miklós — Dokumentumok tükrében. Közzéteszi — —

Bp.: Balassi K. 1993.

HEGYI Gyula

A baloldaliság öröme. Bp.: Kossuth 1993.

HORVÁTH Csaba

Magyarország képes története (1938–1992). Pécs: Prezident Bt. 1993.

JUHÁSZ László

Barangolás a magyar múltban. — Ez volt a 20. század. — Válogatás a Szabad Európa Rádió történelmi sorozatának 20. századi anyagából. Lakitelek: Antológia K. 1992.

KAPUSCINSKI, Ryszard

Lapidárium. Elbeszélések. Bp.: Európai Utas — Századvég 1993.
(Mittleeuropa)

KARSAI László (vál.)

Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993.

Bp.: Aura 1993.

KÉRI László

Napló elnökválasztással: Amerika kampány közben.

Bp.: MTA PTI–T–Twins 1993.

KISS Gy. Csaba

Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Esszék, tanulmányok és cikkek. Bp.: Pesti Szalon 1993.

KOLLÁNYI Károly

A trianoni boszorkánykonyha. (Cikkek, tanulmányok)

Bp.: Kráter Műhely 1993.

KORNAI János

A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.

Bp.: Heti Világgazdaság Kiadói Rt. 1993.

KÖTELES Pál

Magyarország — Európaiság. Bp.: Magvető 1993.

KRAY István

Rendszerváltás bekötött szemmel. Földindulás a világpolitikában. Bp.: Belvárosi K. 1993.

KURTÁN Sándor–SÁNDOR Péter–VASS László (szerk.)

Magyarország politikai évkönyve. Bp.: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány 1993.

LAKI László

Ifjúsági munkanélküliség Somogyban és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Bp.: MTA PTI 1993.

LÉVAI Katalin–SZÉMAN Zsuzsa

Társadalmi trigonometria. Bp.: Scientia Humana 1993.

LITVÁN György

Szabó Ervin, a szocializmus moralistája. Bp.: Századvég 1993.
(Századvég biográfiák)

A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 1. köt. 1956. november 11–1957. január 14.

Bp.: Intera Rt. 1993.

MILOSZ, Czeslaw

A hatalom megragadása. Bp.: 2000–Századvég 1993.
(Arany Közép Európa)

MISZLIVETZ Ferenc

A lehetséges határainak újrafogalmazása. Nacionalizmus és civil társadalom Kelet-Közép-Európában 1989 előtt és után. Bp.: Pesti Szalon; Szombathely: Savaria University Pr. 1993. (Átiratok)

NAGY László

Magyarország Európában. (A honfoglalástól a közelmúltig.) Bp.: Honffy 1993.

POLGÁRDY Géza

Nyisd fel hát a te szemeidet. (Publicisztikai írások az elmaradt rendszerváltásról, 1990–1993.) Bp.: Szerző 1993.

SMITH, Joseph

A hidegháború: 1945–1965. Bp.: Ikva 1992.

SURÁNYI Róbert

A brit Munkáspárt és a Szovjetunió (1917–1924).

Bp.: Akadémiai Kiadó 1993.

SZABÓ József

Ki a káoszból, vissza Európába. Életrajzi, jogbölcseleti, alkotmányjogi és jogpublicisztikai írások. Bp.: Kráter 1993.

SZABÓ József, N.

Értelmiség és rendszerváltás (1944 ősze–1946 ősze).

Debrecen: Stúdió 1993.

SZARKA László

A szlovákok története. Bp.: Bereményi 1993. (Népek hazája)

SZÁSZ Zoltán

A románok története. Bp.: Bereményi 1993. (Népek hazája)

SZEKFŰ Gyula

A száműzött Rákóczi. Bp.: Holnap 1993.

SZOLOVJON, Vlagyimir

Az Antikrisztus története. Három beszélgetés a háborúról, a haladásról és a világtörténelem végéről. Bp.: Századvég 1993. (Századvég könyvtár. Orosz gondolkodók.)

TOCQUEVILLE, Alexis de

Az amerikai demokrácia. Bp.: Európa 1993.

TOFFLER, Alvin

Hatalomváltás. Tudás, gazdaság és erőszak a XXI. század küszöbén. Bp.: Európa 1993.

TŐKÉCZKI László (vál.)

Magyar liberalizmus. Bp.: Századvég 1993. (Modern ideológiák)

ULLEIN-REVICZKY Antal

Német háború — orosz béke. Magyarország drámája.

Bp.: Európa–História 1993. (Extra Hungariam)

VITÁNYI Iván

Öt meg öt az tizenhárom. (Az áprilisi front története.)

Bp.: Gondolat — Vita 1993.

ABSTRACTS

ANDREW ARATO

REVOLUTION, RESTORATION AND LEGITIMATION:
IDEOLOGICAL PROBLEMS OF THE TRANSITION
FROM STATE SOCIALISM

The idea of the „self limiting revolution” represents one of the major contributions of recent East European thought and action to political philosophy. And yet from the outset, from the times of the first Solidarity, this idea was scornfully rejected by would-be radical revolutionaries, largely but not exclusively from the nationalist right. Of course, as long as the geopolitical reasons for strategic self-limitation, rooted in an intact Soviet imperium, continued to apply, it was not fully apparent that only a minority of intellectuals and movement militants promoted a self-limiting radicalism also on the bases of historical learning experiences and normative considerations. Given the strategic reasons, there was apparently no need to fully argue a case that would have contributed to ideological divisions within the opposition, divisions that were pragmatically unnecessary.

With the happy collapse of the geopolitical context of self-limitation the idea of radical revolution has clearly reappeared at least among some intellectuals and politicians. And yet, as the continued use of adjectives like peaceful, velvety, gentle, quiet, bloodless, negotiated, legal, and constitutional indicate, there has been, at least for a time, a reluctance, on a wide variety of grounds, to define or interpret the East European transitions as revolutions in the classical sense of the modern revolutionary tradition.

In what follows I first re-examine the problem of what constitutes a revolution in its modern sense. Second, I will show how the presence of only some of the important criteria favors in principle at least the retention of the notion of self-limiting revolution, and, focusing on Hungary, how this state of affairs has powerfully effected the legal-constitutional development of a post-Communist society. Third, I will consider the reasons why mainly but not exclusively in the form of revolutionary restorationism radical revolutionary ideology is nevertheless experiencing a revival among political forces even in Hungary,

perhaps the least revolutionary of East and East Central European societies. I will try to point to the present political weakness of this revival, as well as to the normative complex from which it nevertheless may continue to draw its energies. Finally I will try to show why the social scientific notion of „transition” and the liberal defense of the continuity of the *Rechtsstaat*, however justified in themselves, are unfortunately in themselves inadequate in the face of the challenge of revolution. I end by making a plea for an ideology that recognizes the originality and radicalism of the East European transformations, beyond mere imitation and restoration, and the need to distinguish this civil society-centered ideology from all concepts of radical revolution.

MÁTÉ SZABÓ

THE CULTURE OF PROTEST — THE SECTOR OF SOCIAL MOVEMENTS

Social movements have the function of permanent discontent and protest within the political system towards the institutionalized political actors. Their dynamic complex is called „social movement sector” which contains all the different social initiatives criticizing and protesting against the existing social-political actors. It is characterized by of spontaneously mobilized sociopolitical resources; a loose, network-type organization; and a combination of single-issue goals and general social ideologies and utopias. Protest culture is the specific segment of political culture concerning protest activities. In pluralist democracies, both the incumbents and the protest movements share a common „consent of democrats” which should be characterized by the acceptance of non-violent protest, and the cooperation of all relevant actors to avoid the escalation of violence. A type of proportionality in the use of protest activities, administrative sanctions and measures against the protest movements should also be present.

In Hungary, both the social movement sector and the culture of protest are relatively new phenomena. Before the transformation and democratization of the system the autonomous social movements were suppressed, and the so called „pseudo-movements” huge bureaucratic organizations, acclaiming themselves to be social movements dominated the political scene. In the authoritarian system, all sociopolitical protest was outlawed. In the crisis of the old system, the emergence of autonomous social movements of political protest played an important, but not a dominant role like in Poland, in the GDR and Czechoslovakia. The sociopolitical movements in Hungary have been institutionalized rapidly as political parties, and they play the role of governing, opposition or extra-parliamentary parties in the political process, which is different from that of social movements. The social movements of system transformation have become institutionalized political actors, but new social movements emerged with new forms of protest activities in the recently institutionalized new Hungarian democracy.

The taxi driver's demonstration of October 1990 was important event in the making of the new social movement sector and protest culture. Since then, many interesting and politically relevant social initiatives appeared, which have contributed to the recently developing protest culture. The Democratic Charter, an umbrella organization of „all democrats” against the new dangers of the new democracy, the welfare-oriented Association of People Living Under Social Minimum, the politically active skinheads and the initiatives of the alternative life-style movements, and the radical „movements” within the biggest governing party, the Hungarian Democratic Forum are analyzed in the study from the point of different internal and external factors of their development.

The analyzed internal factors are as follows;

- a) Origins, „causes” of emergence.
- b) Mobilization dynamics.
- c) Organizational patterns.
- d) Forms and strategies of political action.
- e) Goals and programmes.
- f) Ideology and utopia.

There are still no relevant empirical researches on the social support of the movements, and the motivation of their activists.

As a preliminary conclusion, the existence of a complex and differentiated sector of new sociopolitical movements within the Hungarian political system has been stated. This sector contains different or even conflicting sociopolitical movements, which play a significant role within the process of Hungarian politics. The culture of protest is still in the making and there are several problems which should be solved by mutual processes of political learning. The authorities of political-administrative control are still not a part of the „consent of democrats” beyond the differentiation of government and opposition, and there are specific movements using political violence in their actions (especially the skinheads), or abusing their direct political and personal relations to the governing parties getting more political space for their protests (HDF-radical movements). The political-administrative control over social movements should be pluralized and democratized, but the socialization experiences of the relevant actors are still gained in the old authoritarian-bureaucratic system. But the political learning processes toward a new culture of political protest has started in Hungary, and the existence of a pluralist sector of social movements is an immense challenge for its establishment and institutionalization.

BRONISLAW MISZTAL

THE POLITICS OF PROTEST AND THE PROCESSES
OF DISMANTLING SOCIALIST STATE IN POLAND
AND HUNGARY

Political traditions of Western Europe allowed protest politics to be generated as a result of changing coalitions and alliances between various actors who would quest for available opportunity structure within the social reality, whereby separation of power, knowledge and religion enhanced civil society's autonomy from the state. Unlike in the West, the organizational practice of democracy was non-existent in Eastern Europe during centuries preceding communist rule. The state dominated social, economic and political life and wielded discretionary power over a multiplicity of spheres, without being answerable to the society. Modernization was the major task in Eastern Europe, but with the absence of autonomous civil society this task was carried out by the state.

Social classes, rather than movements of political organizations, have been political actors in Eastern Europe for the most part of the past centuries. There was little integration between such actors in terms of social agendas. Subsequently, backwardness in both political and economic dimensions prevailed. The social reality of Eastern European societies prior to, and to some extent irrespectively of the communist domination over their polities was therefore marked by inconsistency, or discontinuity that adversely affected the ability of certain actors to make, or use political opportunities. The four decades of communist rule have not produced political opportunity structures on a universal basis. Socialist states were confronted with the dilemma how to generate new structural actors that would become future constituents for the power-wielders and yet not be capable to utilize the mobilizing potential.

In Poland disintegration of state socialism was going on for decades, but elsewhere the decomposition of the legitimacy/capacity myth took a few months, prompting conclusion about an allegedly universal logic behind those historical processes. The study analyzes how the structural conditions existing in two countries, Poland and Hungary, had influenced the politics of protest that led to the decomposition of state socialist economic and political order, and furthermore, how they affected the strategies of reconstruction after the political space has been left vacant by defeated communist power holders. The „roads to the unknown future” that have been taken by Poland and Hungary, as it is demonstrated, differ despite the fact that they had originated at the seemingly similar point, since they result from different political opportunity structures in the past, prior to and during the communist rule, and in the periods immediately after the collapse of communist regime. Also, the framing processes that affected the nature of political discourse during and after the revolutionary transition had an impact on the institutionalization of the movements and the appropriation of opportunity structures by major actors of change.

CONTENTS

PAPERS

<i>Arató, András</i> : Revolution, Restoration and Legitimation: Ideological Problems of the Transition from State Socialism	5
<i>Szabó, Máté</i> : The Culture of Protest — The Sector of Social Movements	45
<i>Bronisław, Miszta</i> : The Politics of Protest and The Processes of Dismantling Socialist State in Poland and Hungary	71

DISCUSSION

POLITICAL POLARIZATION IN HUNGARY

<i>Körösényi, András</i> : Left and Right. The European and the Hungarian Political Landscape	94
---	----

END OF THE MILLENIUM SCENARIOS

<i>Gombár, Csaba</i> : Comments on László Lengyel's Writing Entitled „On the Way” . . .	115
<i>Lengyel, László</i> : Reply — without Answer	118

THE NEUTRALITY OF THE STATE

<i>Huoranszki, Ferenc</i> : The Neutrality is not Identical to what?	124
<i>Paczolay, Péter</i> : The Myth of the Neutrality of State	129
<i>Bragyova, András</i> : Neutrality, impartiality, Umbiasedness	136

ORIENTATION

<i>Honszki, Gabriella</i> : The Past and Present of Political Science in Great Britain . . .	147
--	-----

ON BOOKS

<i>Bozóki, András</i> : Can Marvel be Rationalized	165
Selected Bibliography of Hungarian Political Science	189

NEWS	195
----------------	-----

INFORMATION	203
-----------------------	-----

ABSTRACTS	209
---------------------	-----
